

HET VOLK BESTAAT NIET

DICK PELS BIJ DE BEZIGE BIJ

Opium van het volk

Dick Pels

Het volk bestaat niet

Leiderschap en populisme in de mediademocratie

2011

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Dit boek is tot stand gekomen met steun van het
Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten

Copyright © 2011 Dick Pels
Omslagontwerp Studio Jan de Boer
Omslagillustratie Typex
Foto auteur Peter-Arno Broer
Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam
Druk Bariet, Ruinen
ISBN 978 90 234 5391 8
NUR 740
www.debezigebij.nl

Inhoud

Voorwoord: populisme als uitdaging	7
1 Het nieuwe nationaal-individualisme	15
2 Het volk bestaat niet	52
3 Wisselwerkingsdemocratie	81
4 Politiek charisma in het mediatijdperk	129
5 Leve de personendemocratie!	167
6 Naar een nieuwe democratie	209
Verantwoording	226
Noten	228
Bibliografie	239
Register	253

Voorwoord: populisme als uitdaging

Wij zijn het volk. Maar wie zijn wij eigenlijk? De burger is de baas in de democratie. Maar zijn wij wel baas in eigen huis? Het volk als een enkelvoudig gegeven, dat soeverein is en zichzelf bestuurt, is net zoiets als de Nederlandse identiteit. Zo'n volk bestaat niet. De term 'democratie' is dus eigenlijk misleidend, zoals de socioloog J.A.A. van Doorn terecht heeft opgemerkt. De macht van het volk berust immers altijd bij een kleine minderheid van beroepsburgers, die als het goed is door de meerderheid van gewone burgers worden gekozen. Verkiezingen zijn er om de besten onder ons tot tijdelijke baasjes te maken en de slechteriken naar huis te sturen (*throwing the rascals out*). Democratie is dus vooral een manier om elites te selecteren, ze tijdens de rit bij de les te houden en, als ze hardleers blijken, door nieuwe te vervangen.

Maar ik blijf het woord 'democratie' toch gebruiken, omdat het nu eenmaal een universeel hoerawoord is, ik graag aan de goede kant sta, en ook niks beters kan verzinnen. Dat je geen democraat zou zijn is nog steeds een fors verwijt. Maar wij democraten moeten de letterlijke democratie wél blijven wantrouwen. Dat het volk aan de macht moet komen in plaats van de elite is immers de kerngedachte van rechtse én linkse populistten. Populistische democraten geloven dat het volk bestaat als een werkelijke gemeenschap, met een eigen cultuur en identiteit, en dat het baas moet zijn in eigen huis: eigen volk eerst. Li-

berale democraten menen daarentegen dat de democratie niet is uitgevonden om de volkseenheid te vestigen, maar juist om de verdeeldheid en de verschillen tussen de burgers zo goed mogelijk te organiseren.

Dat wil ook zeggen dat het populisme niet per se tegengesteld of vijandig is aan de democratie, maar eerder als haar radicale zelfkant moet worden beschouwd. Goed en kwaad liggen dicht bij elkaar dan velen graag zouden willen. Het populisme blijft daarom verbazen en verontrusten. Nog steeds weet de gevestigde politiek niet goed wat ze ermee moet aanvangen, hoe ze het moet benoemen en bestrijden. Is het populisme 'extreemrechts', 'ver' rechts, 'erg' rechts of alleen maar erg? Vormt het een acute bedreiging van de vertegenwoordigende democratie, of is het juist een uitdaging aan het politieke bestel om zichzelf te vernieuwen?

In dit boek wil ik de populistische handschoen opnemen. Mijn stelling is dat er een nieuwe, optimistische elitetheorie van de democratie nodig is om de gevaarlijke kanten van het populisme te kunnen weerstaan. Toch is de kritiek die populistten leveren op de geslotenheid van het gevestigde parlementaire en partijenbestel in veel opzichten ook verhelderend en terecht. Die kritiek is ook niet nieuw: zij onderstreept de onvermijdelijke tendens dat ook in het representatieve stelsel met zijn gekozen vertegenwoordigers, machthebbers de macht willen behouden en voor hun eigen individuele en partijbelangen willen aanwenden. Politieke elites zijn dus nuttig en nodig, maar vormen tegelijkertijd een potentieel gevaar voor het land. Om dit gevaar te bezweren, kan juist de anti-elitaire, antipolitieke, anarchistische inslag van het populisme een belangrijke inspiratiebron zijn.

Het is niet de enkelvoudige en soevereine volksmacht, maar de *wisselwerking* tussen elites en volk die het hart vormt van het democratische proces. De uitdaging van het populisme is om dit

‘verticale’ machtsverhouding te verfijnen en de wisselwerking te intensiveren. Daarvoor is allereerst nodig dat de eliteposities en de functies van democratisch leiderschap duidelijker worden gemarkeerd, zodat politici en bestuurders autonomer en zelfbewuster gaan optreden, en weer trots worden op het vak van de politiek. Ter compensatie en als tegenwicht is tegelijkertijd meer zeggenschap nodig van onderop, in de vorm van meer directe democratie, zodat burgers hun vertegenwoordigers beter kunnen kiezen, controleren en ter verantwoording kunnen roepen. Het paradoxale van de populistische uitdaging is dus dat de democratie tegelijkertijd meer elitair én meer populistisch moet worden. Zij moet op zoek naar een nieuwe verticale balans tussen aristocratie en anarchisme.

Het moderne populisme is verre van een ongelukkig incident, maar vormt een complexe reactie op langlopende ontwikkelingen die onze samenleving individualistischer, internationaler, meritocratischer en mediagevoeliger hebben gemaakt. Het vormt de definitieve bezegeling van de ontzuiling die begon in de jaren zestig van de vorige eeuw. De grote rivieren van het klassieke ideologische driestromenland (het liberalisme, de christendemocratie en de sociaaldemocratie) zijn bezig hun bedding te verleggen. We zijn getuige van een dramatische vergruizing van het politieke midden en van het ontstaan van een nieuwe ideologische en electorale ‘ruimte op rechts’. Op die grootscheepse herverkaveling van politieke ideeën en politieke organisaties hebben de progressieve partijen tot nu toe nog geen adequaat antwoord kunnen vinden.

Behalve voor deze inhoudelijke uitdaging stelt het populisme ons voor een tweede grote uitdaging wat betreft de vorm van de politiek. Het treedt op in een nieuwe politieke stijl die past bij de mediademocratie en de tendens naar personalisering van de politiek. Populistische leiders blijken handige mediaspelers te zijn die de voordelen van de directe persoonlijke communicatie

met burgers via de moderne beeld- en internetcultuur beter weten te incasseren dan de vertegenwoordigers van de 'oude' partijgebonden politiek. Een derde grote uitdaging ligt in de dynamiek van de moderne internationalistische kenniseconomie, die een nieuwe sociale en culturele scheidslijn trekt tussen hoger opgeleide winnaars en lager opgeleide verliezers, die uiteenlopende leefstijlen, smaken en politieke voorkeuren ontwikkelen. Terwijl de winnaars steeds linkser gaan stemmen, buigen de verliezers steeds meer naar rechts af. Lager opgeleiden voelen zich door deze ontwikkelingen eerder onbehaaglijk, verongelijkt en vernederd en zijn daardoor gevoeliger geworden voor de populistische retoriek van vreemdelingenvrees en nationale bescherming.

Elders heb ik geprobeerd om progressieve antwoorden te vinden op de uitdagingen van het nieuwe nationalisme (*Een zwak voor Nederland*, 2005), van de meritocratische cultuur (*De economie van de eer*, 2007) en van het debat over de islam en de vrijheden van godsdienst, onderwijs en meningsuiting (*Opium van het volk*, 2008). Dit boek is vooral gewijd aan de uitdaging van het populisme aan de democratie en aan het denken over politieke representatie, personalisering, leiderschap en charisma. De hoofdstukken 2 en 3 bevatten een kritiek op de notie van de volkssoevereiniteit en schetsen het alternatief van de 'verticale' wisselwerkingsdemocratie. Hoofdstuk 4 volgt de transformaties van politiek leiderschap in de televisiecultuur, en laat zien hoe het mediapopulisme het politieke populisme voedt en begeleidt. In de hoofdstukken 5 en 6 verdedig ik de personen-democratie en bepleit ik het installeren van meer directe en participatieve zeggenschap in het huidige indirecte stelsel. Ik open dit boek met een meer algemene karakterisering van het moderne populisme als een vorm van 'nationaal-individualisme'. Het naoorlogse populisme onderscheidt zich vooral van zijn fascistische voorgangers door de individualisering en com-

mercialisering van het volk. Tussen het soevereine volk en de soevereine consument, tussen 'eigen volk eerst' en 'ik eerst' lijkt tegenwoordig niet zoveel ruimte te zitten.

Na zeven jaar te hebben gewerkt als freelance publicist, en vanaf 2006 als voorzitter van de linksliberale denktank Waterland, ben ik sinds 1 januari 2010 directeur van het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks. Veel mensen verbaasden zich over die stap, omdat ik me in het verleden bij herhaling sceptisch heb uitgelaten over het verschijnsel politieke partij. In een kwaliteitskrant verscheen zelfs een berichtje met de pest-kop 'Zelfs Pels kan niet zonder een partij'. Ook in dit boek worden kritische noten gekraakt over politieke partijen. Ik blijf moeite hebben met de discipline en de (zelf)censuur die het politieke verenigingsleven soms vraagt van een geboren anarchist. Bovendien bevat dit boek denkbeelden over een meer personalistische democratie die veel GroenLinkser tegen de haren zullen instrijken. Nu is het de functie van een wetenschappelijk bureau om een luis in de pels te zijn, en standpunten te verwoorden die (nog) niet in het verkiezingsprogramma staan. Maar laat deze luis voor de zekerheid zeggen dat hij dit boek op persoonlijke titel heeft geschreven.

GroenLinks heeft het bestaande parlementaire en partijstelsel nooit heilig verklaard, maar is altijd blijven openstaan voor de noodzaak tot verdieping en uitbreiding ervan met direct-democratische middelen. Van voorloperpartijen als de PSP en de PPR erfde zij het programma van een 'radicale democratisering' van de samenleving. Maar de kaping door populisten van onderdelen ervan, zoals het referendum, heeft een groot deel van de achterban kopschuw gemaakt voor experimenten met directe democratie. 'Alleen een radicale democratisering

kan de dominantie van de elites breken', aldus het Pvv-programma. Nu GroenLinks door de zelfverklaarde woordvoerders van het volk zelf tot die elites wordt gerekend, is de neiging groot om alle democratisering, laat staan radicale, maar even in de ijskast te zetten.

Ik vind dat jammer. Het denken over democratie in GroenLinks en andere progressieve partijen lijkt stil te staan. Maar het slechtste wat we kunnen doen is ons uit vrees voor populistische besmetting vastklampen aan het bestaande systeem. Laten we juist nu de moed hebben om voorbij het bestaande te denken, en de democratische vernieuwingsgedachte terugkopen die ook tot onze eigen traditie behoort. Dat houdt in dat we het populisme niet eenzijdig moeten verketteren maar de democratische uitdaging ervan met open vizier tegemoet moeten treden.

In de afgelopen jaren kreeg de denklijn van dit boek geleidelijk vorm via een aantal eerder gepubliceerde stukken; hiervan is achterin een verantwoording opgenomen. Ik dank allen die als redacteur, debatleider of opponent met me hebben mee- of tegengedacht. Mijn Bezige Bij-redactrice Leonoor Broeder, mijn partner Baukje Prins en mijn bootbuurman Paul van Ommen dank ik voor hun kritische blik op eerdere versies.

De kerngedachte van de verticale of wisselwerkingsdemocratie is al te vinden in mijn boek *Het democratisch verschil. Jacques de Kadt en de nieuwe elite* (1993). Toen was er nog nauwelijks sprake van politiek populisme zoals we dat sinds 2002 in Nederland hebben leren kennen. Het is dan ook ongemakkelijk om te zien dat De Kadt door een populist als Martin Bosma in zijn boek *De schijn-élite van de valsemunters* (2010) tot huisgod wordt verklaard – hoewel dat alleen lukt door diens vrijzinnige socialisme, elitedenken en politieke relativisme vakkundig te verzwij-

gen. Dat De Kadt het fascisme een ‘nieuw mohammedanisme’ noemde, betekent niet dat die vergelijking eenvoudig kan worden omgekeerd. Zeker niet als we weten dat hij het waarheidsabsolutisme beschouwde als kern van de totalitaire mythe die hij in beide bestreed. Waarheidsabsolutisme is precies waar Wilders, Bosma en andere populisten zich aan bezondigen. Hun Nederlands cultuurfundamentalisme staat haaks op het individualisme van De Kadt, die beschaving vereenzelvigde met de moed om ‘te leven in het raadsel’. In dit boek volg ik daarom liever zijn roep om een nieuwe relativistische maar toch vastberaden elite, die de gematigden weet te wapenen en de onmatigen tot kalmte brengt. Zolang de populisten stem blijven geven aan wat De Kadt de ‘maagmens’ noemde, die alleen geïnteresseerd is in ‘autorijden en brullen’, is die oproep actueler dan ooit.

1

Het nieuwe nationaal-individualisme

Het is nieuw en het blijft

Het rechtse populisme is een laatkomer in de Nederlandse politiek. Andere Europese landen kenden al veel langer succesvolle populistische bewegingen, zoals het Front National van Jean-Marie Le Pen (opgericht in 1972), het Vlaams Blok van Filip Dewinter (opgericht in 1979, in 2004 herdoopt tot Vlaams Belang) en Lega Nord van Umberto Bossi (1991). Een jaar na het ontstaan van Forza Italia (1993) werd de leider ervan, Silvio Berlusconi, voor de eerste keer premier van Italië. Hij is inmiddels de langst zittende premier in de naoorlogse Italiaanse geschiedenis. In Oostenrijk behaalde de FPÖ van Jörg Haider in 1994 en 1999 grote verkiezingszeges, en zorgde in 2000 voor internationale commotie door toe te treden tot de regering. De Dansk Folkeparti van Pia Kjaersgaard werd opgericht in 1995, en geeft sinds 2001 gedoogsteun aan een conservatief-liberale regering. Acht jaar na de Fortuyn-doorbraak van 2002 erkennen we dat het rechts-populisme ook in Nederland een duurzame kracht is geworden in het politieke landschap: het is *here to stay*. Het succes van Geert Wilders' PVV overtreft inmiddels dat van Fortuyn's LPF: van negen parlamentszetels in 2006 via overwinningen bij de Europese en de gemeenteraadsverkiezingen van 2009 en 2010 naar de *grand slam* van 24 zetels in hetzelfde jaar en deelname als machtige gedoogpartij aan het kabinet-Rutte.

Niet alleen arriveerde het populisme laat op het Nederlandse politieke toneel, het trad ook op in een opvallende gedaante: die van het speelse, spectaculaire politieke dandyisme van Pim Fortuyn. Even spectaculair als zijn verschijning was zijn plotselinge verdwijning door de hand van een linkse dierenactivist; die politieke moord zorgde voor een dramatische intensiteit die Fortuyns boodschap des te harder deed aankomen. Deze had een paradoxale inhoud die in deze vorm nieuw was voor Nederland: die van een anti-islamitisch Nederlands nationalisme dat zich beriep op de vrijheden van de jaren zestig. Tegelijkertijd markeerde het unieke optreden van Fortuyn de definitieve doorbraak van de mediagenieke persoonlijkheidspolitiek of van de politieke celebritycultuur. De moderne media spelen een sleutelrol in de magische formule van het nieuwe populisme – zoals opnieuw wordt bewezen door het succes van de Tea Party Movement in de v.s. Ook in Nederland was het politieke breukmoment van 2002 ondenkbaar zonder het theatrale narcisme en de bravoure van het mediafenomeen Fortuyn – die zich dan ook liever liet vergelijken met de Italiaanse mediatycoon Berlusconi dan met diens voorganger, de fascist Mussolini.

Maar er steken voordelen in dit Nederlandse laatkomerschap: het scherpt de blik in de historische achteruitkijkspiegel. Het uitgesproken libertaire en spectaculaire karakter van de Nederlandse variant onderstreept op een interessante manier de nieuwigheid van het moeilijk grijpbare politieke verschijnsel dat niet voor niets als *neopopulisme* wordt aangeduid. Het geval-Nederland werpt daarmee een welkom licht op het naoorlogse Europese populisme als geheel en, terugreflecterend, op enkele eigenaardigheden van de Nederlandse cultuur zelf. Het kleine, genivelleerde, doe-maar-gewoon-Nederland was er onder andere laat bij vanwege het ontbreken van een 'grootse' politieke leiderschapstraditie en van charismatische *communicators* van het kaliber van Le Pen, Haider, Berlusconi en Dewinter. Dat

gemis werd in één klap ‘goedgemaakt’ door het wervelende mediaoptreden van onze eigen politieke ster Pim Fortuyn.

Nederland staat daarmee in de spits van wat wel de ‘tweede generatie’ van populistische bewegingen en partijen kan worden genoemd.¹ Oudere partijen als het Front National, het Vlaams Belang, Lega Nord en de FPÖ wortelen wat betreft politieke cultuur en denkbeelden (en soms ook aanhang) relatief sterker in het radicaal-nationalistische, antisemitische en homofobe verleden. Dat geldt nog sterker voor neonazistische partijen als het British National Front, het Bulgaarse Ataka of het Hongaarse Jobbik.² Nieuwere partijen zoals de Dansk Folkeparti, de Sverigedemokraterna, de Vlaamse N-VA en de Nederlandse LPF en PVV tonen een meer liberaal-democratisch gezicht, en zijn veelal ontstaan als afsplitsingen van gevestigde liberale partijen. Het biologisch gefundeerde racisme (met name in de vorm van antisemitisme) en het territoriale nationalisme van de oude bewegingen maakt in de nieuwe plaats voor een zachter cultuurnationalisme dat zich richt op het behoud van eigen leidende cultuur en identiteit (die zou wortelen in de joods-christelijke traditie) tegenover het vermeende gevaar van de islamisering. Ook Wilders’ PVV bewaart een veilige afstand tot het blok van ‘extreemrechtse’ partijen in het Europese parlement (Fennema 2010: 257).

Om al deze redenen werd het moderne populisme van meet af aan systematisch onderschat. Zeker in Nederland, waar de ‘linkse kerk’ het publieke debat langdurig heeft beheerst, en nationalistische en xenofobe sentimenten – altijd al lauw van temperatuur in ons kikkerlandje – na de Tweede Wereldoorlog onder een verzegeld taboe kwamen te liggen. Ook het succes van Fortuyn werd aanvankelijk beschouwd als een ongelukkig incident: een tijdelijke ontsporing van een democratisch stelsel dat in de kern bevredigend functioneerde, en dat spoedig zou terugkeren naar zijn normale, voorspelbare, saaie routines. Die

geruuststellende opvatting leek te worden bevestigd door de snelle deconfiture van de LPF en de val van het eerste kabinet-Balkenende in oktober 2002. Maar we weten inmiddels beter. Het voordeel van de terugblik leert dat het juist Nederland was dat (laat) werd genormaliseerd. Zelfs dit gastvrije, kosmopolitische en democratische landje bleek uiteindelijk vatbaar voor een rechtsnationalistische, xenofobe beweging die de onvrede met de economische en culturele globalisering wist te vertalen in een scherpe uitdaging aan het politieke establishment.

Voor vele kritische beschouwers golden democratie en populisme aanvankelijk als onverenigbare grootheden. De persoonsgerichte stijl van de populisten en hun voorstellen voor directe democratie betekenden volgens hen een onverholen bedreiging voor de gevestigde parlementaire en partijpolitieke orde: een vorm van totalitaire volksmisleiding. Het nieuwe populisme werd daarom door velen zonder omhaal geïdentificeerd met extreemrechts: het codewoord voor het politieke racisme en totalitarisme van de donkere jaren dertig. Dat nooit weer! Zo waarschuwde PvdA-socioloog Bart Tromp herhaaldelijk voor een voortwoekerkend 'plebiscitair virus' dat bezig was de essentie van de representatieve democratie aan te tasten. De moderne mediapolitiek was volgens Tromp een niet serieus te nemen soort showbusiness, en de logica van de personalisering een bedenkelijke knieval voor een plebiscitaire leiderschapscultus. Zonder de bemiddelende functie van politieke partijen kon er volgens hem geen sprake zijn van vertegenwoordigende democratie in de ware zin des woords. Het populistisch personisme was principieel antiparlementair en antidemocratisch, en het idee van een partijloze democratie niets anders dan een nostalgische en gevaarlijke illusie (Tromp 2001; 2002a; 2002b).

Vergelijkbare opvattingen kon en kan men aantreffen bij collega-publicisten als Arie van der Zwan (2003), Jacques van Doorn (2009), Anton Zijderveld (2009) en Maarten van Rossem

(2010). Van Doorn vond dat met Fortuyn ‘de vloek van het populisme over Nederland was gevallen’ (*Elsevier* 6.10.07). Fortuyn was een warhoofd, een charlatan zonder samenhangende ideeën, die hooguit als opschudder werkte en vooral opwinding en amusement bracht. Hij was ‘geen denker maar een popularisator, geen systeembouwer maar een verzamelaar van borreltafelwijsheden. Ga je daar een programma uit kneden, dan krijg je een reusachtig borreltafelverhaal maar geen politieke doctrine’ (*Trouw* 31.5.02). Ook voor collega-socioloog Anton Zijderveld heeft het populisme geen opbouwende functie of blijvend karakter. Het is op zijn best een beweging die vastgeroeste toestanden loswoelt, en vormt op zijn slechtst een bedreiging voor de vertegenwoordigende democratie. Tegelijkertijd lijkt de titel van zijn pamflet *Populisme als politiek drijfzand* gerust te stellen: populisten hebben geen vaste ideologische grond onder de voeten, en zullen dus vroeg of laat wegzakken in hun eigen drijfzand.

Maar ook de iets welwillender interpretatie van het moderne populisme als een soort reinigingsritueel, dat een heilzame opschudding veroorzaakt en een tijdelijke uitlaatklep biedt voor opgehoopte volkse frustraties, lijkt voorbij te gaan aan de ernst van de populistische uitdaging. Zo sprak *Volkskrant*-commentator Hans Wansink (2004) over een ‘populistisch intermezzo’ en zag zijn collega-columnist Hendrik Jan Schoo (2008) het populisme als ‘een nuttige correctie op democratisch falen’. Weliswaar wordt het tekort van de democratische status quo door hen met zoveel woorden erkend, maar de oorzaak wordt vooral gezocht in de vervaging van de ideologische links-rechts tegenstelling tijdens de paarse kabinetten van de jaren negentig (ook Tromp wees dit als belangrijke oorzaak aan). Daardoor kreeg een buitenstaander als Fortuyn de kans om in te breken in het politieke bestel en de ‘normale’ links-rechts tegenstelling om te buigen tot een haaks daarop staande ‘niet-ideologische’ tegen-

stelling tussen buitenstaanders en gevestigden. In deze opvatting is het populisme vooral een emotioneel geladen politieke stijl die het wantrouwen exploiteert van het gewone volk dat zich buitengesloten voelt door een elite van politieke beroepsbestuurders.

Maar in alle gevallen miskent men nog steeds de diepte en breedte van de uitdaging die het populisme stelt aan de gevestigde parlementaire orde, en in ruimere zin aan de democratische samenleving en cultuur. Het populisme is geen intermezzo, tijdelijke aberratie, plotselinge inbraak of noodzakelijke correctie op de normale politieke gang van zaken.³ Het is de uitingsvorm van een diepgaande systeemcrisis met een lange voorgeschiedenis, die het nodig maakt om onze liberale en democratische beginselen opnieuw te wegen en tegen het licht te houden. Kort gezegd: het populisme is een diep ingrijpende reactie op langlopende en ingrijpende processen van modernisering die Nederland en andere Europese landen al veel langer in hun greep hebben (Mudde 2004; Cuperus 2009; Oudenampsen 2010a). Als een brede electorale reactie op de schaduwzijden van de ontzuiling, de individualisering, de meritocratie, de globalisering, de massa-immigratie en de opkomst van de nieuwe mediacultuur, zijn de uitdagingen die het populisme stelt aan de houdbaarheid van de democratische samenleving veel groter dan aanvankelijk gedacht.

Vaderlands populisme

Mijn uitgangspunt is daarom de nuchtere constatering dat het populisme in het postverzuilde Nederland min of meer normaal is geworden. De historische diepte en politieke breedte ervan moeten niet worden onderschat. De Nederlandse en Europese ervaringen onderstrepen niet alleen de onverwachte politieke duurzaamheid ervan, maar ook dat het niet simpelweg als ex-

treemrechts, ondemocratisch of racistisch kan worden weggeschreven. Interessant in het populisme is juist de pikante nabijheid van linkse en rechtse motieven. Ook in Nederland manifesteert het zich tevens aan de linkerkant van het politieke spectrum, zoals de Leefbare partijen, de SP, Peter R. de Vries en zelfs de PvdA onder Wouter Bos hebben laten zien. Anders dan vaak wordt gedacht, is populistische politiek bovendien niet volledig vreemd aan de inheemse politieke traditie: denk aan de zeventiende-eeuwse revolutionaire patriotten (op wie Fortuyn zich beriep) en aan het ‘Nederlands socialisme’ van Musserts NSB (waarvan Fortuyn wijselijk afstand nam).

Anders dan bijvoorbeeld Frankrijk, waar het denken over de republikeinse volkssoevereiniteit sinds de Revolutie ongebroken is, kent de Nederlandse politiek geen echte populistische traditie (Te Velde 2010: 245 e.v.). Er is eerder sprake van kortstondige bewegingen of fases in de ontwikkeling van politieke groepen, waarbij het populistische wiel telkens opnieuw moest worden uitgevonden. Te Velde onderscheidt drie golven van Nederlands populisme: van 1780 tot 1800, van 1870 tot 1940, en vanaf 1990 tot nu.⁴ De eerste fase is die van de radicale patriottische kritiek op het regentenbestuur van de oude Republiek, die uitliep in de Bataafse Revolutie. Daarna volgde een lange reactie, waarbij christelijke conservatieven en liberalen scherp afstand namen van de revolutionaire gedachte van de volkssoevereiniteit. Vanaf 1870 ontstond een nieuwe radicaal-democratische golf, die werd gedragen door antirevolutionaire protestanten, socialisten en fascistten. Tot aan de Tweede Wereldoorlog kende Nederland een onderstroom van principiële kritiek op het liberaal-vertegenwoordigende stelsel. Na 1945 was dit stelsel echter vrijwel onomstreden. Het was pas in de jaren negentig dat het taboe op populisme geleidelijk begon te wijken, om in 2002 definitief te worden gebroken door het spektakelstuk-Fortuyn.

Het is de moeite waard om deze drie fases kort te schetsen, niet alleen omdat zij frappante overeenkomsten laten zien, maar ook om de speciale rol te belichten die daarbij wordt gespeeld door de jaren zestig en zeventig. Te Velde meent dat zich in de linkse beweging van die jaren geen echt populisme ontwikkelde, dat het domein bleef van ‘gefrustreerde of melodramatische outsiders’ als Hendrik Koekoek en later Hans Janmaat (2010: 257). Ik wil daarentegen staande houden dat de sociologische en politieke matrix van de *sixties* een onmisbare achtergrond vormt voor een beter begrip van het nieuwe, ontzuilde en geïndividualiseerde populisme dat pas in het Fortuyn-jaar definitief doorbrak in de Nederlandse politiek. Zowel aan de linker- als rechterzijde blijken er in die jaren belangwekkende populistische bewegingen en denkbeelden actief te zijn geweest. Bovendien zijn de jaren zestig het toneel van een eerste doorbraak van de mediagenieke celebritypolitiek (Robert Jasper Grootveld, de provo’s, Van Mierlo, Koekoek) die het fenomeen-Fortuyn, die zelf opgroeide in de jaren zestig, luid en duidelijk aankondigde.

Het moderne volksnationalisme ontstaat in Nederland pas in de nadagen van de Republiek, onder invloed van het Verlichtingsdenken en de Franse Revolutie. Vanaf 1780 is er sprake van een radicaal-democratische stroming die de weg baant naar een authentieke Nederlandse revolutie. Het nationaal reveil kan volgens de patriotten alleen slagen op basis van de ondeelbaarheid van de nationale wil en een ‘volksregering bij representatie’. De belangrijkste wekroep tot dit democratisch nationalisme is *Aan het Volk van Nederland* (1781), het beruchte pamflet van de Gelderse volksbaron Joan Derk van der Capellen tot den Pol. Net als in een compagnie, schreef hij, waren ook in de grote ‘volksmaatschappij’ niet de directeuren of bewindhebbers maar de participanten ‘de waarachtige *eigenaars*, *heren* en *meesters*... De *groten*, die over U regeren, de *Prins* of wie verder enige macht in

het land uitoefent, doet dat alleen uit Uw naam. Al hun gezag is aan U ontleend. Gij zijt de participanten, de eigenaars, de heren en meesters van de volksmaatschappij, die zich in deze landstreek, onder de naam van *Verenigde Nederlanden* heeft neergezet.’ (Van der Capellen 1966: 66-67)

Het is onder deze banier van de volkssoevereiniteit dat de ‘republikeinse veelheid’ (De Rooy 2002) moest plaatsmaken voor het enkelvoud van de moderne eenheidsstaat. Dit enkelvoud spitste zich al spoedig toe op een vorm van autoritair leiderschap naar napoleontisch model: de leider als belichaming van de eenheid van volk en natie. De politieke centralisering die werd ingezet door de Nationale Vergadering van 1795 en de Staatsregeling van 1798 werd geconsolideerd na de restauratie van 1813 in het Koninkrijk der Nederlanden. Vanaf dat moment werd de soevereiniteit weer formeel in handen gelegd van koning Willem I als erfelijk staatshoofd, maar wél ‘onder waarborging eener wijze constitutie’. Die wijze Grondwet kwam er in feite pas in 1848, en oogde heel anders dan de monarchisten van 1813 hadden voorzien. De scheiding tussen de uitvoerende en de wetgevende machten, het principe van de ministeriële verantwoordelijkheid en het rechtstreekse kiesrecht zorgden voor een opbreking van de soevereiniteit en een verschuiving van het politieke zwaartepunt van de koning naar het parlement.

In de loop van de negentiende eeuw werd de liberaal-aristocratische hegemonie steeds sterker uitgedaagd door nieuwe confessionele en socialistische emancipatiebewegingen die zich opnieuw beriepen op het volk. Het compromis dat werd gevonden voor de institutionalisering van deze bewegingen en de emancipatie van deze volksdelen (de protestantse ‘kleine luyden’, de katholieke middenstanders en arbeiders, de socialistische arbeiders) voer opnieuw onder de vlag van de soevereiniteit. Abraham Kuypers ‘soevereiniteit in eigen kring’ was de

formule waarmee de principiële culturele en politieke verdeeldheid kon worden georganiseerd (als antirevolutionair was de enkelvoudige ‘Franse’ volkssoevereiniteit hem een gruwel). Het resultaat was de verzuiling, die aan de bovenkant door de elites van de verschillende volksdelen en door de monarchie als nationaal symbool bijeen werd gehouden. Kuiper zelf scoorde met zijn *ad hominem*-aanvallen op politieke tegenstanders, zijn liefde voor het gewone (calvinistische) volk en zijn voorkeur voor plebiscitaire democratie en charismatisch leiderschap ‘hoger op de populistische meetlat dan menig politicus vandaag de dag’ (Te Velde 2010: 252-53).

Pogingen tot doorbraak van deze verzuilde verdeeldheid grepen als vanzelf terug op de volkse eenheidsgedachte uit de patriottentijd. Een eerste radicale (en antidemocratische) poging werd ondernomen door de NSB en andere volksnationalistische bewegingen in het interbellum. Ook Mussert wierp zich op als ‘man van het volk’ tegenover de regentenkliek die zich had verschanst in een door partijdigheid en schotjesgeest verlamde staat: ‘Wij zijn het volk en het vaderland is van ons.’ Het vaderland werd voorgesteld als een dwingende lotsgemeenschap, zelfs als een vorm van bloedverwantschap (‘bloed en bodem’) die een allesoverheersende loyaliteit vroeg en moest worden gezuiverd van volksvreemde elementen. Ook de gematigde bewegingen die in reactie op de nationaalsocialistische uitdaging ontstonden, zoals de Nederlandse Unie en de Nederlandse Volksbeweging, wilden de ‘gespletenheid’ van het verzuilde volksleven overstijgen met behulp van een nieuw nationaal elan. Maar na 1945 bleek de zuilenbinding sterk genoeg om de doorbraak, die vooral via de PvdA werd ingezet, weer op de lange baan te schuiven.

Pas in de loop van de jaren zestig begon de constellatie van meervoudige soevereiniteiten definitief te vergruizen. De traditionele scheidslijnen verloren hun relevantie, en ook het over-

koepelende nationale identiteitsbesef vervaagde onder invloed van de individualisering, de Europese eenwording en een als vanzelfsprekend beleefd multiculturalisme en internationalisme. De immigratie van gekleurde rijksgenoten en Turkse en Marokkaanse gastarbeiders werd door het politieke establishment lange tijd niet als bijzonder problematisch ervaren. Het multiculturele denken sloot stilzwijgend aan bij de verzuilde tradities, en koppelde de integratie en emancipatie van deze nieuwe minderheden net als die van de oude aan het behoud van de eigen taal, cultuur en identiteit (de moderne versie van de 'soevereiniteit in eigen kring'). Maar geleidelijk brak het besef door dat het zuilenmodel niet in staat was om de veel grotere religieuze en cultuurverschillen die door de nieuwe moslim-migranten waren binnengebracht, en die zich inmiddels hadden voortgeplant via de tweede en de derde generatie, effectief te overbruggen.

De jaren zestig

De jaren zestig leverden daarmee de matrix waaruit een nieuwe vorm van populisme kon groeien. Onder invloed van de welvaartssprong, de individualisering en de secularisering verloren de levensbeschouwelijk-politieke kringen hun soevereiniteit. De individuele burger ontworstelde zich aan de geborgenheid van de verzuilde gemeenschappen en ontwikkelde een 'soverein ik'. Een nieuwe burgerij ontstond, die sterk hechtte aan comfort, materieel bezit en pretentieloos amusement (Giesen 2010). Maar tegelijkertijd viel die ontzuilde en ontvoogde burger ten prooi aan onzekerheid vanwege het wegvallen van zijn traditionele religieuze, politieke en morele kaders. Vaste statusposities vervaagden in een samenleving die zich sterker ging oriënteren op individuele verdienste. De concurrentie om maatschappelijke posities en inkomens verscherpte zich. De

grotere sociale mobiliteit en de internationalisering van de arbeidsmarkt en van culturele netwerken schiepen zowel kansen als onzekerheden, die bij verschillende sociale groepen tot verschillende reacties leidden. Doordat het onderwijsniveau steeds belangrijker werd als stijgingskanaal en verdeelsleutel van maatschappelijke kansen, groeide de kloof tussen hoger en lager opgeleiden, die als winnaars en verliezers van de globale kenniseconomie min of meer tegengesteld reageerden: wat voor de eerste groep kansen waren, kwam op de tweede groep vooral over als een reeks bedreigingen.

De nationale binding van al die nieuwe 'ikken' bleef relatief dun en oppervlakkig. Maar zodra de massa-immigratie een blijvend verschijnsel bleek te zijn en steeds heftiger botste op de liberale en vrijzinnige cultuur die zich sinds de jaren zestig in Nederland had gevestigd, groeide het besef dat het verzuilde, multiculturele model van tolerantie niet langer houdbaar was. Er ontstond ruimte voor een nieuwe vorm van Nederlands nationalisme, waarin de individualistische waarden en levensstijl van de meerderheid kwamen te staan tegenover de collectivistische tradities die werden gekoesterd in de – vooral islamitische – migrantengemeenschappen. Anders dan in de jaren dertig werd deze nieuwe Nederlandse volkseenheid dus veel individualistischer geïnterpreteerd: juist de individuele vrijheidsrechten vormden nu het uitgangspunt voor de verdediging van 'onze' moderniteit tegen 'volksvreemde' groepen en 'achterlijke' culturen.

Deze libertaire, anti-etatistische en antipaternalistische variant van het populisme heeft diepere wortels dan vaak wordt gedacht. De onverwachte explosie van het fortuynisme in 2001-2002 beneemt gemakkelijk het zicht op de ontwikkeling ervan vanaf de jaren zestig, die zich niet zozeer uitdrukt in stabiele ideologische oriëntaties en partijstructuren, maar eerder een vage onderstroom is die een aantal politieke erupties kent. Zo

herkennen we in de Boerenpartij van Hendrik Koekoek, die in 1967 onverwacht zeven Kamerzetels behaalde (evenveel als het in datzelfde jaar debuterende D66) een serieuze voorloper van Janmaats CD en Fortuyns LPF. D66 ontstond deels uit ongerustheid over en in antwoord op deze vroege variant van het rechts-populisme. Anders dan de partijnaam suggereerde, boekte de Boerenpartij opvallende successen in de grote steden: 10 procent in de grote en 13 procent in de middelgrote steden bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1966. Zij ageerde fel tegen staatsdirigisme (onder het motto: 'vrijheid') en de 'zuilendictatuur' van de gevestigde partijen, en zocht aansluiting bij een Groot-Nederlands nationalisme. Geholpen door invloedrijke media als *De Telegraaf* en *Nieuws van de Dag*, gaf zij uitdrukking aan de behoefte aan grotere individuele keuzevrijheid en minder overheidsbemoeienis (Vossen 2004).

De Boerenpartij en D66 kunnen daarmee worden gezien als spiegelbeeldige (rechtse en linkse) politieke reacties op de versnelde ontzuiling en individualisering van de jaren zestig. Ook in het optreden van figuren als de antirookmagiër Robert Jasper Grootveld en de door hem geïnspireerde provo's kunnen links-populistische elementen worden aangetroffen, net als in de democratiseringsbeweging Nieuw Links binnen de PvdA, die in de jaren negentig een onverwachte uitloper had in de Leefbaarbeweging, onder andere via de persoon van Jan Nagel. De PSP – en in mindere mate de andere voorlopers van GroenLinks – incorporeerde onversneden links-populistische denkbeelden over arbeiderszelfbestuur, radencommunisme en directe volksmacht in hun partijprogramma's (Pels 2010). De door het radicale marxisme en maoïsme geïnspireerde studentenbeweging omarmde dezelfde ideeën; en van het Nederlandse maoïsme loopt een directe verwantschapslijn naar de in de jaren negentig steeds succesvoller operende Socialistische Partij. In de vroege jaren zeventig begon ook de VVD onder Wiegel aan haar gelei-

delijke opmars als rechtsliberale volkspartij. Die opmars zou ten slotte culmineren in de vorming van het kabinet-Rutte in 2010: een uitgestelde revanche op het kabinet-Den Uyl.

Bovendien waren de jaren zestig een proeftuin voor de media- en entertainmentcultuur en voor nieuwe vormen van politiek leiderschap die zich buiten de gebaande paden van de gevestigde partijendemocratie bewogen. De individualisering en mediatisering van de samenleving trekken gelijk op en kunnen in sociologisch opzicht als communicerende vaten worden beschouwd (zie uitvoeriger hst. 4). Net als D66 was ook de Boerenpartij sterk mediagericht en gefocust op de persoon van de leider, die een pose van buitenstaanderschap cultiveerde en via goed geplaatste oneliners direct via de televisie met zijn achterban communiceerde (Vossen 2004). In een tijdperk waarin de televisie Nederland in snel tempo veroverde, was in het markante optreden van charismatische mediafiguren als Grootveld, Koekoek en Van Mierlo al veel te herkennen van Fortuyn, die meer dan drie decennia later als ‘mediapoliticus zonder partij’ een nog veel grotere doorbraak forceerde.

Het was de babyboomer en ‘zestiger’ Fortuyn die het nieuwe individualistische nationalisme zowel *salonfähig* als *volksfähig* maakte. Zijn pamflet *Aan het volk van Nederland* uit 1992 droeg dezelfde titel als dat van Van der Capellen, en was ook aan de laatste opgedragen. Ook Fortuyn poseerde als een afvallige aristocraat, een heer van stand die de stem des volks wilde zijn en ‘het land wilde teruggeven aan de mensen in het land’. Net als zijn patriottische voorganger fulmineerde hij tegen de traagheid en slapheid van de zittende regeerders en eiste een grote schoonmaak die werkelijk moedige en visionaire politieke leiders (zoals hijzelf) aan het roer moest brengen. In de tien jaren tussen dit geschrift en *De puinhopen van acht jaar paars* (2002) ontwikkelde Fortuyns populisme steeds sterker nationalistische en anti-islamitische trekken. Het ‘te ver doorgewoekerde cultuur-

relativisme' had volgens hem geresulteerd in een gebrek aan historische (zelf)kennis van onze gedeelde normen en waarden, zodat we weerloos stonden tegenover het agressieve moslim-fundamentalisme. In *Tegen de islamisering van onze cultuur* noemde hij de islam, inclusief zijn liberale varianten, in essentie strijdig met 'onze' moderniteit. Een vitaal bewustzijn van onze eigen cultuur en nationale trots waren nodig om de relativistische gedachte tegen te gaan dat het niet meer nodig was 'om als volk iets te willen en iets te zijn' (Fortuyn 1997: 17-18).

Maar waar Van der Capellen aan het begin stond van Nederland als moderne natiestaat, kan Fortuyn eerder worden gesitueerd aan het 'einde' ervan. Van het nationalisme van de revolutionaire patriotten kan men nog met enig recht zeggen dat het met het gezicht naar de toekomst stond, omdat het Nederland in groter dan provinciaal verband zag, en de tot dan toe als protestants-christelijk gedefinieerde volksgemeenschap wilde verruimen via de emancipatie van dissenters, katholieken en Joden. Het nieuwe nationalisme van Fortuyn, Verdonk en Wilders is vooral nostalgisch, pessimistisch en reactief, sluit een hele bevolkingsgroep van grondrechten uit, en staat met zijn angst voor de uitverkoop van onze soevereiniteit en onze beschaving met zijn rug naar de Europese en cultureel pluriforme toekomst.

Einde van het driestromenland

De geschiedenis herhaalt zichzelf nooit op dezelfde manier. Het neopopulisme is inderdaad iets nieuws, niet de herhaling van iets ouds en bekends. De eerste reflexen waren om het te vergelijken met de extreemrechtse bewegingen van de jaren dertig (Fortuyn als 'polder-Mussolini'), een vergelijking die door het slachtoffer onmiddellijk als een vorm van demonisering werd bestempeld. Recenter waren het Peter R. de Vries en Herman

van Veen die de PVV op één lijn stelden met de NSB; politici en intellectuelen als Ella Vogelaar, Mohammed Rabbae, Anil Ramdas, Rob Riemen en Ramsey Nasr schrikken er niet voor terug om Wilders een fascist te noemen.⁵ Maar het is juist een uniek kenmerk van de Nederlandse variant van populisme dat het qua politieke opvattingen en politieke cultuur op maximale afstand staat van de naoorlogse residuen van het historische fascisme en nationaalsocialisme – zeker als men het fortuynisme vergelijkt met oudere bewegingen met bruine vlekken zoals die van Le Pen, Haider en Dewinter. Zoals Henk te Velde het formuleert: het naoorlogse taboe op populisme in Nederland was gebaseerd op het feit dat de nationaalsocialisten populisten waren; de doorbraak van 2002 berust daarentegen op de erkenning dat de meeste populisten *geen* nationaalsocialisten zijn (2010: 260).

Wat zijn zij dan wel? Om het unieke karakter van de nieuwe bewegingen op het spoor te komen is een breed analytisch kader nodig dat ideologische, (media)sociologische, politieke en culturele invalshoeken met elkaar verbindt. Laat ik beginnen enkele ideologische kenmerken te onderzoeken die het moderne rechts-populisme op afstand zetten van zijn radicale voorgangers uit de jaren dertig. Ik besteed hier nogal wat aandacht aan, vanwege het hardnekkige vooroordeel dat het moderne populisme geen politieke inhoud heeft, maar geheel opgaat in vorm, pose en stijl – een dure misvatting die ik eerder in *De geest van Pim* heb proberen te weerleggen (Pels 2003). Het populisme vormt juist een complexe ideologische uitdaging die tal van existentiële-politieke vragen oproept die ook links niet (links) kan laten liggen. Vorm en stijl zijn inderdaad belangrijk in de populistische presentatie en verklaren voor een deel de aantrekkingskracht ervan. Maar het is een misverstand om te denken dat in of achter die stijl geen inhoud schuilgaat: zij neemt slechts een andere vorm aan dan in de traditionele ‘serieuze’ en

‘vormloze’ politiek. Het is juist die dynamische combinatie van inhoud en stijl die het populisme in de moderne mediademocratie een culturele en politieke voorsprong heeft bezorgd.

Wat betekenen nationale identiteit, vaderlandsliefde en thuisgevoel in een individualistische cultuur die wijd openstaat naar de wereld? Welke bescherming kan de natiestaat bieden tegen ongewenste sociale, economische en culturele invloeden van buitenaf? Wat voor soort gemeenschap vormen wij, en wie horen daar wel en niet bij? Welke cultuurverschillen zijn waardevol en welke niet? Waar liggen de grenzen van de tolerantie en het gedogen, van de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst? Hoe moeten we omgaan met een ‘ouderwetse’ religie als de islam in een ‘moderne’, seculiere cultuur? Bestaan er absolute waarheden en zekerheden in de politiek, of is democratie eerder een systeem van georganiseerde twijfel? Valt democratie samen met het bestaande parlementaire bestel of is er een meer directe volksinvloed mogelijk? Wat betekenen gezag, leiderschap en charisma in een democratische politieke cultuur? Wat is de toekomst van politieke partijen in het licht van de groeiende rol van politieke personen? Hoe groot is de invloed van de moderne media op de vorming van politieke sentimenten en opvattingen? Hoe kan de tegenstelling tussen elite en massa, hoger en lager opgeleiden, winnaars en verliezers worden overbrugd? Vragen als deze gaan naar het hart van onze huidige politieke verwarring en verlegenheid.

De historische betekenis van Fortuyn kan in het licht van bovenstaande vragen eenvoudig worden vastgesteld. Na de belangwekkende opmaat van Bolkestein, slaagde hij erin om het publieke debat definitief naar rechts uit te breiden, naar thema's als immigratie, culturele eigenheid en nationalisme, waardoor het opnieuw in zijn volle links-rechts breedte werd hersteld. Daarmee doorbrak Fortuyn een taboe dat vanaf de Tweede Wereldoorlog op de publieke discussie in Nederland had ge-

rust, waarbij nationalistische sentimenten en afkeer van vreemdelingen niet als legitiem werden toegelaten maar als irrationele onderbuikgevoelens werden afgedaan. Door die uitbreiding naar rechts, zijn harde islamkritiek en zijn voornemen om artikel 1 van de Grondwet af te schaffen zette Fortuyn meteen ook het debat over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting en de godsdienstvrijheid op scherp. Daarnaast trad hij op als de heraut van een nieuw nationaal gemeenschapsgevoel, waarin de kernwaarden van de individualistische democratie en rechtsstaat strijdbaar werden opgesteld tegenover de dreiging van de 'collectivistische' en 'autoritaire' islam.

Fortuyn is vaak ideologisch eclecticisme verweten, maar juist de losheid van zijn gedachtegoed maakte het tot een hefboom en versneller van een nieuw soort convergentie tussen liberale en conservatief-nationalistische denkbeelden, die inmiddels tot een heuse maatschappelijke stroming is uitgegroeid. Fortuyns soepele combinatie van communitaristische aandacht voor de 'verweesde' nationale samenleving en van een hard calculerend marktliberalisme heeft zijn schaduwen vooruitgeworpen. Maar deze ideologische convergentie is al veel langer in de maak, en heeft inmiddels geleid tot het samengaan van CDA en VVD in een rechtse regeringscoalitie die gedoogsteun ontvangt van de populistische PVV. Dit fenomeen bezegelt een ontwikkeling (die al duidelijk onderweg was in de periode-Balkenende) waarin het CDA steeds verder is afgedreven van haar sociaal-christelijke wortels in de richting van een seculier conservatisme en een neoliberal marktdenken dat vanouds door de VVD wordt vertegenwoordigd. Op haar beurt heeft de VVD haar resterende sociaal-liberale veren afgerukt en omarmt nu voluit de minimale staat, een law-and-order aanpak van veiligheid en een zelfgenoegzaam cultureel patriottisme. Zowel CDA als VVD wordt daarbij door haar anti-islamitische en 'zuiver-Nederlandse' gedoogpartner naar

rechts (en naar elkaar toe) getrokken.

Deze nieuwe mix van nationalisme en liberalisme in de ‘ruimte op rechts’ is het afgelopen decennium voorbereid en vormgegeven door een unieke en luidruchtige groep van conservatief-liberale intellectuelen. De opkomst van deze intellectuele kring is het belangrijkste nieuwe fenomeen in het publieke debat sinds 2002, dat lange tijd door de ‘linkse kerk’ werd gedomineerd. Zij omvat filosofen als Andreas Kinneging en Ad Verbrugge, historici als Bart Jan Spruyt en Joshua Livestro, schrijvers en filmers als Leon de Winter en wijlen Theo van Gogh, arabisten als Hans Jansen en journalisten als Jaffe Vink, Theodor Holman, Max Pam en Martin Sommer. Daarnaast is er het eigen geluid van de in Nederland veelgeciteerde Engelse psychiater Theodore Dalrymple. Denktanks als de Edmund Burke Stichting en media als *De Telegraaf*, *de Volkskrant*, *Elsevier*, *HP/De Tijd* en het inmiddels gesneuveld *Opinio*, blogs als *GeenStijl*, en nieuwe publieke omroepen als WNL en PowNed zijn de voornaamste dragers van deze brede nieuwrechtse beweging. De continuïteit en consistentie in thematiek, strategie en politieke beeldvorming van deze los-vaste beweging is vaak over het hoofd gezien en onderschat (Oudenampsen 2009; 2010a).⁶

Critici als Tromp, Van Doorn en Zijderveld omarmen nog steeds het traditionele beeld van het ideologische driestromenland, zoals vertegenwoordigd door uit de verzuiling stammende volkspartijen als de PvdA, het CDA en de VVD.⁷ De ‘ontzuilende individualisering’ zou de voornaamste verklaring zijn van de verbrokkeling van het middenveld, de opkomst van de emotiesamenleving en daarmee van het politieke populisme (Van Doorn 2009; Zijderveld 2009). Maar we moeten ons ernstig afvragen of de door hen bepleite restauratie van het midden en de traditionele middenpartijen nog wel een reële optie is, en of de klassieke ideologische driehoek niet onder druk van het populisme definitief in elkaar is geklapt. Ter rechterzijde heeft dit in

elk geval geresulteerd in twee afsplitsingen van de VVD en de vorming van de nationaal-populistische leiderschapspartijen van Wilders en Verdonk. Ter linkerzijde is de klassieke sociaal-democratie al langer gespleten, ofschoon zowel de SP als de PvdA zich blijft beschouwen als het ‘enige echte’ merk. De kloof reikt hier nog dieper, omdat de PvdA ook inwendig is gespleten tussen een meer sociaal-populistische en een meer vrijzinnige richting, die eerder affiniteit heeft met partijen als GroenLinks en D66. Tijdens de formatie van het kabinet-Rutte brak ook het CDA bijna in tweeën. Dit rampscenario werd onder ongekende interne druk voorlopig afgewend. Maar het CDA trad daarmee wél uit het midden om onderdeel te worden van een uitgesproken rechtse regeringscoalitie.

In plaats van een rancunebeweging die wordt gestuurd door een soort ideeënloos negativisme (Zijderveld 2009; Van Rossem 2010; Riemen 2010) kan het nieuwe populisme daarom beter worden gezien als de katalysator van een historische doorbraak op rechts, die een nieuwe samenhang smeedt tussen liberale, conservatieve en nationalistische denkbeelden. ‘Rechts-liberaal, neoconservatief en fortuynistisch’ waren de steekwoorden die Wilders in 2004 gebruikte ter aanduiding van zijn nog te stichten partij; tegenwoordig duidt hij de PVV aan als ‘democratisch-patriottisch’. Ook de toelating van *De Telegraaf*-klonen WNL en PowNed tot het publieke bestel (door voormalig PvdA-minister Ronald Plasterk) werd expliciet onder deze noemer gebracht. De statuten van WNL leggen vast dat de nieuwe omroep stem wil geven aan ‘de liberaal-conservatieve maatschappelijke stroming’ in Nederland. Die stroming is in deze vorm en omvang nieuw voor Nederland, en werd geheel volgens de klassieke verzuilingslogica door Plasterk als een representabel ‘volksdeel’ erkend. De doorgaande herverkaveling van het medialandschap – een cruciaal strijdtoneel in een door de media gedomineerde samenleving – loopt daarmee groten-

deels parallel met die van het politieke landschap. Beide geven uitdrukking én politieke vorm aan de onderliggende realiteit van de ontzuilde burger die op zoek is naar nieuwe samenhang.

Nationaal-democratie en nationaal-individualisme

De voornaamste uitdaging van het naoorlogse populisme ligt dus in de onverwachte wedergeboorte van het oude monster van het volksnationalisme. Ook in de libertaire – zo niet post-moderne – gedaante waarin het zich tegenwoordig manifesteert, wordt het eigen land gereserveerd voor inboorlingen en worden (bepaalde, niet alle) vreemdgeborenen gewantrouwd en van de volksgemeenschap uitgesloten. In de nieuwe bewegingen en partijen gaat het echter niet om een harde imperialistische superioriteitsclaim ten opzichte van buurlanden en vreemde culturen, maar om een zwakker identiteitsgevoel dat het eigen heim wil verdedigen tegen vermeende indringers en dat een zeker pluralisme toelaat. Culturen en naties zijn daarin eerder ‘gelijk maar verschillend’. De politicoloog Cas Mudde duidt deze gematigde variant aan als ‘nativisme’, en definieert het als ‘een ideologie die stelt dat staten exclusief moeten worden bewoond door autochtonen (“de natie”), en dat allochtonen (personen en ideeën) fundamenteel bedreigend zijn voor de homogene natiestaat’ (2007: 18-19). De basis van die uitsluiting kan religieus, etnisch of raciaal zijn, maar heeft altijd een culturele component. In plaats van rechts-extremisme spreekt hij dan ook liever van ‘radicaal rechts-populisme’. Deze nativistische kern (de bindingskracht van een nationale ‘leidcultuur’) is sterk bepalend voor andere hoofdthema’s van het populistische programma, zoals democratie, verzorgingsstaat, veiligheid, economie en individuele vrijheidsrechten.

Het is dan ook niet onterecht om deze nieuwe bewegingen ‘nationaal-democratisch’ te noemen. Dit label werd onder an-

dere voorgesteld in het in 2009 voor het ministerie van Binnenlandse Zaken geschreven rapport *Polarisatie en radicalisering in Nederland*. Hierover ontstond enige ophef, omdat de auteurs afstand wilden nemen van de scheldfunctie van begrippen als ‘fascisme’ en ‘extreemrechts’ ten gunste van minder beladen termen die waren losgeknipt van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Maar met benamingen als ‘nieuw rechts radicaal’ of ‘nieuw extreemrechts’ (‘met de nadruk op nieuw’) kwamen zij daar toch weer dicht bij in de buurt. De pvv kon volgens de auteurs worden bestempeld als ‘nieuw rechts-radicaal’, omdat zij in ideologisch opzicht nationaal-democratisch was, maar geen banden onderhield met het oude rechtsradicalisme, noch in de vorm van sociale genealogie noch in de vorm van een ‘raciaal revolutionaire’ oriëntatie. Nationaal-democratisch was een passend etiket, vanwege de ‘positieve oriëntatie op het eigene en afkeer van het vreemde en van politieke tegenstanders en een hang naar het autoritaire’ (Moors e.a. 2010: 15-16, 84-5).

Ondanks de spanning die optreedt met de democratische rechtsorde, aldus het rapport, blijven de neopopulistische bewegingen en partijen wel opereren binnen het raamwerk van de parlementaire, vertegenwoordigende democratie. Het belangrijkste verschil is dat zij niet antisemitisch zijn, maar juist pal staan voor de verdediging van de ‘joods-christelijke beschaving’, waarbij Israël wordt beschouwd als de van alle kanten bedreigde voorpost van die beschaving. Voor nationaal-democraten vertegenwoordigen niet-westerse allochtonen (vooral moslims) het ‘vreemde’ en is het ‘eigene’ in veel mindere mate of zelfs in het geheel niet op ras gebaseerd: het gaat volgens de auteurs eerder om de eigen natie, het eigen volk en vaderland, of eenvoudigweg ‘Nederland’. Maar deze nuancering van de auteurs (niet ras maar cultuur als basis voor uitsluiting) is minder overtuigend zodra we vaststellen dat Wilders’ verdediging van de joods-christelijke beschaving en het thuisland Nederland

bijna ongemerkt overgaat van religieuze discriminatie in vormen van etnisch, met name anti-Marokkaans racisme.⁸

De argumentatie van het rapport betreffende het (nog steeds) democratische gehalte van populistische partijen als de PVV onderstreept echter wel degelijk hun unieke karakter. Een rechts-revolutionaire beweging als de NSB wilde immers het democratisch kiesstelsel en de partijenconcurrentie radicaal afschaffen en vervangen door een autoritair leiderschapssysteem. Partijen als de LPF en de PVV wijzen daarentegen het gebruik van geweld af, marcheren niet met geüniformeerde milities over straat, verlangen niet terug naar de politieke dictatuur, en beroepen zich in veel sterkere mate op de vrijheid van meningsuiting en andere burgervrijheden. Dat een partij als de PVV autoritair en personalistisch wordt geleid en geen democratische ledenstructuur kent, is niet voldoende om haar als principieel antidemocratisch te bestempelen. Zij schuurt in toon en stijl tegen de grenzen van het bestel, en probeert de regels van het parlementaire spel maximaal op te rekken, maar blijft voorlopig in de rol van buitenstaander ‘aan de binnenkant’ van het systeem (Frissen 2009: 162).⁹

Het etiket ‘nationaal-democratisch’ is echter vooral passend vanwege de omgekeerde verbinding. De liberale democratie wordt door populistten letterlijk genationaliseerd, omdat zij wordt beschouwd als een historische verworvenheid van ‘ons’ Nederlanders die aan (bepaalde) vreemdelingen en nieuwkomers kan worden ontzegd. Dat geldt niet alleen voor moslims, die een godsdienst aanhangen die in essentie totalitair en gewelddadig zou zijn, en die zich dus nooit kan invoegen in onze democratie. Ook buiten de landsgrenzen, in Europa, kan er nooit een echte democratie ontstaan, omdat er geen sprake is van een Europees volk en een Europese cultuur. De natiestaat vormt volgens nationaal-democraten het enig mogelijke (t)huis (*Heimat*) van de democratie. In deze gedachtegang ontmoeten

de volksdenkers van rechts de volksdenkers van links: SP'ers als Marijnissen en PvdA'ers als Cuperus baseren hun eurosceptis op dezelfde nationale thuisgedachte.

Er is nog een ander etiket mogelijk dat duidt op eenzelfde soort nationalisering van burgerlijke vrijheden en rechten, en dat de nieuwigheid van het moderne populisme nog sterker accentueert: *nationaal-individualisme* – een bewust gekozen contrast met het historische *nationaalsocialisme* (Pels 2009a).¹⁰ Die benaming heeft een politiek-economische en een culturele achtergrond. Het is ten eerste pikant dat het nieuwe populisme geen heruitgave van het nationaalsocialisme kan zijn omdat het ook in economische zin antisocialistisch en antilinks is. Dat vereist overigens wél dat we bereid zijn om het nationaalsocialisme te beschouwen als een authentiek revolutionaire beweging en als een serieuze historische variant (als de 'zelfkant') van het socialisme (Van Doorn 2008; Pels 1984, 2000). Neopopulisten kunnen geen fascisten of neonazi's worden genoemd omdat de laatsten voorstanders waren van een geleide of planeconomie en van massieve staatsinterventie (denk aan Görings vierjarenplannen voor de oorlogseconomie), van een corporatieve ordening van het bedrijfsleven en van politieke beperkingen van het eigendomsrecht. Terwijl de nationaalsocialistische bewegingen vaak werden geleid door 'antikapitalistische Sehnsucht', zijn enkele van de nieuwe bewegingen juist gestart als ultraliberale antibelasting- en anti-overheidspartijen die zich beriepen op de kapitalistische markt- en ondernemersvrijheid, voordat zij hun focus verlegden naar de problemen van immigratie en integratie.

Ook wanneer er sprake is van incorporatie van linkse programmapunten ter instandhouding van de klassieke verzorgingsstaat, zoals in het geval van de Deense Volkspartij en de PVV, moet dit eerder worden gezien als een opportunistisch compromis met neoliberale standpunten dan als een geloofwaar-

dige wending naar een meer socialistische vorm van nationalisme. Inderdaad bespeelt Wilders al enige tijd links-economische thema's zoals het behoud van het bestaande ontslagrecht, het minimumloon, het uitkeringsniveau en de pensioenleeftijd van 65 jaar; ook heeft hij zich enkele malen gekeerd tegen 'graaierende bankiers in krijtstreep'. De sociale behoudzucht van de meerderheid van het volk is voor een ambitieuze volkspartij-inwording als de PvdV voldoende aanleiding om de koers enigszins naar links te verleggen – ook al komt zij daarmee in de buurt van een eveneens nationaal georiënteerde partij als de SP.¹¹ Het economische programma van populistische partijen blijft daarbij ondergeschikt aan culturele issues zoals het anti-islamisme, de verdediging van de nationale identiteit, verachting van de linkse elite en een repressieve benadering van de sociale veiligheid (vgl. Mudde 2007: 119 e.v.). Het resultaat van dit compromis is een vorm van economisch populisme of 'welvaartschauvinisme' waarin de bescherming van de nationale economie, van inheemse ondernemers en de eigen arbeiders centraal staat: eigen werk, eigen markt, eigen welvaart, eigen pensioenen, eigen uitkeringen eerst!

Economisch populisme is dus niet hetzelfde als neoliberalisme, maar lijkt ook niet op een nationale vorm van socialisme: het past niet goed in de traditionele links-rechts dichotomie (Houtman, Achterberg & Derks 2008). De gelijkheid en de solidariteit worden nadrukkelijk 'nativistisch' gedefinieerd: buitenlanders krijgen slechts beperkte toegang tot de door en voor inlanders opgebouwde voorzieningen van de welvaartsstaat. Sociale zekerheden zijn er alleen voor de leden van het volk. Voor zover het economisch populisme egalitair is, blijft het sterk particularistisch, zelfgenoegzaam en gericht op uitsluiting. Aan de basis hiervan liggen strikte morele opvattingen over arbeid als plicht, loon naar werken, economische verdienste en misbruik van sociale zekerheid (Wilders: 'Wat we zelf

verdienen, willen we ook zelf houden'). De hardwerkende Nederlander ziet zich volgens deze logica geconfronteerd met onproductieve, op de zak van de belastingbetaler levende uitkeringstrekkers die vooral uit de migrantenpopulatie afkomstig zijn. De financiering van de verzorgingsstaat wordt gezien als een uitbuitingsmachine waarmee politieke, bestuurlijke en ambtelijke elites de Nederlandse burgers beroven van de rechtmatige vruchten van hun arbeid. 'Onze belastingcenten' worden misbruikt om duimendraaiende ambtenaren, zakkenvullende politici en werkloze immigranten te betalen, terwijl mensen die het echt nodig hebben, zoals onze ouderen, in de kou blijven staan.

Samen voor ons eigen

Behalve de politieke vrijheden (democratie, grondrechten, de rechtsstaat) en de economische vrijheden (welvaart, sociale zekerheid) worden ook de culturele vrijheden door populistten genationaliseerd. Eerder wees ik al op de continuïteit tussen de vrijzinnige, antipaternalistische jaren zestig en het libertaire nationalisme van een babyboomer als Fortuyn. Het is even wennen, maar de vrijheden van de jaren zestig kunnen ook een populistische, nationalistische en xenofobe vorm aannemen. Zij kunnen zich manifesteren als een 'nationaal-individualisme' dat alleen al daarom niet lijkt op het fascisme en nationaal-socialisme van de jaren dertig omdat deze het individu rigoreus onderhorig wilden maken aan de volksgemeenschap ('Du bist Nichts, dein Volk ist Alles'). Het moderne populisme wil niet langer de 'socialisatie van de massa's', maar is veel meer de spreekbuis van een 'volk van individuen' (of beter: van individualisten). Het is vooral deze mix van collectivisme en individualisme die maakt dat het aan klaarliggende denkschema's ontsnapt. Ook in dit licht is het een misverstand om liberalisme en

populisme als natuurlijke vijanden te beschouwen, zegt de Engelse politicologe Margaret Canovan, die daarbij verwijst naar het verwarrende geval-Fortuyn (2005: 86). Het is eerder omgekeerd: het moderne populisme kan niet goed worden begrepen wanneer we de nauwe verbinding met jarenzestigidealen als persoonlijke autonomie, individualisme en zelfontplooiing over het hoofd zien.

Iedereen voert tegenwoordig de vrijheidsvlag en draagt de vrijheidshoed – maar het is frappant hoe gretig ook neopopulistische partijen de liberale vrijheidsretoriek omarmen. Net zomin als hun hantering van het begrip ‘democratie’ kan dit taalgebruik als loze *window dressing* of als een misleidende flirt worden beschouwd. Jörg Haider's partij heette de Freiheitliche Partei Österreichs, en zijn voornaamste boek draagt de titel *Die Freiheit die Ich meine* (1993). De eerste regeringscoalitie van Berlusconi heette al ‘Huis der Vrijheden’; zijn nieuwe partij, een fusie van Forza Italia en de postfascistische Alleanza Nazionale, werd ‘Het Volk van de Vrijheid’ gedoopt. Zij wil alle Italianen omarmen ‘die de vrijheid liefhebben... wij zijn de enige partij die de verwachtingen van een volk realiseert’. Nog voordat hij zijn Groep de Partij voor de Vrijheid noemde, hamerde Wilders in zijn *Onafhankelijkheidsverklaring* (2005) en zijn semiautobiografische boek *Kiezen voor vrijheid* (2005) al op de bedreigde vrijheden van de Nederlandse burger. Zijn International Freedom Alliance begint geleidelijk vorm te krijgen: zo stichtte onlangs het voormalige Berlijnse CDU-raadslid en Wilders-fan René Stadtkewitz een partij met de naam Die Freiheit. Ook de Amerikaanse Tea Party Movement afficheert zich als een bevrijdingsbeweging die alle overheden wantrouwt, vooral het ‘linkse’ bolwerk Washington.

Het liberalisme geeft vanouds normatieve voorrang aan het individu boven de gemeenschap. Het nationalisme geeft daarentegen voorrang aan de volksgemeenschap boven het indivi-

du. Maar het moderne populisme lijkt beide zonder voorrang-regeling te willen combineren: het gaat evenzeer om de vrijheid van het individu als om de vrijheid van het volk. In plaats van tegenstrijdig te zijn, lijken het ideaal van de individuele zelfbeschikking ('ik eerst') en dat van de nationale zelfbeschikking ('eigen volk eerst') elkaar juist aan te vullen: 'Ieder voor zich, en Nederland voor ons'. De bekende VVD-leuze uit de jaren tachtig ('Gewoon jezelf kunnen zijn') kent inmiddels ook een collectivistische toepassing: als Nederlanders moeten we in plaats van vreemdelingen in eigen land 'gewoon onszelf kunnen zijn'. Het doorgeschooten zelfontplooiingsideaal ('ik ben uniek, en heb daarom overal recht op') strekt zich daarmee ook uit tot de unieke en onvervreembare Nederlandse cultuur en identiteit. Het ideaal van individuele zelfredzaamheid ('eigen baas zijn') vertaalt zich meteen in de nationale zelfgenoegzaamheid van 'baas in eigen land'. 'Samen voor ons eigen', zo luidde de lucide slogan van de Tegenpartij van de charmante hufters Jacobse & Van Es (de 'vrije jongens van het vrije woord') in het begin van de jaren tachtig. Hun bedenkers Van Kooten en De Bie konden nauwelijks vermoeden hoezeer hun satire in de nieuwe eeuw politieke werkelijkheid zou worden.

Er is in Nederland een groep van vrijgevochten en assertieve burgers ontstaan die recht meent te hebben op alles, weinig gevoel heeft voor solidariteit buiten eigen huis en haard, anderen gemakkelijk de schuld geeft van eigen onvrede en falen, en de overheid overlaadt met eisen maar haar tegelijkertijd diep wantrouwt. Deze nieuwe individualisten met hun dikke ikken en grote monden gedragen zich als burgerkoningen naar wier meningen en wensen de politiek slechts heeft te luisteren. Hun assertieve claimgedrag is deels een overreactie op het gevoel te worden bedreigd door ongrijpbare externe krachten die de recent verworven welvaart, cultuur en levensstijl op het spel zetten. Het is de behoudende reflex van (de kinderen van) de voor-

malige arbeidersklasse die haar 'natuurlijke' gemeenschapszin achter zich heeft gelaten, individualistischer en liberaler is gaan denken en stemmen, en leeft in bezorgdheid over de mogelijke aantasting van haar recent verworven bezit, baanzekerheid, culturele rechten en ontwikkelingskansen. De 'gewone hardwerkende Nederlander' ziet anderen binnenkomen (vreemdelingen, immigranten, illegalen) die 'onze banen inpikken', 'overal voorrang krijgen', en 'alleen maar profiteren'. Dit sociale onbehagen uit zich daarnaast in een permanente onvrede over de politieke elite, die niet bij machte is om het eigen levenspeil en de eigen levensstijl voldoende tegen deze vreemde krachten te beschermen.

De populistische vrijheidsgedachte vormt zodoende het hart van een 'volks individualisme' dat sterk wordt verankerd in het consumentisme en de nationale identiteit, en in dit opzicht contrasteert met een meer solidaire, groene, Europese en kosmopolitische invulling van het individualisme. Constitutionele vrijheden als die van meningsuiting, de scheiding tussen kerk en staat, de gelijkheid tussen de seksen en seksuele voorkeur worden genationaliseerd en gemobiliseerd tegen een 'achterlijke' cultuur als de islam. Op die manier ontstaat een intolerante meerderheidscultuur, die een nieuwe invulling geeft aan de gevaarlijke notie van de volkseenheid. Zó zijn onze manieren, dus pas je maar aan, zoals Rita Verdonk voortdurend herhaalde. Wilders-aanhanger Tiemen uit Urk zei het zo: 'Hier in Nederland zijn we allemaal hetzelfde. Zij moeten zich aanpassen en anders: eruit. Dát is Nederland, dat is tolerantie. Zo simpel is het. En dat is precies wat Wilders zegt' (*Vrij Nederland* 25.4.09). Vrijheid van godsdienst, maar niet voor islamieten. Vrijheid van meningsuiting, maar de Koran moet worden verboden. Gelijkheid van mannen en vrouwen en van homo's en hetero's, maar vooral om onze Nederlandse eigenheid te verdedigen en islamieten ermee om te oren te kunnen slaan. Verdediging van on-

ze democratie en rechtsstaat tegen de ‘in essentie’ ondemocratische islam. Behoud van onze verzorgingsstaat tegen buitenlandse gelukszoekers en profiteurs die alleen maar azen op onze uitkeringen.

Het moderne populisme blijft dus raadselachtig als men niet ziet dat het wordt gevoed door een agressief antipaternalisme en een ‘absoluut’ individualisme, dat ruim baan geeft aan grote ego’s en hun grenzeloze keuzevrijheid. In cultureel opzicht uit dit zich in grotmondigheid, narcisme, hufteerigheid en verruwing (Van Stokkom 2010). Individuen laten zich niets meer zeggen, eisen alle ruimte voor zich op en denken soeverein te zijn in hun opinies. De vrijheid van meningsuiting ontaardt daardoor gemakkelijk in de vrijheid om te kwetsen en te beledigen (Wilders: ‘ik zeg wat ik wil’). In politiek opzicht uit het zich zowel in claimedrag als in cynisch wantrouwen jegens allerlei overheden, en in economisch opzicht in hebzucht, graaigedrag, kooplust en opzichtige consumptie. Het liberalisme van je eigen gang gaan, je eigen ding doen, baas zijn in eigen huis en meester zijn over je eigen leven wordt verplat en geperverteerd zodra het wordt overgenomen door de markt, de reclame en de media. Hierin schuilt de diepe paradox van de moderne individualistische cultuur: de idealen van individuele keuzevrijheid en zelfontplooiing zijn verworpen tot marketinginstrumenten die maken dat mensen in plaats van zich te ontwikkelen tot unieke persoonlijkheden juist meer op elkaar gaan lijken. De ‘verkoop van individualiteit’ produceert precies het omgekeerde ervan: ‘In werkelijkheid maken we deel uit van zorgvuldig geregistreerde trends en is het voornaamste gevolg dat we met z’n allen kluitjesvoetbal spelen’ (Halsema 2008: 88, 92). De veelgeroemde vrijheid van de consument in de markt moet dan ook eerder worden begrepen als een geïnternaliseerde tirannie van de meerderheid (Crawford 2009: 70).

Vaak wordt door voorstanders geprobeerd om het sociale en

morele individualisme van de jaren zestig en zeventig vrij te pleiten van zijn pervertering door het economisch individualisme, hedonisme en consumentisme van de jaren tachtig en negentig (Van der Lans & Verbij 2005; Halsema 2008: 86-88; 2011: 89, 96). Het individualisme zou niet zijn 'doorgeschoten' maar juist onvoldoende zijn ontwikkeld; vooral de neoliberale, commerciële vertaling ervan zou het oorspronkelijke emancipatiedenken hebben verdrongen en binnenstebuiten gekeerd. Maar er bestaat helaas een veel grotere continuïteit tussen de 'goede' jaren zestig en zeventig en het 'kwade' no-nonsense tijdperk dan deze opvatting toelaat. De kiem van de pervertering moet wel degelijk worden gezocht in het culturele individualisme zelf, dat een inwendig risico bevat om af te glijden naar narcisme, hedonisme en 'kwetsbare hoge eigendunk' (Van Stokkom 2010). Alle grote idealen ontwikkelen een duistere zelfkant zodra ze worden verabsoluteerd, en het individualistische vrijheidsideaal vormt daar helaas geen uitzondering op. De commercialisering en het consumentisme hebben de verabsolutering ervan ongetwijfeld bevorderd, maar ze vielen in vruchtbare bodem. Veel sociale individualisten uit de jaren zestig ontpopten zich zonder veel scrupules en spijt tot succesvolle zakenmensen voor wie geld en bezit de belangrijkste maatstaven werden van maatschappelijk succes. Zo drukt het populisme ons met de neus op de huidige cultuurcrisis: het laat zien dat onze eigen liberaal-democratische idealen in hun tegendeel omslaan als we ze niet weten te matigen en begrenzen.

De meritocratische kloof

Kortom: het moderne naoorlogse populisme is niet het bewijs van de 'eeuwige terugkeer van het fascisme' (Riemen 2010) maar iets nieuws en uitdagends. Het is de heruitvinding van het volksnationalisme in een liberale, commerciële en democrati-

sche tijd: een vorm van nationaal-democratie en nationaal-individualisme. Maar het is niet alleen een blijvertje vanwege zijn pikante ideologische mix van individualisme, conservatisme en nationalisme, of zijn radicalisering van het idee van de volkssoevereiniteit, of zijn eclatante successen in het politieke mediatheater. Het heeft daarnaast ook een solide sociologische voedingsbodem: het is de politieke uitdrukking van een groeiende kloof tussen hoger en lager opgeleiden in de moderne informatiesamenleving. In die samenleving zijn kennis, informatie en cultuur gaan behoren tot de belangrijkste kapitaalgoederen, en zijn daardoor een centrale inzet geworden van sociale strijd om de verdeling van statusposities, inkomens en andere privileges. De toegang tot de arbeidsmarkt, dus tot beroepsstatus en financiële beloningen, wordt steeds minder bepaald door afkomst en steeds meer door het bezit van onderwijsdiploma's en van communicatieve vaardigheden als praten, presenteren en onderhandelen. Het opleidingsniveau gaat in toenemende mate fungeren als een maatschappelijke verdeelsleutel en forceert een nieuwe breuklijn, die meer nog dan de inkomenshoogte bepalend is voor verschillen in levensstijl, culturele smaken en politieke voorkeuren.

De bestuurskundigen Bovens en Wille spreken van het ontstaan van een 'diplomademocratie' (Bovens & Wille 2011). De huidige politieke klasse bestaat vooral uit hoogopgeleiden: regering, parlement, politieke partijen en organisaties van het middenveld worden alle door gestudeerde professionals (dus door het gilde van de praters en onderhandelaars) gedomineerd. Hoger opgeleide burgers zijn veel meer en vaker politiek actief dan lager opgeleiden; in alle vormen van burgerparticipatie ligt de macht bij degenen met de hoogste diploma's. De belangrijkste scheidslijn ligt volgens de auteurs tussen de bezitters van een hbo- of wo-certificaat en degenen met maximaal mbo, dat wil zeggen 30 procent tegenover 70 procent van de bevolking. De

hoger opgeleide groep van professionals, managers en ‘creatievelingen’ bezit politiek zelfvertrouwen en heeft ruime toegang tot politieke arena’s en politieke en sociale elites, terwijl lager opgeleide eerstelijns werkers, blauwe boorden en lagere employés zich gediskwalificeerd en uitgesloten voelen. Er tekent zich een groeiende kloof af tussen twee betrekkelijk homogene subculturen: het SBS6-*Telegraaf*-Radio 538-kamp versus het VPRO-NRC *Handelsblad*-Radio 4-kamp, waarbij in het eerste materialistische, autoritaire en nationalistische waarden prevaleren en in het tweede postmaterialistische, libertaire en kosmopolitische waarden. Zo was de uitslag van het referendum over de Europese Grondwet in 2005 duidelijk volgens opleidingsniveau verdeeld: van de hoger opgeleiden stemde 51 procent tegen, van de middelbaar opgeleiden 72 procent en van de lager opgeleiden 82 procent. Dezelfde oplopende reeks is te zien bij de achterban van politieke partijen: rond 10 procent van de laagopgeleiden stemt op D66, 18 procent op de VVD, 27 procent op het CDA, 29 procent op de PvdA en 36 procent op de PVV.

Hoe lager het onderwijspeil, des te meer voelt men zich een verliezer van de globalisering en de meritocratie, en des te groter is het algemene wantrouwen en onbehagen in de politiek. De vertaling van de nieuwe stratificatie in stemgedrag laat dus een omkering zien van de vertrouwde relatie tussen klassenpositie en politieke voorkeur: terwijl de hoger opgeleide middenklasse steeds linkser is gaan stemmen, zijn de lager opgeleide groepen steeds meer naar rechts afgebogen. Stemmen op basis van economische klassepositie is niet verdwenen, maar stemmen op basis van culturele motieven is minstens even belangrijk geworden (Houtman, Achterberg & Derks 2008). Dit verklaart ook waarom flankpartijen als de SP en de PVV elkaar naderen en onderling kiezers kunnen uitwisselen: beide vinden hun aanhang vooral onder lager opgeleiden en middelbaar opgeleiden.

Zij delen het verzet tegen de globalisering en tegen de Europese eenwording, streven naar behoud van de Nederlandse identiteit en materiële welvaart voor de eigen burgers, en bepleiten een forse aanpak van integratie en immigratie. Van alle huidige Tweede Kamerfracties is overigens de PVV-fractie naar verhouding het laagst opgeleid, in een Kamer die voor 90 procent bestaat uit bezitters van een academisch of hbo-diploma (Bovens & Wille 2011: 9, 67, 112).

Sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw is in Nederland zodoende een nieuwe cultuurpolitieke scheidslijn zichtbaar geworden die loodrecht staat op de vertrouwde sociaaleconomische links-rechtsdimensie, en die zich plooit rond thema's als immigratie en integratie, globalisering, Europese eenwording en nationale identiteit. Deze culturele polarisatie onderscheidt een lager opgeleide onderklasse die onzeker is geworden door het wegvallen van de verzuilde structuren en die terugverlangt naar een stabiele, ordelijke en overzichtelijke samenleving, van een hoger opgeleide middenklasse die positiever staat tegenover de individualisering, de globalisering en de culturele diversiteit.¹² Tegenover kosmopolitische stadsbewoners die de sociale en culturele heterogeniteit omarmen, staan de bewoners van suburbane gebieden en het verstedelijkte platteland, voor wie het tempo van de immigratie en de internationalisering veel te snel is gegaan. Het nieuwe rechts-populisme geeft vooral uitdrukking aan de toekomstangst en het cultureel conservatisme van deze laagopgeleide autochtone groepen, die traditionele gezins-, gezags- en gemeenschapswaarden omarmen, terwijl partijen als GroenLinks en D66 de libertaire, duurzame, kosmopolitische en tolerante opvattingen verwoorden van hoogopgeleiden met veel cultureel kapitaal. De horizontale links-rechtsdimensie wordt zodoende doorsneden door een verticale dimensie waarin libertaire 'kosmopolieten' staan tegenover meer autoritaire 'lokalen' of 'na-

tionalen' (Cuperus 2009; De Vries 2009; Bovens & Wille 2011).

Deze cultuurpolitieke segregatie, die ook de traditionele volkspartijen doormidden splitst, is steeds duidelijker op de landkaart waar te nemen. De electorale geografie van Nederland laat zien dat er steeds meer sprake is van gescheiden biotopen waarin meer open en meer gesloten levensstijlen ook ruimtelijk van elkaar gescheiden zijn. Omdat levensstijlen zich vertalen in woonwensen en voorkeuren voor plaats van vestiging, worden significante patronen zichtbaar op de electorale kaart van Nederland. Zo loopt er een 'Green Belt' van Alkmaar via steden als Amsterdam en Utrecht naar Arnhem en Nijmegen waar vooral GroenLinks en D66 maar ook de PvdA en de VVD het goed doen. Zij bestaat uit steden en groene welvarende randgemeenten met veel hoger opgeleiden en leden van de 'creatieve klasse'. Bij Veenendaal kruist zij de 'Bible Belt', die loopt via Zeeland via het rivierengebied en de Veluwe naar Overijssel, waar de SGP en de ChristenUnie hun voornaamste aanhang vinden. In de krimpgebieden met veel lager opgeleiden, zoals Limburg, delen van Brabant en het noordoosten heeft de PVV hoge scores gehaald, vooral ten koste van het CDA en de SP. Ook binnen de steden zijn duidelijke electoraal-geografische patronen te zien. D66, GroenLinks en de VVD scoren goed in de binnensteden met veel hoger opgeleiden, PvdA, SP en PVV in de volksbuurten met veel lager opgeleiden, en VVD, CDA en PVV in de betere buitenwijken en omringende dorpen. In veel gevallen vormt de aanhang van GroenLinks en D66 het geografische spiegelbeeld van die van het CDA en de PVV: een tweedeling tussen binnenstad en buitenwijken (De Voogd 2010a; 2010b).

De meritocratische cultuur zorgt ervoor dat vaste, overgeleverde statusposities verdwijnen, en dat erkenning en zelfwaardering sterker afhankelijk worden van eigen verdienste, inzet en verantwoordelijkheid. We kunnen en moeten tegenwoordig

van alles kiezen: opleiding, werk, relaties, seksleven, gezondheid en uiterlijk. Beschermende tradities, gemeenschappen en gezagsverhoudingen verdwijnen uit een samenleving waarin ieder voor zich moet concurreren, presteren en slagen. Die verscherpte concurrentie schept enerzijds meer kansen op mobiliteit en sociale stijging, maar produceert anderzijds onzekerheid en angst voor sociale daling. Verliezers in de meritocratische race zijn sterker geneigd om dat zichzelf aan te rekenen. Zij hebben immers alle kansen gehad om het beste uit zichzelf te halen, maar hebben verzuimd die kansen te grijpen: eigen schuld, dikke bult. De meritocratisering gaat zodoende gepaard met (zelf)vernedering en een dalend zelfrespect (Tonkens & Swierstra 2008). Een eenvoudige manier om dit gevoel van vernedering om te zetten in trots is het omhelzen van een nationale identiteit. Nationalisme is een goedkope manier om zelfrespect te verdienen en onbehagen te compenseren, onafhankelijk van verdienste: je kunt je beter voelen dan anderen zonder hard werken of talent te bezitten. Het geeft een nieuwe geborgenheid: een gratis identiteit waardoor je je voelt opgenomen in een groter geheel en een groter verhaal (Swierstra & Tonkens 2009). Daarom vormt het populistisch nationaal-individualisme met zijn soepele combinatie van 'ik eerst' en 'eigen volk eerst' een logische keerzijde van de meritocratische cultuur. Het is het nieuwe opium van een individualistisch volk.

Een van grootste uitdagingen van het populisme is dus hoe de meritocratische kloof tussen hoger en lager opgeleiden politiek kan worden overbrugd. Als het populisme een bijproduct is van de opkomst van de diplomademocratie, zoals Bovens stelt, en als we ervan uitgaan dat de democratie altijd zal worden gedomineerd door de beter opgeleiden, de intellectueel en retorisch begaafden, hoe kan het ressentiment van de lager opgeleiden tegen de elites dan worden opgevangen en in goede banen geleid? Hoe kan de spanning tussen meritocratie en democratie

worden verminderd, zonder te vervallen in de uitersten van de volksheerschappij of de eliteheerschappij van professionals en intellectuelen? Dit dilemma vraagt om een nieuwe visie op de verhouding tussen vertegenwoordigers en vertegenwoordigden in de politiek. De kunst is om een politiek systeem te ontwerpen dat een zelfbewuste elite de ruimte geeft, maar dat tegelijkertijd een anti-elitair tegenwicht inbouwt dat voorkomt dat zij zich afsluit van het kiezersvolk en verandert in een regentesk establishment. Aan het onderzoek naar deze 'verticale' verhouding tussen politieke elite en burgers in wat ik de 'wisselwerkingsdemocratie' wil noemen is de rest van dit boek gewijd.

2

Het volk bestaat niet

Het volk en de waarheid

‘Er is weer hoop voor het volk,’ juichte het (misschien wat aangeschoten) PvdV-Kamerlid Hero Brinkman toen zijn anti-Europese partij forse winst bleek te hebben geboekt bij de Europese verkiezingen van juni 2009. Zijn leider Wilders zei tijdens het slotdebat: ‘De kiezer heeft altijd gelijk. Het CDA heeft een derde verloren, de PvdA is gehalveerd. Normaal zou je dan toch zeggen: ik pak mijn biezen en ga een andere leuke baan zoeken.’ Maar zijn collega-lijsttrekkers vonden dat de kiezer iets heel anders had gezegd. Het waren slechts Europese en geen nationale verkiezingen, het verlies viel mee (CDA), en waar het niet meeviel (PvdA) zou de kiezer bij een volgende gelegenheid vast en zeker weer tot bezinning komen.

Het volk en de politieke waarheid: blijkbaar kun je met die twee begrippen alle kanten op. Een mantra als ‘de kiezer heeft altijd gelijk’ is voor politici vaak slechts een aanleiding om over de rug van diezelfde kiezer hun eigen gelijk te halen. Daarbij wordt het steeds moeilijker om te vast te stellen wat dat steeds grilliger opererende personage nu eigenlijk heeft bedoeld. Verkiezingen zijn daarom niet ‘het uur van de waarheid’, want die waarheid is voortvluchtig. Stembusuitslagen suggereren hooguit een globale richting of tendens, maar er is altijd ruimte voor touwtrekken om het politieke gelijk en voor het kunstzinnig

bijbuigen van de zogenaamde ‘volkswil’. Denk aan uitdrukkingen als: ‘de kiezer heeft gesproken, nu is de politiek weer aan zet’; ‘de Haagse werkelijkheid neemt het weer over’; ‘verkiezingen verloren, formatie gewonnen’.

‘De kiezer heeft altijd gelijk’ is daarmee een typisch populistische uitspraak. Populisten geloven dat het volk de politieke waarheid belichaamt, terwijl de bestuurlijke elite volksvreemd is, niet naar de burgers luistert, liegt en bedriegt, haar eigen belangen najaagt en daarom het politieke ongelijk aan haar zijde heeft. Voormalig LPF-Kamerlid en huidig WNL-presentator Joost Eerdmans reageerde op het verwijt van populisme steevast met de boutade: ‘Het is toch mijn vák om het volk na te praten?’ Ook Rita Verdonk droeg de titel populist als een geuzennaam: ‘In Den Haag is het een scheldwoord. Maar populisme betekent niet meer dan luisteren naar het volk. Dat is juist een groot goed.’ Democratie is in haar ogen hetzelfde als de heerschappij van de meerderheid: zó zijn onze manieren, je hebt je maar aan te passen. Ook Geert Wilders baseert zijn grote gelijk op de overtuiging dat hij de stem van de meerderheid vertegenwoordigt (Fennema 2010: 166, 168). Het door hem gesteunde kabinet-Rutte stoelt zijn machtsarrogantie op een wankel meerderheid van de helft plus één.

Het volk en de waarheid: twee grote woorden die in feite onderling verwisselbaar zijn. *Vox populi, vox dei*. Het volk is de stadhouders van het populistische gelijk. Het volk is immers één en vormt de perfecte belichaming van het algemeen belang. Het is authentiek, zuiver, wijs en nuchter en zegt de juiste dingen, en wie dat allemaal is en zegt, ontvangt van populistische eretitel ‘volk’. Wie dat allemaal niet is, heet ‘elite’ en is in principe verdacht. In feite gaat het natuurlijk om een strijd *binnen* de politieke elite, waarbij de populistische subelite net doet alsof ze het volk is en de taal van de straat spreekt. De meerderheid staat garant voor waarheid en zekerheid. De feiten spreken klare taal.

Populisten hebben een directe toegang tot deze realiteit, want het volk is de democratie in directe zin (Frissen 2009: 166). Populisten kennen dan ook geen twijfel en hebben altijd gelijk, ook omdat ze dat gelijk niet uit zichzelf hoeven te halen. Politieke tegenstanders zijn eigenlijk niet interessant: omdat de volkswil eenduidig en onmiddellijk kenbaar is, hoeft er alleen maar te worden verkondigd en niet te worden gedebatteerd.

Een van de *mixed blessings* van het populisme is dan ook dat het democraten in spiegelbeeld duidelijk maakt wat democratie niet is. In *Tom Poes en het monster Trotteldrom* tekent Marten Toonder een eiland waar de massa verandert in een vernietigend monster omdat de meerderheid er altijd gelijk heeft. Maar prof. Prlwytskofski zegt: 'Der meerheid weet niets!' Democratie valt niet samen met de macht van het getal en de meerderheid heeft het niet per definitie bij het rechte eind. Het verwarrende is dat populistten, in plaats van verklaarde tegenstanders ervan te zijn, het klassieke democratische gedachtegoed juist uitermate serieus nemen. Het zijn radicale democraten die vasthouden aan de letterlijke, oorspronkelijke betekenis van het woord democratie. Antipopulistische, liberale democraten komen daarmee voor een dilemma te staan: moeten zij ophouden dit universele hoerawoord te gebruiken en iets anders verzinnen? Moeten zij soms ophouden democraten te zijn? Hebben we een teveel aan democratie en kan het wel een onsje minder?

Ik wil die ongemakkelijke nabijheid van democratie en populisme hier juist exploiteren, en het begrip 'democratie' op een nieuwe manier proberen in te vullen. Liberale democraten moeten niet ophouden zichzelf democraten te noemen, maar scherper en principiëler afstand nemen van de diep ingesleten traditie van de 'letterlijke' democratie, waarvan het moderne populisme de nieuwste uitloper is. Populisten geloven in de volkssoevereiniteit, het republikeinse zelfbestuur en de macht van de meerderheid. Als we deze radicale traditie volgen, dreigt

inderdaad het gevaar van een teveel aan democratie. Maar vanuit het liberale perspectief van politieke matiging, zelfbinding en machtsevenwicht hebben we er juist te weinig van. Daarom geldt onverminderd het woord dat zowel wordt toegeschreven aan de liberale filosoof John Dewey als aan de socialistische denker Hendrik de Man: 'De enige ziekte van onze democratie is te weinig democratie; het enige geneesmiddel is: meer democratie.'

Eerst en vooral is het dus nodig om afstand te nemen van de grondgedachte van de volkssoevereiniteit, die ook ons representatief-parlementaire stelsel nog te sterk in zijn greep heeft. Het is verontrustend om te beseffen dat de democratie een ingebouwde trek naar populisme vertoont: in plaats van het anti-lichaam vormt het eerder de *zelfkant* van de democratie. Zelfs Obama heeft het zijn illustere voorganger Lincoln nagezegd: 'Government of the people, by the people, for the people.' Maar dat is op zijn best een naïeve bezweringsformule en op zijn slechtst een gevaarlijke illusie. Een volksregering kan niet bestaan, en idealen als 'volksmacht', 'volkssoevereiniteit' of 'zelfbestuur' verhullen gemakkelijk dat de macht altijd wordt uitgeoefend door een elite van vertegenwoordigers van het volk. Democratisering in letterlijke zin leidt tot nivellering, heerschappij van de middelmaat en meerderheidstirannie. Wie een volksregering najaagt vervalt gemakkelijk in een populistische aanbidding en nabootsing van het gezonde volksgevoel.¹

De kern van het gevaar en van de illusie is dat men streeft naar volkseenheid, waarbij het volk geen inwendige verschillen kent en geregeerden en geregeerden idealiter samenvallen. 'Wij zeggen wat u denkt', aldus een verkiezingsaffiche van het toenmalige Vlaams Blok. 'Ik ben één van u', beweert de Italiaanse premier Berlusconi, 'de Italianen herkennen zich in mij'. 'Barack Obama is just like you' – zo werd ook de Amerikaanse presidentskandidaat op het campagnepad aangekondigd. Populisten

vinden dan ook dat de kloof tussen burgers en bestuur moet worden opgeheven, dat de politieke arbeidsdeling moet worden afgeschaft en dat de elite van beroepspolitici moet worden vervangen door directe mandatarissen van het volksbelang. De wil van allen is immers wet, en gekozen vertegenwoordigers moeten niets anders zijn dan gedweë uitvoerders van deze ultieme beweegkracht in de politiek.

Maar zoals de Franse filosoof Claude Lefort heeft laten zien, is die droom van eenheid en enkelvoudigheid in beginsel totalitair (Lefort 1992). Het hart van de democratie (de volkswil, de identiteit van de natie) is volgens hem eerder een 'lege plek', waar iedere politieke ambitie zich weliswaar op moet richten, maar die tegelijkertijd onbepaald en ongrijpbaar blijft. In een democratie kan niemand zich de politieke macht toeëigenen of deze belichamen. Zij blijft altijd afhankelijk van selectieve opvattingen en perspectieven, is altijd in discussie, en kan dus nooit definitief worden vastgelegd. Het afkondigen van die volkseenheid botst frontaal met het waarheidstekort dat de democratie nu eenmaal aankleeft (Pels 2006; Ten Hooven 2010). De stem des volks is doorgaans een helse kakofonie, en ook de politieke elites praten steevast tegen elkaar in en door elkaar heen in hun pogingen die stem te interpreteren. EénNL, zoals de kortlevende partij van de fortuynist Marco Pastors heette, is een illusie. Democraten zullen het daarom moeten doen zonder *demos*.

Autochtone democratie

Wij zijn het volk. Maar wie zijn wij eigenlijk? Natuurlijk kan de Nederlandse bevolking demografisch in kaart worden gebracht, statistisch gepeild, sociologisch gesorteerd, geografisch en taalkundig afgegrensd en in haar historische ontwikkeling worden gevolgd. Maar het volk in politiek-filosofische zin: de

gemeenschap van burgers die democratisch moet worden vertegenwoordigd, is moeilijker te lokaliseren. Die vaagheid van het volksbegrip wordt mede veroorzaakt door zijn permanente pendelbeweging tussen deel en geheel. De *pars pro toto*-redenering is kenmerkend voor alle populisme. Het volk is immers dat deel dat zich wil uitvergroten tot het geheel: het is de kern die eigenlijk moet heersen. Het 'hele' volk is eigenlijk het 'ideale' volk, dat de zuiverheid, waarheid en deugdzaamheid belichaamt. Steeds gaat het om het beste deel dat het geheel vertegenwoordigt en vervangt (Mény & Surel 2002; Laclau 2005; Canovan 2005).

Die kern kan een elite zijn die zichzelf de eretitel 'volk' toekent, zoals de Amerikaanse Founding Fathers, die de preambule van hun federale Grondwet brutaalweg begonnen met: 'We, the People of the United States'. Of denk aan de Oosteuropese partijelites van vóór 1989, die de lakens uitdeelden in de communistische volksrepublieken. Maar ook een onderdrukte en opstandige minderheid kan zich het beste deel van het volk voelen, zoals de Oosteuropese dissidenten die de straat op gingen onder de leuze: 'Wir sind das Volk' (ze bedoelden daarmee ook: 'jullie zijn het in elk geval niet'). De 'gewone man', de 'mensen in het land', de 'hardwerkende Nederlander die het niet cadeau krijgt', 'Henk en Ingrid': er zijn vele benamingen voor het zuiverste deel van het volk dat model staat voor de gemeenschap als geheel.

Woordvoerders van de meerderheid kunnen zich eveneens opwerpen als rechtmatige plaatsvervangers van het volk. De democratische meerderheidsregel legitimeert al snel het populistische *pars pro toto*. SP'ers als Jan Marijnissen ('Het volk heeft gesproken') breiden de 61,6 procent tegenstemmen van het Europese referendum van 2005 routineus en triomfantelijk uit naar 'het' Nederlandse volk, dat massaal nee zou hebben gezegd tegen de Europese Grondwet. Geert Wilders fokt de door

hem vertegenwoordigde minderheid van bedreigde burgers routineus op tot ‘Nederland’ dat zich *en masse* zou verzetten tegen de islamisering – waarbij hij in spiegelbeeld het kleinste, naar onverzoenlijkheid en geweld neigende deel van de islam (‘het kleine stukje moslimextremisme’, zoals hij het zelf nog beschreef in een interview uit 2001) op vergelijkbare wijze uitvergroot tot die godsdienst als geheel.²

Het deel dat het geheel wil zijn: daarin schuilt een letterlijk totalitaire trek. Het volk wordt door die totalisering de incarnatie van het gelijk, en markeert daarmee een scherpe scheiding tussen waar en onwaar, goed en kwaad, wij en zij. De verdediging van de eigen identiteit gaat gepaard met een harde begrenzing ten opzichte van de vijandige buitenwereld. Dat een deel zich opblaast tot geheel betekent logischerwijze dat een ander deel erbuiten wordt geplaatst: de elite, de buitenlanders. Het volk is dus nooit gelijk aan de gehele politieke gemeenschap: het moet worden gesplitst in twee onverzoenlijke kampen: de deugdzamen en de zondebokken (Oudenampsen 2010a: 39). Zo stelde Wilders in het Verantwoordingdebat van mei 2010 Nederland voor de historische keuze: ‘Economisch verval of welvaart? De islam of onze cultuur? Europa of Nederland? Immigratie of veiligheid? De elite of Henk en Ingrid? De keuze is: wij of zij.’ In het verkiezingsprogramma van de Pvv herhaalde hij dit of/of en wij/zij-denken: ‘Niet voor Ali en Fatima, wél voor Henk en Ingrid.’ Want: ‘Wij zijn er voor Nederland, wij zijn er voor de mensen.’

In het vorige hoofdstuk heb ik beargumenteerd dat de nieuwe populistische partijen als ‘nationaal-democratisch’ kunnen worden geafficheerd. Het volkse denken reserveert de democratie voor inboorlingen, inlanders en ingezetenen, en vertoont daarom een sterke affiniteit met het culturele, politieke en etnische nationalisme. Al in de revolutionaire Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1789 wordt de volksssoevereiniteit op-

gevat als *nationale* soevereiniteit, als de onbeperkte autonomie en zeggenschap die een volk geniet binnen zijn eigen grondgebied. De notie van volkseenheid wordt daarmee gekoppeld aan het idee van een nationaal tehuis, een thuisland of Heimat, en soms zelfs aan een etnische definitie van burgerschap als familie- of bloedverwantschap. De verleiding is sterk om ook de nationale identiteit, cultuur en geschiedenis als eenduidig en homogeen op te vatten. De ontkenning dat deze op een eenvoudige wijze bestaan wordt als een affront of bedreiging ervaren, zoals bleek uit de krampachtige reacties op de uitspraak van prinses Máxima naar aanleiding van het WRR-rapport *Identificatie met Nederland* (2007).

Deze 'autochtone' of nationalistische definitie van democratie, volgens welke vrijheid wordt bepaald door 'waar je vandaan komt', vindt men terug bij vele volkse denkers, zowel aan de rechter- als linkerkant van het politieke spectrum.³ Volgens Bruno Mégret, de voormalige tweede man van het Franse Front National, vereist democratie een authentiek volk: een gemeenschap van mannen en vrouwen die elkaar wederzijds erkennen als aan elkaar verwant wat betreft taal, cultuur, geloof, bloed en geschiedenis (cit. Surel 2002: 148-49). In zijn boek *Die Freiheit die Ich meine* koppelt Jörg Haider de democratische idee expliciet aan de geborgenheid van een nationale Heimat, die staat voor vertrouwdschap met het landschap, de zeden en gewoonten, de geschiedenis en de taal, kortom met de *Lebensraum* waaruit de eigen cultuur is ontstaan (Haider 1993: 80-86). Ook voor Pim Fortuyn was de natiestaat 'een bewezen vorm van de menselijke maat... een afgegrensd grondgebied waar mensen zich veilig voelen, dat hun overzicht biedt en waarbinnen ze zich door de gemeenschappelijke taal, cultuur en mentaliteit verenigd weten, en zich één volk kunnen voelen... De nationale staat is naast ons familiehuus ook een echt tehuis' (1998: 23-4, 105-7). Een neo-conservatieve denker als Bart Jan Spruyt valt hem bij: de soeve-

reine natiestaat 'is de enige staatsvorm gebleken die democratie en daarmee de intieme band tussen burgerschap en vrijheid mogelijk heeft gemaakt'. De constructie van internationale instituties heeft geresulteerd in 'illusoire en artificiële instellingen' die een 'ruimte van verlicht despotisme creëren waarin wij niet meer onszelf regeren en daarom niet meer vrij zijn' (Spruyt 2006: 297).

Maar ook linkse politieke denkers beroepen zich impliciet of expliciet op deze Heimat-gedachte. Voormalig SP-leider Marijnissen gebruikte dit woord ter aanduiding van 'ons fysieke, culturele en sociale thuis, de plek waar wij wonen', van 'onze Nederlandse democratie die ons basale zekerheden verschaft en vertrouwen geeft in de wereld' (Buitenhof 1.6.08; NRC Handelsblad 9.6.08). De nadruk ligt hier niet zozeer op democratie als een procedure om verschillen te organiseren via open debat, als wel op de lotsverbondenheid van een gemeenschap van burgers op een bepaald stukje grond, waarbij het uitdrukkelijk gaat om de Nederlandse democratie en de Nederlandse geschiedenis, taal en cultuur. Ook volgens de PvdA-denker René Cuperus zijn de politieke democratie en de sociale solidariteit alleen mogelijk binnen 'een begrensde republiek van burgers'. Het idee van wereldburgerschap ondermijnt volgens hem de democratie: 'zonder "volk" geen volkssoevereiniteit, zonder demos geen democratie'. Het is gevaarlijk wanneer een kosmopolitische elite de natiestaat achteloos wegedeneert, terwijl zij voor velen 'een laatste strohalm van identificatie' is. Democratie op de schaal van Europa is een 'mission impossible', en beweren dat de Nederlandse identiteit niet bestaat 'een surrealistische ontkenning van de geleefde werkelijkheid'. Die ontkenning van onze historisch bepaalde meerderheidscultuur, de Nederlands-westerse *Leitkultur*, is 'retorisch zelfmoord plegen op een historisch gegroeide nationale staat en daarmee op de reël bestaande democratie' (Cuperus 2009: 191, 202, 265).

Behalve het integratiedebat wordt ook het Europadebat sterk gekleurd door deze nationalistische opvatting van democratie. Pim Fortuyn was lang niet de enige die meende dat Europa, anders dan de afzonderlijke natiestaten, niet kon bogen op een eigen cultuur en identiteit, dus geen ‘ziel’ had en geen ‘volk’ was, waardoor democratie op Europese schaal eigenlijk onmogelijk was. Rondom het Europese Grondwetsreferendum van 2005 en de Europese parlementsverkiezingen van 2009 werd er zowel door rechtse als linkse eurosceptici op gehamerd dat er ‘nu eenmaal’ geen Europees volk of Europese cultuur bestonden, en er ‘dus’ geen sprake kon zijn van een Europese staat en een Europese democratie. Voormalig LPF-minister Herman Heinsbroek wist bijvoorbeeld dat ‘er niet zoiets bestaat als een Europa met één cultuur, één taal en één communis opinio, en ook nooit zal bestaan... Er is wél maar één Nederland’ (*de Volkskrant* 1.6.05). Ook de toenmalige *Volkskrant*-columnist en latere PvdA-minister Ronald Plasterk schreef dat ‘culturen verschillen, en er is geen demos, dus geen basis voor een echte democratie’ (*de Volkskrant* 7.2.05).⁴

Het soevereine volk

Volgens democraten berust alle politieke gezag uiteindelijk bij de volkswil. En als iedereen deelneemt aan de macht, gehoorzamen we uiteindelijk niemand anders dan onszelf. Deze notie van volkssoevereiniteit als oorsprongscategorie (Pels 1998) leidt gemakkelijk tot de conclusie dat de macht, die door de elite is gestolen, weer aan het volk moet worden teruggegeven: *power to the people* – of in de eigentijdse rechtse versie: ‘het land moet worden teruggegeven aan de mensen in het land’. Maar dit soevereiniteitsbegrip is de erfgenaam van een absolutistische traditie, die vanouds de drie beginselen van de hoogste macht, de laatste waarheid en de diepste eenheid met elkaar verbindt.

Vóór de Franse Revolutie vormde het koningschap bij de gratie Gods de incarnatie van het absolute morele en politieke gelijk. Rousseau en de Jacobijnen droegen die almachtige en alwetende soevereiniteit over op het volk en de natie. De soevereiniteitsgedachte kent dus een religieuze en monarchale oorsprong, en voor zover democratische stelsels zich erop blijven beroepen, blijven zij een rest van dit absolutisme en monisme met zich meedragen. Ook in de seculiere en democratische soevereiniteitsgedachte die zich onder invloed van het Verlichtingsdenken heeft verbreid, blijft deze driehoeksverbinding tussen macht, eenheid en waarheid intact.

De Nederlandse politieke geschiedenis kent wat betreft de toepassing van de soevereiniteitsgedachte een wisselvallig verloop. Die intrigerende dialectiek tussen het eenheidsstreven en het organiseren van culturele en politieke verdeeldheid heb ik in het vorige hoofdstuk al in korte lijnen gevolgd. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden kende een veelheid van versnipperde soevereiniteiten, bevoegdheden en instituties, waarvan er geen enkele als doorslaggevend gold. Een enkelvoudig 'idee van Nederland' ontstond pas in de nadagen van de Republiek onder invloed van de Verlichting en de patriottische beweging, die de zeven soevereiniteiten van de Unie van Utrecht hielden als een 'zevenkoppig monster' (Van Sas 2004). De Bataafse Staatsregeling van 1798 legde de 'onafhankelijke oppermagt' van het ene en ondeelbare volk ondubbelzinnig vast: 'Geen lid, geen gedeelte der maatschappij, kan zig het oppergezag aanmaatigen. Hetzelve is de bron van alle openbaare magten...' Bij de stichting van de eenheidsstaat in 1813 werd de soevereiniteit echter weer uit handen genomen van het 'alvermogende' volk en neergelegd bij de constitutionele monarch.

De Grondwetswijziging van 1848 verschoof het politieke zwaartepunt weer van de koning naar het parlement. Volgens Thorbecke moest de regering zich niet laten leiden door de

volkswil maar door de nationale wil ofwel 'hetgeen de natie, indien zij het goede en regte wilde, zou willen'. Alleen in het parlement vormde het volk zich als eenheid een (vanzelfsprekend liberale) mening (Te Velde 1992: 20-5, 106-12). Deze informele (want niet grondwettelijk vastgelegde) parlementaire soevereiniteit diende de beschaafde waarheidsvinding in het algemeen belang: waarheid was niet het bezit van het volk maar iets dat via rationele parlementaire discussie kon worden bereikt (Odds en Turpijn 2010: 28). Thorbecke verwoordde daarmee de klassiek-liberale opvatting van de democratie als een stelsel van gewichten en contragewichten, waarbij de volkssoevereiniteit werd ingeperkt door de handelingsvrijheid van (door het volk gekozen) elites. Een kleine minderheid, een 'aristocratie van de geest', regeerde over de grote meerderheid als vertegenwoordigers van het volk, maar naar eigen inzicht. Kunde en wijsheid konden slechts het deel van weinigen zijn. Als de meerderheid van het getal heerste, in afkeer van deze politieke aristocratie, dan werd een volk 'een romp die geen hoofd duldt'. Zijderveld, die Thorbecke instemmend aanhaalt, noemt dit terecht 'een voortreffelijke formulering van het populisme' (2009: 70).

De periode van de verzuiling laat een nieuwe versie zien van de veelheid aan soevereiniteiten die kenmerkend was voor de oude Republiek, nu niet op territoriale maar op levensbeschouwelijke grondslag. Kuypers formule van 'soevereiniteit in eigen kring' leverde niet alleen de matrix voor de protestantse, maar ook voor de katholieke, de socialistische en (als restcategorie) de liberale zuil. De eigen waarheid, culturele identiteit en politieke wilsuiving van de verschillende volksdelen konden op die manier in betrekkelijk vreedzame tolerantie naast elkaar bestaan. Pas in de jaren zestig van de vorige eeuw begonnen de verzuilde soevereiniteiten te vergruizen, waardoor paradoxaal genoeg juist weer ruimte ontstond voor een nieuwe vorm van nationaal volksdenken. Na lange tijd een latente onderstroom

te zijn geweest, brak deze nieuwe idee van volkssoevereiniteit ten slotte in 2002 door met Fortuyn. Opnieuw werden de waarheid, eenheid en macht gezocht bij het volk, tegenover het corrupte parlementaire 'praathuis' dat alleen het belang waarnam van een kleine elite.

Anders dan in de ons omringende democratieën erkent de huidige Nederlandse Grondwet de volkssoevereiniteit dus niet in formele zin. De Franse Constitutie formuleert in artikel 2 het beginsel van de 'regering van het volk, door het volk en voor het volk'. Ook de Duitse Grondwet stelt: 'Alle Staatsgewalt geht vom Volke aus' en de Belgische legt vast dat 'Alle machten uitgaan van de natie'. In representatieve stelsels berust de feitelijke doorzettingsmacht echter bij de volksvertegenwoordiging, hoewel op de achtergrond het volk nog steeds fungeert als laatste legitimerende instantie. In die zin is het informele uitgangspunt van de parlementaire soevereiniteit zoals dat geldt in het Britse staatsrecht, dat geen geschreven Grondwet kent, ook van toepassing op een stelsel als het onze. Wat de Nederlandse Grondwet wél letterlijk formuleert met betrekking tot de gemeenteraad en de Provinciale Staten, die zij de 'hoofdmacht' toekent in het lokale en het middenbestuur, geldt in de praktijk ook voor de staatsrechtelijke positie van de Staten-Generaal.

Populisten van rechts en links wantrouwen de vertegenwoordigende democratie en beschouwen het volk als de directe oorsprong en eigenaar van alle politieke macht. Dat 'niet het parlement, maar het volk de soevereiniteit bezit', zoals SP-Kamerlid Harry van Bommel stelde tijdens de campagne over het Europese Grondwetsreferendum, vormt ook het uitgangspunt van rechtse populistten als Fortuyn, Verdonk en Wilders. Vandaar dat (met name rechtse) populistten scherpe kritiek uitoefenen op de gevestigde politieke partijen, die in de praktijk van de parlementaire soevereiniteit veel macht bezitten. Hoewel zij in de Nederlandse Grondwet niet worden genoemd, hebben poli-

tieke partijen en hun fracties wél de leiding in de grondwettelijk 'leidende' organen. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is het Britse tweepartijstelsel, waarin doorgaans een van beide regeringspartij is en dus een tijdelijk monopolie heeft op de wetgevende macht (Lucardie e.a. 2007: 69-70). Maar ook in meer pluralistische stelsels als het onze spelen de politieke partijen de hoofdrol in parlementaire organen als de gemeenteraad, de Provinciale Staten en de beide Kamers.

De verkiezingsprogramma's van 2006 van populistische partijen als Lijst 5 Fortuyn, EénNL en de PVV gingen alle uit van de letterlijke notie van democratie als 'volksheerschappij'. Deze was in ons vermolmd parlementaire bestel, dat in de greep was van het 'particratisch partijenmodel', onvoldoende gewaarborgd. Een regering 'van en voor het volk', zo stelde het programma van EénNL, was verworden tot een regering van en voor een minuscule minderheid van het volk. Die politieke kaste van beroepsbestuurders was vooral met zichzelf bezig en verkwanselde het landsbelang, en verschilde zodoende in alles van echte volksvertegenwoordigers. Nederland was in de praktijk geen democratie 'maar een coalitieland gedomineerd door een partijencratie', aldus het PVV-stuk *Klare Wijn*. In 2010 was deze populistische kritiek op de oude parlementaire politiek alleen nog tussen de regels door te lezen in het verkiezingsprogramma van de PVV; het programma van Verdonks TON bevatte daarvan een wat uitvoeriger variant.

Nuttige fictie?

Voor veel gevestigde politici en politiek-filosofische beschouwers blijft de volkssoevereiniteit echter gelden als een nuttige fictie: als een abstractie die het besef levend houdt dat de politieke macht altijd is afgeleid, geleend en gedelegeerd, en dus nooit het bezit kan worden van een elite van machthebbers. De

democratie verenigt daarmee twee schijnbaar tegengestelde principes in zich: dat de macht uitgaat van het volk, en dat zij aan niemand toebehoort. De ‘absolute’ volksmacht kan zich alleen uiten via de indirecte weg van de representatie: de noodzaak om het gezag te delegeren naar een elite die via politieke concurrentie wordt geselecteerd. Alle democratieën zouden op die twee ‘zuilen’ zijn gefundeerd, en we moeten met deze paradox leren leven, bij gebrek aan een aantrekkelijker en werkbaarder alternatief (Lefort 1992; Mény & Surel 2002: 7-9). Maar deze spanning tussen soevereiniteit en representatie maakt volgens mij geen deel uit van de genetische code van de democratie. Het postulaat van de volkssoevereiniteit blijft lijden onder zijn autoritaire afkomst, en vormt daardoor een permanente voedingsbodem voor demagogie, populisme en nationalisme.

Het helpt daarbij niet om het volk te beschouwen als een soort ‘soverein in reserve’ of ‘reserve-autoriteit’ (Canovan 2005: 28, 38), of als een virtueel subject dat alleen in het meervoud verschijnt en als zodanig niet in staat is om te spreken, beslissen en handelen (Habermas 1996: 469, 486). Als het volk nooit in het enkelvoud verschijnt en de soevereiniteit versnipperd is over vele instituties en praktijken, is het weinig zinvol om aan dergelijke begrippen vast te houden. Wat is de zin van een symbolische verwijzing naar het volksgezag, als zij een soort democratisch equivalent is van Plato’s nobele leugen? (Canovan 2002: 42).⁵ Zolang de echo’s van het soevereiniteitsbegrip blijven weerklinken, blijft het fungeren als een open verbindingskanaal tussen democratie en populisme en voedsel geven aan een monistische politieke cultuur. Daarom is het beter om begrippen als ‘volk’ en ‘soevereiniteit’, zeker waar zij in tandem optreden, rigoureus uit ons politieke vocabulaire te verbannen. Liberale democraten zouden resoluut afstand moeten nemen van alle vormen van volksdenken; alleen dan is een effectieve afgren-

zing mogelijk tegenover het populisme en het gevaar van de meerderheidsmacht.

Hoewel in mindere mate, schuilt er ook gevaar in de neorepublikeinse opvatting van democratisch burgerschap, die nog steeds onvoldoende afstand neemt van de letterlijke betekenis van ‘democratie’. De demos is hier een welbewust gehanteerde fictie die het ideaal projecteert van een politieke gemeenschap van gelijke, zichzelf regerende burgers. Een goede burger is iemand die ‘zowel regeert als geregeerd wordt’ en als zodanig een publiek ambt uitoefent (Van Gunsteren e.a. 1992; Van Gunsteren 1998; Van Stokkom 1992; De Haan 1993; Van den Brink, Jansen & Kole 2009; Tonkens 2009). Deze oorspronkelijk linkse traditie koestert hetzelfde wantrouwen jegens beroepsbestuurders en de professionele politiek dat door rechtse populistten zoveel feller onder woorden wordt gebracht. Representatie is volgens een invloedrijk republikeins denker als Benjamin Barber zelfs onverenigbaar met de ware vrijheid, omdat de politieke wil wordt gedelegeerd ten koste van het ware zelfbestuur en de ware autonomie van burgers. De politiek is geen professie, geen zaak van specialisten en experts, maar iets ‘van amateurs, waarbij iedereen iedereen tegemoet moet treden zonder de tussenkomst van expertise’. Elke burger is zijn eigen politicus (Barber 1984: 150-52).⁶

Deze opvatting van ‘zelfbesturend’ burgerschap is inmiddels de dragende filosofie geworden achter veel overheidsprogramma’s voor inspraak, interactief beleid en burgerparticipatie. Zo stelt de recente brochure *Handvest verantwoordelijk burgerschap* van het ministerie van BZK terloops vast: ‘Regeren door het volk is de letterlijke betekenis van democratie.’ Hetzelfde uitgangspunt treffen we aan in verkiezingsprogramma’s van D66 (‘Mensen besturen zelf’) en in het *Liberaal Manifest* van de VVD uit 2005, dat streefde naar een republikeinse inkleuring van het klassieke liberalisme (Dekker & Van Middelaar 2006). Ook het

rapport van de Nationale Conventie uit 2007 spreekt over de burger als de ‘drager van een publiek ambt’. PvdA-leider Job Cohen omschreef in een lezing in maart 2010 de democratie als ‘bestuur van, voor en door burgers... Burgers moeten politici vertrouwen, politici moeten burgers vertrouwen. Al was het maar omdat democratie een systeem is waarbij burgers zichzelf regeren’ (Cohen 2010). Maar ook een neoconservatief als Bart Jan Spruyt hanteert de republikeinse uitgangspunten van zelfbestuur en samenlevingsopbouw van onderaf, en laat daarmee zien dat republicanisme, populisme en patriottisme dicht bij elkaar in de buurt kunnen komen (Spruyt 2005; 2006).

‘De soevereiniteit in de samenleving ligt bij de burgers, niet bij de overheid, god, koning of parlement,’ aldus een recente brochure van D66 (D66 2009: 35). Het verbaast dan ook niet dat twee prominente staatsrechtsgeleerden van D66-huize onlangs scherpe kritiek hebben geuit op het ontbreken van een heldere formulering van het beginsel van de volkssoevereiniteit in de Nederlandse Grondwet. De essentie van democratie is volgens Jan Vis dat burgers zelf bepalen wie hen regeert, dus ‘alle bestuursmacht ligt bij het volk’. Maar die essentie is helaas nooit tot onze Grondwet doorgedrongen. Nederland is volgens hem daarom geen democratie in de ware zin van het woord. Zolang we blijven zwijgen over de herkomst van de hoogste macht, kan er nooit een goed gesprek over democratie op gang komen (Vis 2010). Hans Engels looft op zijn beurt het heldere beginsel van de volkssoevereiniteit zoals dat nog voorkwam in de Bataafse Staatsregeling van 1798, terwijl wij nog steeds zuchten onder de resten van een verouderd monarchaal concept. Ook de Grondwet van 1848 maakte het volk niet tot de grondwetgever, maar gaf die taak aan de ‘aanzienlijken uit het volk’. Het ontbreken van een expliciete soevereiniteitsgrondslag voor de uitoefening van de staatsmacht maakt dat een politieke elite controle kan uitoefenen over de bestaande machtsverhoudingen. Net als de

populisten lokaliseert Engels die machtselite in de politieke partijen, die zijn uitgegroeid tot de eigenlijke staatsorganen: 'De representatieve parlementaire democratie is door de eenzijdige machtsuitoefening van politieke partijen ontwricht' (Engels 2010: 35).

Over de rol van politieke partijen in de vertegenwoordigende democratie zal ik later in dit betoog nog harde noten kraken. De kritiek van populistten op de elitaire partijendemocratie is in sommige opzichten recht in de roos. Maar het idee dat de ware democratie zou beginnen met een grondwettelijke erkenning van de volkssoevereiniteit dreigt ons weer uit te leveren aan de meerderheidsfilosofie van het populisme.⁷ In dit opzicht is het juist een groot voordeel dat de Nederlandse Grondwet geen formele soeverein aanwijst, maar de wetgevende macht verdeelt tussen de regering (de koning en de ministers) en de Staten-Generaal. De speurtocht naar een funderende laatste instantie of ultieme oorsprong van de macht is tot mislukken gedoemd. 'Alle macht aan het volk' moet worden: 'Alle macht aan niemand' (Sartori 1987: 72). Dat alle politieke strevingen het kompas richten op het algemeen belang is ongetwijfeld juist. Dat de macht nooit in bezit kan worden genomen maar altijd inzet blijft van politieke concurrentie, is een zwaar bevochten democratische praktijk. Maar die praktijk is niet afhankelijk van de riskante notie dat alle politiek gezag voortspuit uit een essentialistische bron (het volk) waarnaar het weer kan (en volgens populistten: moet) terugkeren.

Marktpopulisme en politiek populisme

Het klassieke leerstuk van de volkssoevereiniteit attendeert dus niet alleen op de ongemakkelijke nabijheid tussen het linkse en het rechtse populisme, maar wijst ook op een belangrijke voedingsbodem voor populisme in het parlementaire bestel

zelf. Maar zoals ik eerder heb betoogd, heeft het moderne West-Europese populisme een unieke liberaal-democratische inslag. Het klassieke collectivisme van de volksmacht en de nationale soevereiniteit wordt naadloos verbonden met de individualistische en consumentische vrijheidsgedachte. De soevereiniteitsgedachte met haar absolutistische connotaties wordt daarmee geïndividualiseerd: zij wordt voor een deel overgedragen van de volksgemeenschap op de geëmancipeerde burger. Net als het soevereine volk claimt het soevereine individu de laatste waarheid, eenheid en macht over zichzelf: hij zegt wat hij denkt, hij weet wat hij wil, en zijn wil is wet. In de klassieke formule van de liberale grondlegger John Stuart Mill: 'Over zichzelf, over zijn eigen lichaam en geest, is het individu soeverein' (Mill 2007: 13).⁸ Mensen regeren zichzelf, zijn meester over hun eigen voorkeuren en belangen, en weten zelf het beste wat goed voor hen is. Daarom genieten zij het ultieme recht om hun eigen leven in vrijheid te bepalen, zonder daarbij door anderen te worden gehinderd of betutteld.

Deze individualisering van de soevereiniteit is het duidelijkst waarneembaar in het marktgedrag van de moderne calculerende burger. Nederland, aldus Jos van der Lans in *Koning Burger*, is veranderd in een grote zelfbedieningszaak, waaruit iedereen het persoonlijke maximum voor zichzelf wil halen en bij de kassa zo weinig mogelijk wil afrekenen (2005: 99). Dit leerstuk van de consumentensoevereiniteit is sinds de jaren negentig ook ver doorgedrongen in de publieke sfeer, die onder invloed van de ideologie van het New Public Management niet langer aanbodgestuurd en paternalistisch maar vraaggestuurd en klantgericht is gaan werken. In die ideologie wordt de burger benaderd als een competente, goed geïnformeerde en ondernemende manager van zijn eigen keuzes, naar wie ook als democratische kiezer zorgvuldig geluisterd moet worden. De logica van de markt en de mentaliteit van het consumentisme worden daarmee

overgeheveld naar het politieke proces. De kapitalistische economie wordt immers van meet af aan aangedreven door een soort 'marktpopulisme': u vraagt, wij draaien. De klant is koning, en zijn wil is wet. Producenten moeten vooral luisteren naar die soevereine consument, met hem meedenken en zijn behoeften maximaal bevredigen: 'At Your Service!'

Het eigenaardige is echter dat marketeers zichzelf weliswaar afficheren als overtuigde populistten, maar ondertussen verkapt paternalisten zijn, die de keuzes van burgers vormgeven en sturen. De tegenstelling tussen pull- en pushmarketing is in feite achterhaald, zo stelt Frits Kremer in zijn boek *Het boodschappenbolwerk* (2008). Iedere ondernemer weet dat de behoeften van consumenten tot op zekere hoogte kunnen worden gericht en geconstrueerd. Een zelfbewuste merkenpolitiek gaat er dan ook van uit dat niet de vraag het aanbod bepaalt maar het aanbod de vraag. Een echt merk verschuilt zich niet achter de mythe van de soevereine consument: het zendt een krachtige eigen boodschap uit, met de ambitie om de aarzelaar te overtuigen of in elk geval te verleiden. Werkelijk ondernemerschap is dus de kunst om (het gat in) de markt te definiëren en te ontwikkelen, en op die manier je eigen klantenkring of publiek te scheppen. Een uitdrukking als 'de kiezer heeft altijd gelijk' heeft daarom dezelfde functie als de uitdrukking 'de markt heeft altijd gelijk'. In beide gevallen verschuilen de woordvoerders van het volk (c.q. de markt) zich achter een objectieve grootheid die zij voor hun eigen belangen manipuleren (bijvoorbeeld om een marktconform salaris te eisen).

Het politieke populisme en het marktpopulisme hebben dus eigenlijk dezelfde structuur. Populistische politici zeggen de stem van het volk te vertegenwoordigen, maar het is de vraag of het volk wel voor zichzelf kan spreken als de politicus niet eerst heeft gezegd wat het volk eigenlijk denkt. 'Hij zegt wat ik denk', zeiden velen over Pim Fortuyn. Maar dachten ze het wel

voordat hij het had gezegd? Populisten willen graag 'luisteren naar de mensen' en vraaggestuurd werken, maar 'vergeten' dat hun aanbod van politieke slogans de vraag pas articuleert en het onderbuikgevoel verheft tot een idee in de bovenkamer. Zowel in de politieke arena als op het marktplaats gaat het dus om een *wisselwerking* tussen een elite van producenten, marketeers en merkenbouwers en een achterban van consumenten, kopers, kijkers en kiezers. Pas in dit heen-en-weer tussen elite en massa, dit touwtrekken tussen ondernemers en klanten, worden economische en politieke behoeften en voorkeuren vormgegeven. De historische wending van aanbod- naar vraagsturing, die het overheidsbeleid de laatste decennia zo sterk heeft bepaald, is gebaseerd op een valse tegenstelling: het aanbod bepaalt evenzeer de vraag als de vraag het aanbod.

Dezelfde vicieuze cirkel definieert het populisme van de media, die een centrale rol zijn gaan spelen als regisseurs en vormgevers van het politieke proces. Zoals we in hoofdstuk 4 uitvoeriger zullen zien, zijn de moderne nieuwsmedia inmiddels veel meer dan een doorgeefluik van politieke meningen en stemmen, maar zijn ze zelf politieke instituties geworden, medespelers bij de agendering en articulatie van politieke issues, wensen en belangen. Maar ook hier bestaat de neiging om onder dwang van de kijkcijfers en een zo groot mogelijk marktaandeel die medescheppende, performatieve rol te verhullen. De aanbodmarkt die nog tot het einde van de jaren tachtig in het omroepbestel bestond is onder invloed van de commerciële zenders veranderd in een vragersmarkt. Men kan spreken van mediapopulisme wanneer journalisten de stem van het volk (die van hun eigen onderbuik?) napraten en het gezonde volksgevoel ongefilterd teruggeven aan het publiek onder het motto: de zappende kijker heeft altijd gelijk. Omdat uitzenden gelijkstaat aan duizendmaal uitvergrooten, krijgt het volk zijn eigen opinie voorgeschoteld, maar nu uitgerust met het gezag van de televi-

sie en het charisma van bekende opiniemakers, die net doen alsof zij dat niet zijn.

Vormgeving van het volk

Anders dan vaak wordt gedacht, is het populisme dus geen politiek van 'u vraagt, wij draaien', of van 'zeggen wat het volk denkt', maar eerder een politieke techniek van *vormgeving* van het volk (Oudenampsen 2010a; 2010b). De volkswil is een politiek artefact, een virtuele categorie die met interpretaties en verbeelding, dus met symboolpolitiek moet worden gevuld. Het gat in de politieke markt gaat niet vooraf aan het optreden van de politieke entrepreneur, maar wordt mede door diens handige marketinginspanning gecreëerd. Zonder politieke entrepreneurs geen politieke consumenten (Sartori 1987: 23). Politiek ondernemerschap (leiderschap) vereist het vermogen om een sociale mythe te formuleren die de maatschappij een beeld verschaft van haar identiteit. Dat gebeurt vaak via 'splijtende' verhalen: het volk wordt gevormd door een inwendige grens te trekken tussen wat er niet (de elite, de buitenlanders) en wél bij hoort (de gewone man en vrouw). Daarnaast eigenen populistten zich bepaalde culturele symbolen toe die dit begrensde idee van het volk kunnen politiseren: van het bedreigde sinterklaasfeest van Verdonk, het ongerepte polderlandschap waar Wilders in zijn verkiezingsfilmpje doorheen roeit, de tulpen in het logo van EénNL tot en met de vrouwenemancipatie en de homorechten (Oudenampsen 2010a).

Het volk van de populistten bestaat dus niet zonder de populistten zelf, die reële gevoelens van onbehagen en wantrouwen voeden en uitvergrooten, maar hun eigen bijdrage hieraan doorgaans ontkennen: het volk spreekt immers 'voor zich', 'vanzelf' en 'uit zichzelf'.⁹ Er is wel degelijk sprake van onzekerheid, onvrede en angst, maar die angst wordt tegelijkertijd opgeklopt

en aangescherpt door ‘handelaren in angst’ (Mak 2005; Duyvendak, Engelen & De Haan 2008). Er is sprake van een circulaire relatie tussen burgers die niet goed kunnen zeggen wat zij denken en de populistische woordvoerder die hun intuïties articuleert, maar daar meteen iets aan toevoegt (meestal spreekt hij namens een *zwijgende* meerderheid). De rol van leiders is daarom cruciaal voor het collectieve handelen: zij zetten hun overtuigingskracht in om de publieke opinie en de volkswil te vormen in plaats van te volgen (Körösényi 2007: 17). Pas wanneer het volkse onbehagen door de woordvoerder wordt benoemd, verandert het in een politiek effectieve kracht. Hij kan delen in dezelfde angst, maar kan deze tegelijkertijd voor zijn eigen politieke doeleinden exploiteren. Politieke woordvoerders scheppen dus evenzeer hun publiek of hun achterban als zij erdoor worden geschapen.

Daarom bestaat het volk niet buiten de representatieve cirkel waarin het wordt vertegenwoordigd en tot spreken gebracht. Het kan alleen tot eenheid worden gebracht via een machtswoord, een performatieve houdgreep, waarbij de woordvoerder zegt wat het volk is en wat het wil.¹⁰ Het kan niet politiek acteren en een collectief bestaan aannemen zonder een letterlijk spraakmakende voorhoede van politici en media. ‘Volksvertegenwoordiging’ is dan ook een dubbelzinnige bezigheid. Spreken ‘in naam van’ impliceert de neiging om te spreken ‘in plaats van’, zodat je gemakkelijk de plaats inneemt van de groep, om niet alleen de stem maar ook de macht ervan te usurperen. ‘Rendre la parole au peuple’ (een slogan van het Front National die alle populistische bewegingen en partijen op hun eigen wijze voeren) betekent welbeschouwd dat de populist het volk iets influistert om dat vervolgens uit de volksmond weer terug te horen. Hij is een buikspreker die luistert naar zijn eigen stem. Hij kan zich daardoor hullen in valse bescheidenheid: ik ben niets, het volk is Alles. Maar omdat hij de stem des volks verte-

genwoordigt, is hij via die omweg wel degelijk Alles. De Franse socioloog Bourdieu noemt dit het orakeleffect: de afwezige woordvoerder wordt een doorgeefluik van de groep die op miraculeuze wijze voor zichzelf spreekt. Maar in werkelijkheid is het de woordvoerder die door zijn machtswoord de groep pas constitueert (Bourdieu 1991).

Sociale categorieën zoals klassen, etnische groepen of religieuze gemeenschappen bestaan en bestaan tegelijkertijd ook niet. Anders dan zichtbare groepjes hangjongeren, volle bioscoopzalen, sportmassa's of politieke optochten leiden ze een abstract, institutioneel leven. 'Het Nederlandse volk' (of delen ervan) kun je alleen indirect observeren, met behulp van allerlei indicatoren, cijfers, steekproeven en zegsliden. Het moet dus altijd (selectief) worden gerepresenteerd. Bovendien hebben burgers in de meeste gevallen geen vaste, uitgekristalliseerde opinies, en koesteren zij vaak inconsistente waarden en onderling conflicterende opvattingen. Woordvoerders (politici, mediamakers, intellectuelen) nemen meer gefocuste, systematische en geëngageerde standpunten in en verhelderen daardoor het keuzeproces voor de burger. Die cruciale rol van woordvoerders als medescheppers van de politieke en sociale realiteit (en dus de macht) van de groepen die zij stem geven, suggereert nogmaals dat het democratisch proces geen populistisch eenrichtingsverkeer kan zijn. Er is altijd sprake van een wisselwerking tussen een elite (een minderheid) van spraakmakers en het grote publiek (de meerderheid) van burgers en kiezers.¹¹

Het waarheidstekort van de democratie

Als het volk 'niet bestaat', maar altijd mede vorm krijgt door de manier waarop het door belanghebbende woordvoerders ten tonele wordt gevoerd, loopt een van de belangrijkste scheidslijnen in de democratie tussen degenen die geloven in een enkel-

voudige politieke waarheid en degenen die menen dat een dergelijke waarheid niet alleen onbereikbaar, maar ook onnastrenswaardig is. Het is duidelijk dat populistten tot de eerste categorie behoren. Bij het begin van zijn haatzaaiproces kondigde Wilders bijvoorbeeld aan dat ‘met hem ook de waarheid in het beklagdenbankje stond’. Het proces ging behalve over de vrijheid van meningsuiting immers ook om waarheidsvinding: ‘Zijn de uitspraken die ik heb gedaan en de vergelijkingen die ik heb getrokken zoals genoemd in de dagvaarding waar? Als iets waar is kan het toch niet strafbaar zijn?’¹² Wilders’ waarheid is bovendien iets kwantitatiefs, want zij wordt bepaald door het grote getal: ‘Anderhalf miljoen kiezers bewijzen mijn gelijk.’ Islamisten als Mohammed Bouyeri maken het in hun waarheidsobsessie nog bonter. De open brief die hij vastpinde op het zieltogende lichaam van Theo van Gogh bevatte een authentiek-terroristische waarheidstheorie: ‘Geen discussies, geen demonstraties, geen optochten, geen petitie, slechts de DOOD zal de Waarheid van de Leugen doen scheiden.’¹³

Maar het is de trots van de democratie dat zij lijdt aan een onophefbaar waarheidstekort (Pels 2005; 2008). Het democratisch debat vergt de voorlopige opschorting van allerlei stellingen en zekerheden, en een minimale relativisering van de eigen standpunten en opvattingen. Juist omdat politiek een kwestie is van vormgeving van het volk en van de scheppingskracht van het woord kan een objectief waarheidsbegrip in de politiek niet bestaan (Ten Hooven 2010). Tegenover de getuigenispolitiek van degenen die zich verschansen in hun eigen gelijk staat de relativiserende politiek van degenen die openstaan voor andere denkbeelden, en die bereid zijn om te schipperen, compromissen te sluiten, te schikken en te plooiën. Juist een afscheid van de waarheid schept ruimte voor wat politiek in de kern is: een vreedzame wijze van omgaan met verschillen. Anders geformuleerd: politiek is een nooit eindigend debat over een reeks van voorstellen om op een bepaalde wijze tegen de werkelijk-

heid aan te kijken (Ten Hooven, 15, 21). Maar populisten als Wilders hebben weinig op met de stelling van John Stuart Mill dat de tegenstander wel eens 'de helft van de waarheid' zou kunnen bezitten.¹⁴

Dat wil zeggen dat de democratie een asymmetrische strijd voert, omdat zij deze totalitaire waarheidsdrang niet met dezelfde stelligheid kan en mag beantwoorden. Zij kan niet dezelfde hardheid en zelfgenoegzaamheid mobiliseren, maar moet welbewust en vol trots kiezen voor een zachtere, meer open en relativerende houding. Een beschaafd politiek systeem probeert het geweld en de angst te minimaliseren, inclusief het geweld en de angst die in woorden liggen opgeslagen. Stelligheid, scherpstijperij en gelijkhebberij kunnen als vormen van woordgeweld worden beschouwd, en verraden een gebrek aan beschaving. Democratie veronderstelt daarentegen matiging van toon in het publieke debat en verzachting van de politieke zeden. Zelfbeheersing, bescheidenheid en het vermogen tot relativeren behoren tot de centrale cultuurpolitieke deugden. In die zin moet de democratische rechtsstaat zich in ethisch opzicht blijven onderscheiden van zijn totalitaire vijanden; hij is aangewezen op de middelen van het 'minste kwaad' (Ignatieff 2004).

De essentie van de moderne democratie is 'de poging om in veiligheid met onzekerheid te leven', aldus Menno ter Braak. Ook de Duitse filosoof Helmut Dubiel kenmerkt de democratie als 'de geïnstitutionaliseerde vorm om in het openbaar om te gaan met onzekerheid'. In plaats van te zoeken naar een waarheidsscheppende volkse of nationale identiteit, zouden liberale democraten daarom juist trots moeten zijn op hun zwakkere, meer onzekere identiteit, omdat die uitnodigt tot debat, tolerantie en compromis. Die vrijzinnige houding van 'zelfverzekerde twijfel' (Ulrich Beck) is wel degelijk weerbaar en offensief. De politieke bescheidenheid van vrijzinnige democraten gaat immers gepaard met een pertinente onbescheidenheid.

Hun besef dat zij de waarheid niet in pacht hebben betekent namelijk dat dat ook voor anderen geldt. Als wij niet precies kunnen weten wat de inhoud van het goede leven is, kunnen anderen dat ook niet weten. De strijd voor individuele vrijheid en pluriformiteit wortelt juist in deze bescheiden/onbescheiden houding van niet-weten (Tirez 2010).

Vrijzinnigheid is daarom een paradoxale combinatie van relativiseringsvermogen en vastberadenheid ten aanzien van de eigen traditie en waarden (Ter Borg 2010). Het lastige van het vrijzinnig individualisme is volgens Ter Borg dat je moet vasthouden aan je eigen waarden maar ze tegelijkertijd op het spel moet zetten. Als waarden en tradities (zoals die van het individualisme en de vrijzinnigheid) per definitie afhankelijk zijn van de voortdurende bevestiging van degenen die in ze geloven, en niet worden verzekerd door hogere machten als God, het Volk, de Geschiedenis, de Markt of de Wetenschap, is het de moeite waard om er telkens opnieuw in te investeren en ze actief uit te dragen. Juist omdat men de betrekkelijkheid en kwetsbaarheid van de eigen waarden inziet, moet men er zich persoonlijk voor blijven inzetten. Het zoeken is dan ook naar een nieuwe vrijzinnige elite die dit democratisch relativisme aandurft, en die de conversatie met de burgers op een nieuwe manier wil voeren.¹⁵

Uit deze onzekere, relativistische visie op de kern van de politiek kan een nieuwe richting voor democratische vernieuwing worden afgeleid. Omdat de politieke waarheid noch door de elite noch door (de woordvoerders van) het volk kan worden geclaimd, moet de wisselwerking en de tegenspraak tussen beiden intensiever worden georganiseerd. Juist omdat het volk niet de politieke waarheid belichaamt, heeft het leiders en vertegenwoordigers nodig die afstand kunnen nemen om de zaken anders te zien, en die de politieke moed hebben om de publieke opinie en het 'gezonde verstand' te trotseren. Democratische burgers kiezen hun vertegenwoordigers niet alleen om hun be-

langen te behartigen maar ook om zich te laten tegenspreken. Dat doen zij vanuit het gelouterde besef dat zij de wijsheid niet in pacht hebben, en daarom als 'volk' niet soeverein kunnen zijn. In dit opzicht is democratische representatie dus een vorm van collectieve zelfbeheersing. Maar ook de elite moet niet in de verleiding worden gebracht om te gaan geloven in haar eigen onfeilbaarheid. Daarom moeten er machtsbegrenzers worden ingebouwd in het politieke systeem, zodat de elite aan een permanente kritiek en controle wordt onderworpen.

Het populisme stelt ons al met al voor een dubbele uitdaging. Populisten spelen even sterk in op de behoefte aan meer geprofileerd leiderschap, aan een zelfbewuste elite die 'de weg wijst' en het 'voordoet', als op de behoefte aan een ruimere volksinvloed op beleid en bestuur. Het leiderschapsprobleem wordt door populistten echter meteen in autoritaire richting vertaald: de leider wordt geacht de volksstem onmiddellijk tot uitdrukking te brengen, zonder de omwegen van partij en parlement. Maar zodra de functie van leiderschap wordt losgekoppeld van het idee van de eenduidige volkswil, past zij heel goed in een pluralistisch model van democratische vertegenwoordiging. Leiderschap gaat echter altijd gepaard met afstand tot het volk en machtsongelijkheid, en macht heeft de neiging om zichzelf te bestendigen en zijn tijdelijke eigenaren te corrumperen. Die dreiging bepaalt de andere helft van de dubbele uitdaging van het populisme. Terwijl een meer elitaire democratie nodig is tegen de populistische waan van de volkseenheid, kan juist de anti-elitaire inslag van het populisme worden gemobiliseerd als tegenwicht tegen de corrumperende tendens die inherent is aan alle politieke machtsvorming.

Dat wil zeggen dat de deugd van de matiging moet worden ingebouwd in de structuren van de samenleving en de politiek. Een van de belangrijkste manieren om dit te doen is de spreiding van machten die elkaar wederzijds begrenzen en in even-

wicht houden. In het volgende hoofdstuk wil ik nader onderzoeken hoe deze democratische *checks and balances* verder in ‘verticale’ richting kunnen worden uitgebouwd. De politieke elite moet meer ruimte scheppen om zichzelf te laten tegen spreken en vetoën door het volk. Het volk moet meer mogelijkheden hebben om terug te praten. Maar dan moet de elite ook iets te zeggen hebben, en niet alleen luisteren naar het volk of het naar de mond willen praten.

3 Wisselwerkingsdemocratie

Balancerings der machten

Klassieke theorieën over de oorsprong van het politieke gezag zoeken steevast naar een ultieme oorsprong of diepste bron, waaruit de legitimiteit van alle machtsposities kan worden afgeleid. Maar het probleem van de democratie is niet waar de macht vandaan komt of wie haar rechtmatig bezit (wie de soeverein is). Machtsstreven en machtsongelijkheid ontstaan zodra mensen samenleven, zich organiseren en rivaliseren. De arbeidsdeling tussen leiders en geleiden vormt een onmisbaar onderdeel van elke dynamische organisatie. De vraag naar de vindplaats van de eerste of hoogste macht is daarom minder interessant dan de vraag hoe de heerszucht en hoogmoed, de machtsverslaving en corruptie die in elk politiek systeem op de loer liggen, het beste kunnen worden beteugeld. 'Men love power', wist de Amerikaanse Founding Father Alexander Hamilton. 'Power naturally grows,' beaamde zijn collega John Adams, 'because human passions are insatiable.' Maar is het niet zo dat de klasse van politieke dieren waar ook Hamilton en Adams toe behoorden er intenser naar verlangen dan gewone burgers? Het is een ontvullerend ervaringsfeit dat machthebbers altijd zullen proberen hun posities te handhaven en hun machtsbereik uit te breiden, en alleen door 'tegenmachten' een halt kunnen worden toegeropen.

Vanwege dit potentieel onverzadigbare karakter van de macht kan de kern van de democratie beter niet worden gezocht in de volkssoevereiniteit, maar in de scheiding en balancerings der machten. De Amerikaanse politicoloog Robert Dahl onderscheidt daartoe twee hoofdstromen in het democratisch denken: de populistische en de pluralistische (de laatste noemt hij ook de 'polyarchische' of de 'madisoniaanse' benadering). De eerste stelt alle vertrouwen in de volkssoevereiniteit, de politieke gelijkheid en de meerderheidsregel, terwijl de tweede juist beducht is voor de tirannie van de meerderheid, en minderheden hiertegen in bescherming wil nemen. In het spoor van James Madison, een derde prominente Founding Father, worden de machtscheiding en de installatie van machts evenwichten dan de voornaamste doelstellingen van de democratie (Dahl 1956; 1998; In 't Veld 2008; Frissen 2009). Zodra de wil van de meerderheid wordt uitgeroepen tot de 'algemene wil' liggen absolutisme en totalitarisme om de hoek. Bescherming van de rechten van minderheden (en van minderheden binnen minderheden, dus uiteindelijk van de minderheid van één) vereist de balancerings van een veelheid van instanties en niveaus die de macht op de juiste wijze 'in het midden houden'.

Die opbreking van de volkssoevereiniteit vindt niet alleen plaats in het horizontale vlak, in de vorm van de trias politica (de scheiding tussen wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende machten), van bredere domeinscheidingen als die tussen kerk en staat, media en politiek, staat en markt, of in de vorm van de traditionele politieke links-rechtsverdeling. De politiek heeft ook altijd een verticale dimensie, waarin het functionele onderscheid en de wisselwerking tussen top en basis, tussen vertegenwoordigers en vertegenwoordigden centraal staat. De democratische politiek wordt niet alleen gekenmerkt door horizontale verschillen tussen institutionele functies en domeinen, maar ook door verticale verschillen tussen politieke pro-

fessionals en burgers: zij combineert de relatieve autonomie van domeinen met de relatieve autonomie van vertegenwoordigende niveaus. Ook in deze verticale dimensie (de beruchte kloof tussen politici en burgers) is er sprake van machtscheidingen en machtsbalansen, en dus van productieve belangentegenstellingen en conflicten.¹

Het dagelijks spraakgebruik laat onmiddellijk zien dat er zowel in de beleving van kiezers als van politici een dergelijke kloof bestaat. De politiek ingaan of er weer uitstappen veronderstelt dat je een institutionele grens overschrijdt tussen de gewone wereld en de professionele wereld van politiek en bestuur. Politici die pleiten voor (bijvoorbeeld vervroegde of tussentijdse) verkiezingen willen 'naar de kiezers gaan' om hun beleid te toetsen en ze naar hun voorkeuren te vragen. Tussendoor volgt het politieke bedrijf zijn eigen logica en tempo. De verkiezingen zijn het moment van de waarheid waarop politici door de kiezer worden afgerekend op hun prestaties (of het gebrek eraan). De relatie tussen kiezersvolk en beroepspolitiek wordt vaak voorgesteld als een touwtrekwedstrijd tussen min of meer gelijkwaardige partijen. Het volk kan de politiek een 'dreun' uitdelen, opzadelen met een 'verwarrende boodschap' of een 'moeilijke puzzelopdracht', zoals na de stembusuitslagen van 2006 en 2010. Dat weerhoudt politici er niet van om de door de kiezer afgegeven signalen eigenzinnig te interpreteren, zoals de formatie van het kabinet-Rutte nogmaals in alle scherpheid heeft laten zien.

Anders dan populistten willen, is het volk dus niet de enige of doorslaggevende actor in de pluralistische democratie. In plaats van een oorsprongs- en een afgeleide macht zijn er in de democratie minstens twee politieke krachten aan het werk die elkaar wederzijds vormgeven, begrenzen en in evenwicht houden: de burgers en de politieke elite. Die precare machtsbalans is inherent aan het mechanisme van de politieke representatie, mits

deze niet langer wordt opgevat als een directe weerspiegeling van de belangen en voorkeuren van het electoraat, maar als een vorm van *wisselwerking* of *interactie* tussen kiezers en gekozenen, waarbij geen van beiden de hoofdmacht vormen die de doorslag geeft of het laatste woord heeft. De beide partners zijn aan elkaar gewaagd. Dat de politieke elite door het volk wordt gekozen en weer naar huis kan worden gestuurd, geeft het volk geen transcendente status als soevereine laatste instantie van de politiek. Het dualisme is principieel: volk en politieke elite zijn relatief autonome, symmetrisch opgestelde krachten die verschillende functies vervullen in het raderwerk van de politieke representatie.

In dit dualisme schuilt juist de dynamische, energieke, permanent naar vernieuwing zoekende kracht van de democratie. De elite heeft de functie om te anticiperen op de toekomst, voorop te lopen, en dus vooruit te lopen op de massa. Daar is moed, overtuigingskracht en doorzettingsvermogen voor nodig, die de elite onderscheidt van de massa van de burgers. Die moed is ook nodig omdat de elite de burgers af en toe moet tegenspreken, of in elk geval moet proberen hen te overtuigen en te verleiden om een weg op te gaan die zij uit zichzelf niet zo gemakkelijk zouden kiezen. Die innoverende, grensoverschrijdende kracht wordt in de democratie geïnstitutionaliseerd. Zij kent dus een eigenaardige paradox: volksvertegenwoordigers worden niet zozeer aangesteld om de meningen en voorkeuren van burgers te spiegelen maar om het debat met hen aan te gaan, met de bedoeling om hen 'mee te nemen', 'verder te brengen', te verheffen naar een beter leven. Die vernieuwende, leidende en opvoedende taak reikt verder dan de klassieke gedachte dat de politieke elite een eigen verantwoordelijkheid bezit omdat zij conflicterende belangen in de samenleving tegen elkaar moet afwegen in het licht van het algemeen belang. De kern is eerder dat politici niet zozeer het 'reëel bestaande' volk vertegenwoor-

digen als hun eigen toekomstvisie op wat het volk kan zijn en moet worden ('dit land kan zoveel beter').

De kerngedachte van dit 'zachte elitisme'² wordt helder samengevat door Van Doorn: 'Niet iedereen beschikt over de nodige capaciteiten. Er zijn altijd pioniers en leiders, creatieve elites en de onvermijdelijk trage meerderheid die geïnspireerd dan wel gedwongen moet worden door degenen die verder kijken of beter rekenen. De actieven hebben altijd hun kansen genomen; zij krijgen ook vandaag alle kansen. We erkennen de gelijkwaardigheid van alle mensen, we streven naar sociale gelijkheid, maar er wordt vrijheid geboden aan degenen die zich onderscheiden van de massa, meer durven, meer kunnen, meer weten. We geloven dat hun initiatieven de maatschappelijke dynamiek bevorderen, en we menen dat dynamiek goed is' (2009: 27-8).

Juist het open en beweeglijke karakter van de democratie staat garant voor de selectie van 'de besten' op grond van de grootst mogelijke gelijkheid van kansen. De democratie is volgens Van Doorn daarom niet een nivellerend maar juist een 'profilerend' stelsel, dat niet is gericht op zoveel mogelijk gelijkheid maar op zoveel mogelijk vrijheid. Democratieën moeten niet streven naar homogeniteit en consensus maar naar verscheidenheid en dissensus, en voor de politicus en het electoraat zijn in het politieke spel verschillende rollen weggelegd. Een jaar voor zijn dood in 2008 formuleerde Van Doorn het nogmaals kort en krachtig: 'Democratie is niet: de macht van het volk. Het is een verbond tussen het volk en politieke elites die perspectief bieden. Een gezonde democratie heeft iets elitairs. Vandaag ontbreken de elites omdat de ideeën ontbreken.' De politici bouwen de massa na, en media registreren blind wat er in de onderlaag gebeurt, om dit vervolgens weer ongecensureerd aan de onderlaag terug te geven: 'Er wordt niet meer afge-rekend naar boven. De samenleving heeft nood aan een zuive-

rende gelaagdheid – die is helemaal weg’ (*Elsevier* 6.10.07).

Elitevorming en democratisering sluiten elkaar dus niet uit maar veronderstellen elkaar: elites en leiderschap zijn onmisbare voorwaarden voor democratische representatie (Etzioni-Halévy 1993; Körösiényi 2007; Couwenberg 2009). Zonder krachtige elites en levendig leiderschap is elke democratie ten dode opgeschreven – ‘zonder visie komt het volk om’, zoals Den Uyl het bijbelboek *Prediker* citeerde. De democratie is juist het stelsel waarin elites en leiderschap zich in de grootste vrijheid kunnen ontwikkelen. Zij koestert de aristocratie van het talent. Dat wil zeggen dat zij zoveel mogelijk gewone mensen de kans geeft op basis van eigen verdienste en in een eerlijke concurrentie tot de elite van ongewone mensen toe te treden.

Maar deze democratische selectie roept onvermijdelijk nieuwe machten en belangen in het leven. Alle specialistische functies worden in de loop der tijd gevestigde belangen voor degenen die ze vervullen. ‘Wie organisatie zegt, zegt oligarchie’, aldus de beroemde slogan van Robert Michels: ‘Organisatie maakt dat de gekozenen gaan heersen over hun kiezers, de mandaathouders over de mandatarissen, en de afgevaardigden over degenen die ze afvaardigen’ (Michels 1962: 15). De collectieve wilsvorming en de intensiteit van de politieke strijd eisen een efficiënte arbeidsdeling en de beheersing door de top van informatiebronnen, communicatiekanalen en politieke vaardigheden (spreken, schrijven, organiseren). Bovendien is er een onderliggende psychologische factor werkzaam: politieke ambitie is ondenkbaar zonder een flinke dosis eerbij, ijdelheid en machtswil. Dit machtsstreven gaat in Nederland ‘in de regel zwaar gesluierd door het leven, en wordt bij voorkeur verhuld als uitoefening van invloed en bereidheid tot het dragen van verantwoordelijkheid’ (Couwenberg 2009: 263-66).

Een goed politicus moet ook ‘slecht’ zijn, vindt politiek filosoof Luuk van Middelaar. Bij ‘politieke dieren’ die opvallen en

de publieke verbeelding voeden, gaan deugd en ondeugd vaak hand in hand. Als zij iets tot stand willen brengen, moeten zij ook aan zichzelf en hun eigen belangen denken. Bescheidenheid is daarom voor politieke dieren eerder een ondeugd dan een verdienste (Van Middelaar 2010). Politieke dadendrang kan moeilijk worden los gezien van scoringsdrift, de drang naar publiciteit en een vorm van egotripperij, zoals een onthullend portret van de 'BV Gerd Leers Vooruit' laat zien (NRC *Handelsblad* 16.11.09). Robert Oey, maker van de film *De leugen* over de uitburgering van Ayaan Hirsi Ali en partner van Femke Halsema, zegt over de beweegredenen van politici: 'Als de maskers af zijn hoop ik dat zichtbaar wordt dat politici mensen zijn die meer nog dan anderen gelijk hopen te hebben en te krijgen, en vooral azen op liefde. Iedereen moet van ze houden, telkens opnieuw. Dat geldt voor Ayaan, Rita en ja, dat geldt ook voor Femke' (NRC *Handelsblad* 3.9.10).

Macht blijft daarom een risicovol instrument. Ook gekozen elites blijven kwetsbaar voor de oligarchische verleiding, zodat ze zich ingraven in hun machtsposities en zo lang mogelijk aan hun privileges blijven vasthouden.³ Oude regenten kunnen worden afgezet, maar daarvoor komen nieuwe in de plaats die na verloop van tijd op hun beurt gaan lijden aan zelfoverschatting, tunnelvisie en drammerigheid, en blijven vastplakken aan het pluche. Dat is echter geen reden voor pessimisme en apathie, maar juist voor optimisme en engagement. Want het is telkens weer de moeite waard om de zittende politieke klasse door ambitieuze nieuwkomers te vervangen. 'Macht is nooit in goede handen', aldus Van Doorn, 'in ieder geval niet voor lange tijd in dezelfde handen'. Vandaar de noodzaak van een veelheid van machtscentra die elkaar in evenwicht houden en van een procedure van zakelijke machtswisseling (1996: 123-27). Met het politieke vertrouwen moet altijd een gezonde dosis wantrouwen worden meegestuurd (Pels 1993: 171-72).

Machiavelli tot Montesquieu

Het idee van de verticale wisselwerking tussen elite en volk krijgt meer diepte wanneer we te rade gaan bij enkele belangrijke voorlopers. De eerste vindplaats is wellicht de intrigerende passage in Machiavelli's opdracht aan Lorenzo de Medici in *De heerser* (1513), waarin hij verklaart waarom hij zich als eenvoudig burger verstout om de vorst raad te geven. Zijn argument is dat heersers en onderdanen vanwege hun verschillende maatschappelijke posities noodzakelijkerwijze uiteenlopende perspectieven hanteren op de politieke werkelijkheid. Geen van beiden is in staat om het geheel van de samenleving te overzien. Want 'zoals schilders die een landschap schetsen vanuit een vallei de bergen en de hooggelegen terreinen bestuderen, maar het laag liggende land juist vanuit de bergen, zo moet men een vorst zijn om geheel en al de aard van het volk te begrijpen en een gewone burger zijn om de natuur van vorsten ten volle te kunnen verstaan' (2005: 60).⁴

De democratische angel in deze vermeende pose van nederigheid is dat de eenvoudige burger namens welke Machiavelli spreekt de vorst zijn soevereine blik op het geheel en dus zijn politieke monopolie ontzegt. Geen van beide partijen heeft de waarheid of wijsheid in pacht. Alle politieke denken en handelen is standpunt- en dus perspectiefgebonden. Anderen die op enige afstand van ons staan begrijpen ons in sommige opzichten beter dan wijzelf. Omdat dit ook geldt voor de relatie tussen heersers en onderdanen is er een scheiding van rollen en een wisselwerking tussen beide nodig. Alleen op die manier kunnen de uiteenlopende perspectieven van heerser en volk volledig tot hun recht komen. Machiavelli is daarmee een van de eersten die de politieke vrijheid definiëren als een specifieke vorm van *interactie* tussen heersers en volk. In plaats van zijn exclusieve bron te vinden in het volk, kan vrijheid alleen tot stand komen tussen beide partijen in, als resultaat van hun wederzijdse afhankelijk-

heid (Ankersmit 2002: 189-91, 216-18).

Tweeëneenhalve eeuw later benadrukt Edmund Burke in zijn beroemde brief aan de kiezers van Bristol (1774) opnieuw de rechtmatige autonomie van de volksvertegenwoordiger tegenover degenen die hem hebben afgevaardigd. Volksvertegenwoordigers zijn niet door gezaghebbende instructies of strenge mandaten gebonden aan de opinies en wensen van hun achterban, maar verplicht zich een eigen oordeel te vormen en hun geweten te volgen. Het parlement is geen arena waar de ambassadeurs van verschillende lokale of groepsbelangen elkaar treffen, maar 'een platform voor *overleg* van *één* natie, met *één* belang, dat van het geheel – waar niet lokale doeleinden of vooroordelen leidend zijn, maar het gemenebest, dat voortkomt uit de algemene rationaliteit van het geheel. Je kiest een afgevaardigde; maar zodra je hem hebt gekozen, is hij niet een afgevaardigde van Bristol, maar een lid van het Parlement.' De opinies van de kiezers zijn dus niet doorslaggevend bij de besluitvorming van de afgevaardigde; zij vormen hooguit een ingrediënt ervan. In plaats van zijn kiezers te dienen, verraaft de afgevaardigde hen juist wanneer hij zich aan hun opinies onderwerpt (Ankersmit 2002: 112). Die opvatting is ook terug te vinden in de Nederlandse Grondwetsartikelen 50 en 67.3, die bepalen dat de volksvertegenwoordiging onafhankelijk is en 'zonder last' opereert: de leden ervan vertegenwoordigen ieder voor zich het 'gehele volk'.

Burke beseft dus dat politieke vertegenwoordigers iets anders zijn en doen dan hun kiezerspubliek. Door hun verkiezing betreden zij een aparte wereld van collectief overleg waar de blik wordt gericht op het geheel. Burke formuleert daarmee opnieuw de democratische paradox: burgers kiezen politieke vertegenwoordigers, niet om hun eigen opinies ongefilterd te laten doorstromen naar het bestuur, maar om deze professionele opinie- en beleidsmakers de ruimte te geven om *andere*, mogelijk

betere meningen te vormen en die aan hun kiezers voor te leggen. Tegelijkertijd lijkt Burke achter te blijven bij het perspectivisme van Machiavelli wanneer hij het parlement opvat als de unieke belichaming van de eenheid van de natie, de redelijkheid en het algemeen belang. Hierin schuilt een pikante overeenkomst met zijn ideologische tegenpolen Rousseau en Robespierre, de kampioenen van de volkssoevereiniteit, die de algemene wil van de natie verabsoluteerden en zichzelf opwierpen als de gewijde woordvoerders ervan. Ook Burke denkt dat de politieke elite een onpartijdige redelijkheid belichaamt en dus eigenaar is van de politieke waarheid. Machiavelli suggereert daarentegen dat die waarheid door geen van beide partijen in het politieke steekspel kan worden geclaimd.

In dezelfde revolutionaire achttiende eeuw formuleert de Fransman Charles de Montesquieu het beroemde beginsel van de scheiding der machten. Politieke vrijheid, stelt hij in *Over de geest van de wetten* (1748), is alleen mogelijk in een gematigde staatsvorm, waarin constitutionele belemmeringen de ophoping van de macht tegengaan. De ervaring van alle tijden leert immers dat iedere machtige doorgaat met zijn machtsontplooiing totdat hij op een grens stuit: 'Machtsmisbruik kan worden voorkomen wanneer de zaken zodanig zijn geregeld dat de macht de macht tot staan brengt.' Een (nogal rooskleurige) analyse van de werking van het Britse politieke bestel vormt de basis voor Montesquieus beroemde formule van de trias politica. De uitvoerende macht kan het beste in handen zijn van één persoon, de monarch. De wetgevende macht kan het beste worden gelokaliseerd in een vertegenwoordigend lichaam dat bestaat uit afgevaardigden van de aristocratie en het volk, die elkaar door middel van een wederzijdse vetomacht of verhinderingsbevoegdheid op hun beurt in evenwicht houden. De uitvoerende macht kan niet worden toevertrouwd aan personen die afkomstig zijn uit het wetgevend lichaam; dan zouden beide

machten opnieuw verenigd zijn. De uitvoerende en wetgevende machten moeten elkaar juist wederzijds beteugelen en intomen (2006: 218, 225-26).

Omdat de wetgevende macht in staten van enige omvang niet langer kan berusten bij het volk als geheel, dient het vertegenwoordigers aan te stellen 'die alles moeten doen wat het volk zelf niet kan doen', bijvoorbeeld een gesprek voeren over politieke aangelegenheden, 'want het volk is voor zoiets volstrekt ongeschikt'. Ook is het niet in staat om uitvoeringsbesluiten te nemen: 'De bemoeienissen van het volk met het besturen dienen zich te beperken tot het kiezen van de vertegenwoordigers; dat kan het goed. Want al zijn er weinig mensen die precies kunnen beoordelen wat iemand vermag, over het algemeen weet men wel of degene die men kiest verstandiger is dan de meeste anderen.' De verticale politieke arbeidsdeling is voor Montesquieu dus de voornaamste remedie tegen populisme. Het democratisch beginsel degenereert zodra het tot in het extreme wordt doorgevoerd 'en iedereen gelijk wil zijn aan degene die hij kiest om gezag over hem uit te oefenen'. Het volk wil dan alles zelf doen: 'Beraadslagen voor de senaat, uitvoeren namens de magistraten, alle rechters ontdoen van hun autoriteit... Het volk wil de functies van de magistraten vervullen en heeft voor hen dus geen eerbied meer.' De 'ware geest van gelijkheid' is niet dat iedereen beveelt of niemand bevelen krijgt, maar 'dat gehoorzaamd en bevolen wordt aan gelijken'. Het gaat er niet om dat mensen geen meester hebben, 'maar dat ze alleen hun gelijken als meester hebben' (2006: 218-23, 67-69).

Deze machinerie van splitsing en balancerende van machten kan alleen in beweging komen via de eraan gekoppelde persoonlijke belangen en drijfveren. Montesquieu maakt in dit verband een interessant onderscheid tussen eer en deugd. In een monarchie of despotie is volgens hem niet veel rechtschapenheid nodig, omdat de kracht van de wetten of de 'constant ge-

heven arm van de vorst' alles regelt en bedwingt. Maar de democratie heeft behoefte aan een extra drijfveer: die van de deugd. Deze uit zich vooral in liefde voor de wetten en voor het vaderland. Zij garandeert dat het algemeen belang steeds voorrang krijgt op het eigenbelang, en dat ambities beperkt blijven tot het verlangen het land beter te dienen dan andere burgers. De democratische liefde voor gelijkheid en soberheid onderdrukt de onderscheidings- en bezitsdrang. Maar deze ambities zijn onmisbaar in een aristocratie en nog meer in een monarchie, waarin de zeden minder zuiver (hoeven te) zijn dan in een democratische republiek. In die stelsels is het juist het eergevoel dat zorgt voor de nodige matiging. In een gematigde monarchie wordt de macht ingeperkt door de eer 'die als een monarch heerst over vorst en volk'. Zij werkt overal in door, vermengt zich met alle manieren van denken en voelen, en geeft zelfs richting aan onze principes. Zo schrijft zij gehoorzaamheid voor aan de vorst, maar dezelfde eer 'fluistert ons in dat een vorst nooit een daad van ons mag verlangen die oneervol voor ons is, want dan zouden we niet meer in staat zijn hem te dienen' (2006: 62-71).

Maar is die dubbelzinnige werking van het eermotief niet ook een realistische optie voor een democratisch systeem waarin belangen concurreren met andere belangen en verschillende machten met elkaar in een precaire balans verkeren? Montesquieus deugdenleer met zijn eenvoudige tegenstelling tussen algemeen belang en eigenbelang lijkt te idealistisch en te zwak om deze democratische rivaliteit effectief aan te kunnen drijven. Het eerbegrip is juist markant omdat het verwijst naar een vorm van ambitie of geldingsdrang die zich aan een simpele tegenstelling tussen egoïsme en altruïsme onttrekt. Daardoor biedt het meer ruimte aan de *mixed motives* die ook in de democratie het dagelijkse politieke handelen sturen. Wilskracht, doorzettingsvermogen en 'emotionele energie' kunnen door-

gaans moeilijk worden losgemaakt van onderscheidingsdrang of de hang naar distinctie en publieke erkenning (Pels 2007a). Montesquieu verwoordt het zo: 'De eer laat ruimte voor sluwheid, mits gekoppeld aan het idee van grootheid van geest of het grote belang van een zaak.' Zij ondersteunt de vrijmoedigheid, niet zozeer uit liefde voor de waarheid, maar om 'een stoutmoedige en vrije indruk te maken'. Zij bevordert de hoffelijkheid, maar vooral uit trots, 'uit een verlangen om ons te onderscheiden door onze goede manieren' (2006: 74).

De klassieke eerethiek gaat ervan uit dat kardinale deugden als wijsheid, rechtvaardigheid, moed en gematigdheid krachteloos zijn zonder de prikkel van de eer. Engelse moralisten zoals Locke, Mandeville, Smith en Hume zetten dan ook eerder in op motieven als ijdelheid en de zorg voor de goede naam of reputatie dan op de in hun ogen zwak ontwikkelde 'sympathie voor het publiek belang'. Ijdelheid en deugd worden door hen niet normatief gescheiden maar juist aan elkaar gekoppeld, zoals in Mandevilles en Smiths beroemde metafoor van de onzichtbare hand (Olsthoorn 2000: 164 e.v.; Pels 2007a: 109-112). Montesquieu formuleert dezelfde gedachte in zijn schets van de monarchie en de aristocratie, waarin de zeden zoals gezegd minder zuiver hoeven te zijn dan in de democratie: 'De eer zet alle onderdelen van het politieke bestel in beweging en verbindt ze onderling; en zo gebeurt het dat eenieder het algemeen belang nastreeft in de overtuiging dat hij voor zijn eigen belangen werkt' (2006: 68). Het lijkt aannemelijk dat deze gemengde motieven ook een centrale rol spelen in de democratische republiek, die sterker afhankelijk is van de prikkel van de eer dan van altruïstische deugden als vaderlandsliefde, gemeenschapszin en toewijding aan het algemeen belang.

De ambitie van Madison

Een verdere aanscherping van het denken over politieke representatie vindt plaats in het beroemde debat over de Amerikaanse Constitutie van 1787 tussen de ‘federalisten’ en ‘antifederalisten’. Dit debat wordt van meet af aan gevoerd binnen een democratische context, waarbij alle deelnemers ervan uitgaan dat de regeerders door de geregeerden worden gekozen en aangesteld. Binnen dat kader ontstaat opnieuw een tegenstelling tussen degenen die menen dat vertegenwoordigers zoveel mogelijk moeten lijken op (een spiegelbeeld van) hun kiezers, en degenen die vinden dat zij de opvattingen en gevoelens van hun kiezers niet hoeven te delen, maar juist verschil moeten maken: als vertrouwenslieden die de ruimte krijgen voor eigen afwegingen en besluiten. De latere president John Adams schreef dat de vertegenwoordigende vergadering ‘in miniatuur een exact portret moet zijn van het volk als geheel. Zij moet denken, voelen, redeneren en handelen als het volk zelf.’ Een andere antifederalist stelde: ‘De gedachte die zich natuurlijkerwijze opdringt als we spreken over vertegenwoordigers is dat zij *lijken op* degenen die zij vertegenwoordigen; zij dienen een getrouwe afbeelding te zijn van het volk, kennis te bezitten over hun omstandigheden en hun behoeften, mee te leven met al hun ongemakken en geneigd te zijn hun ware belangen na te jagen’ (cit. Manin 1997: 110-11).

Federalisten als James Madison keren zich tegen deze identiteitstheorie van de politieke representatie. Verkiezingen selecteren juist personen die op een interessante manier anders zijn dan gewone mensen. Ook de democratische republiek kan geen zuivere volksregering zijn, en moet het regeerwerk delegeren aan een klein aantal burgers. Het grote onderscheid met niet-democratische stelsels is echter dat alle burgers stemrecht genieten, ook de armsten en onaanzienlijksten, en dat alle burgers wettelijk verkiesbaar zijn voor het openbaar bestuur. De ge-

dachte dat het kiesproces een intrinsiek aristocratisch of elitair effect heeft (de letterlijke betekenis van 'elite' is: de uitverkorenen) is overigens al te vinden bij Aristoteles. De kiesprocedure selecteert individuen die in een bepaald opzicht superieur worden geacht aan degenen die ze verkiezen. Dat is ook het doel ervan: het heeft geen zin om mensen af te vaardigen die precies hetzelfde zijn: ze moeten uitzonderlijk zijn, verschil maken, dus zeldzame en unieke gaven bezitten. Verkiezingen hebben daarom zowel een democratische als een aristocratische inslag (Mann 1997: 132 e.v.).

Het effect van dit politieke verschil is volgens Madison 'dat de publieke opinie wordt verfijnd en verdiept doordat ze het filter passeert van een gekozen lichaam van burgers, wier wijsheid het ware landsbelang het beste kan vaststellen, en wier patriotisme en liefde voor de rechtvaardigheid het onwaarschijnlijk maken dat deze wordt opgeofferd aan overwegingen van tijdelijke of partijdige aard'. In dat geval is het goed mogelijk dat de stem van het volk zoals verwoord door de vertegenwoordigers van het volk, beter overeenstemt met het publieke belang dan wanneer het volk zelf voor dit doel zou zijn bijeengekomen. Maar het omgekeerde gevaar dreigt ook: mannen met een partijdig temperament, lokale vooroordelen en sinistere plannen kunnen zich meester maken van de stem(men) van het volk en het volksbelang verraden. Madison gaat er echter van uit dat de grotere schaal van verkiezingen in een moderne republiek het waarschijnlijker maakt dat waardige en verdienstelijke kandidaten worden gekozen (Hamilton e.a. 1961: 82).

Het doel van elke politieke constitutie is volgens Madison om diegenen als regeerders te kiezen die de grootste hoeveelheid wijsheid en deugd bezitten, en vervolgens de meest effectieve voorzorgsmaatregelen te nemen om hen deugdzaam te houden zolang zij het publieke vertrouwen genieten. Het belangrijkste middel om de degeneratie van gekozen bestuurders tot een oli-

garchie te verhinderen is de beperking van de benoemingsperiode. Maar de binding tussen de gekozene en zijn achterban wordt ook bepaald door motieven van meer zelfzuchtige aard: 'Zijn trots en ijdelheid binden hem aan een regeringsvorm die ruim baan geeft aan zijn pretenties en hem laat delen in eerbewijzen en onderscheidingen.' Die eerezucht wordt echter ingetoomd door regelmatige verkiezingen, die de vertegenwoordigers eraan herinneren dat zij afhankelijk blijven van het volk. Voortdurend moeten zij anticiperen op het moment waarop hun macht eindigt, hun uitoefening ervan wordt beoordeeld, en zij weer neerdalen tot het niveau vanwaar zij werden verheven (Hamilton e.a.: 350-52).

Behalve frequente verkiezingen (en dus de mogelijkheid van machtswisseling) verdedigt Madison ook de machtscheiding zoals die in de Constitutie van 1787 was vastgelegd. De macht heeft immers een 'encroaching nature' en moet worden belet om de haar toegewezen grenzen te overschrijden. Daarom moeten de uitvoerende, wetgevende en rechtsprekende regeringslichamen elk op hun eigen plaats worden gehouden. Behalve door constitutionele checks and balances worden grensoverschrijdingen van de macht ook tegengegaan doordat persoonlijke belangenmotieven zich hechten aan de verschillende ambtelijke posities: 'Ambition must be made to counteract ambition.' Als mensen engelen zouden zijn, was er immers geen regering nodig; en als engelen over mensen zouden heersen, zou er geen behoefte zijn aan interne of externe controles. Maar nu mensen eenmaal over mensen regeren, moet de regering niet alleen de geregeerden controleren maar vervolgens ook zichzelf. Het ontbreken van hogere motieven kan volgens Madison alleen worden gecompenseerd via het spel van tegengestelde en rivaliserende belangen. De verschillende ambten moeten dus zodanig worden ingericht dat elk een drempel opwerpt voor de ander, en dat het private belang van elk individu een wachtpost is

voor de publieke rechten (Hamilton e.a.: 308-11, 320-322).

Eer en deugd staan bij Madison dus dicht bij elkaar dan bij Montesquieu, hoewel ook Madison de neiging vertoont om het algemeen belang in handen te leggen van een wijze, rechtvaardige en patriottische elite, en de 'spirit of faction' vreest die de natie verdeelt. Maar hij gaat er tegelijkertijd van uit dat het algemeen belang alleen kan voortvloeien uit de openlijke en vreedzame concurrentie tussen particuliere belangen en partijen. In plaats van de vrijheid af te schaffen en alle burgers op te voeden in dezelfde opinies en passies, moeten we volgens hem wennen aan de diversiteit van meningen en de verdeeldheid die heersen in de democratische samenleving. De oorzaken van factievorming kunnen niet worden weggenomen; hooguit kunnen we proberen om de gevolgen ervan in de hand te houden. Er moet vooral voor worden gewaakt dat de meerderheid het publieke belang en de rechten van andere burgers niet opoffert aan zijn eigen belang. Daarom moet niet alleen de maatschappij worden verdedigd tegen onderdrukking door haar heersers; ook de minderheid moet worden beschermd tegen de mogelijke onrechtvaardigheid van de meerderheid. De remedie daartegen is om de maatschappij op te breken in verschillende delen, belangen en klassen (Hamilton e.a.: 77-82; 323-24).

Wisselwerkingsdemocratie: Mill en De Man

Misschien is het wat onverwacht om de grote liberaal John Stuart Mill in deze context te noemen, maar hij is wel degelijk een belangrijke representant van de traditie van de 'aristocratische' democratie. Hoewel *On Liberty* (1859) beter bekendstaat vanwege zijn gloedvolle verdediging van de vrijheid van denken en spreken, begint het boek met een kritiek op dezelfde politieke identiteitstheorie die tegenwoordig vooral door populistten wordt aangehangen. In het democratisch tijdperk zouden

de regeerders één zijn met het volk, dus zou het niet langer nodig zijn om het volk te beschermen tegen de uitvoerders van zijn eigen wil. Maar volgens Mill zijn uitdrukkingen als 'zelfbestuur' en 'de macht van het volk over zichzelf' misleidende illusies. 'Volk' staat ofwel voor de meerderheid ofwel voor het meest actieve en uitgesproken *deel* van het volk. Behalve het gevaar van *pars pro toto* dreigt dus ook het gevaar van tirannie van de meerderheid over de minderheid (Mill 2007: 7-8).

Ook in de democratie is het nog steeds nodig om de macht die de overheid uitoefent over individuele burgers te beperken, ook al bestaat die overheid uit gekozen en dus aan een termijn gebonden volksvertegenwoordigers. Daarom moet een systeem van checks and balances, van corrigerende machten en tegenmachten worden geïnstalleerd, die de meerderheidstirannie van meet af ondermijnt. De kwantitatieve 'democratie van het getal' moet een tegenwicht krijgen in de vorm van de 'democratie van de kwaliteit'. Dat houdt volgens Mill in dat niet alleen de rechten en de stemmen van minderheden, desnoods van de minderheid van één, principieel moeten worden gerespecteerd, maar ook dat (in de verticale lijn) ruimte moet worden gemaakt voor de 'superiority of cultivated intelligence' van een verlichte elite.

Net als de conservatief Coleridge, een van de felste critici van het jacobijnse populisme, meende Mill dat deze *clerisy* een dam zou kunnen opwerpen tegen het oprukkende commercialisme en de platte volksdemocratie. Mill onderging daarnaast sterk de invloed van het elitedenken van protosociologen als Saint-Simon en Comte, volgens wie een nieuwe, wetenschappelijk gefundeerde spirituele macht moest worden gevormd om de samenleving richting te geven. Een derde invloed ging in dezelfde richting: die van de 'democratische aristocraat' Tocqueville, aan wie Mill ook het idee ontleende van de tirannie van de meerderheid. Net als Tocqueville was Mill ervan overtuigd dat

de democratie het niet kon stellen zonder een elite van culturele en politieke professionals die een tegenwicht kon bieden aan de gevaarlijke heerschappij van het gezonde volksgevoel.

In zijn commentaar op Tocquevilles *De la démocratie en Amérique* (1835) maakte Mill een onderscheid tussen ‘delegatie’ en ‘representatie’ (door Tocqueville in hun briefwisseling geprezen als ‘bijzonder briljant’), dat hij later uitwerkte in zijn *Considerations on Representative Government* (1861). Delegatie of directe afvaardiging vanuit het volk was volgens Mill een perversie van de ware opvatting van democratie. Representatie schiep daarentegen een aparte positie en functie voor politieke professionals: ‘wijzen’ moesten over het volk regeren ‘als dienaren van het volk’, terwijl het volk op zijn beurt de taak had om hen te instrueren en desnoods te ontslaan. Een representatieve democratie was dus een regering voor het volk, maar niet door het volk. De macht van de meerderheid was nuttig in defensieve zin, om duidelijk te maken wat het volk *niet* wilde. Maar het was heilloos om van de meerderheid te laten afhangen wat er wél moest gebeuren: dat was de taak van de door het volk gekozen elite (Mill 1964: 229-30, 241, 269; Hermans 2008: 169, 191, 254).

Mill schetst daarmee dezelfde rolverdeling tussen elite en massa die meer dan een halve eeuw later terugkeert bij de Belgische cultuursocialistische denker en politicus Hendrik de Man. In zijn hoofdwerk *De psychologie van het socialisme* (1927, eerste Duitse uitgave 1926) volgt De Man sociologen als Weber en Michels in de gedachte dat in alle grote organisaties een nieuwe sociale stratificatie optreedt tussen leiders en geleiden, zelfs in organisaties (zoals de socialistische partijen) die het meest trouw blijven aan de democratische beginselen. Politiek is een vak dat de toewijding vereist van een aparte beroepsgroep van professionals. Ook in de moderne democratie is politiek slechts in een zeer indirecte en theoretische zin een aangelegenheid van het

volk, dus van allen; zij is in eerste aanleg de zaak van politici (De Man 1927: 138-41).

Het is volgens De Man juist de functie van het leiderschap om in wisselwerking met de stemming in de massa politieke oordelen te vellen en een politieke koers uit te zetten. In die wisselwerking stellen de belangen van de massa, en de manier waarop die reageert op grote gebeurtenissen, bepaalde grenzen aan de bewegingsruimte van politieke leiders. Maar die grenzen zijn rekbaar. Beslissend is dat het initiatief berust bij de leider, en dat de massa meer vertrouwen heeft in het inzicht van de leider dan de leider in dat van de massa. Terwijl de leider de essentiële functie heeft om initiatief te nemen, aan te sporen, voor te schrijven, te organiseren en te leiden, kortom 'een geestelijk scheppende, zelfstandige wil' te zijn, bepaalt de massa de grenzen waarbinnen leiders hun creativiteit en wil kunnen ontplooiën. Normaliter staan leiders op het standpunt dat zij de mening van hun volgelingen moeten vormen, nooit dat deze zijn mening bepalen. De verhouding is er eerder een van 'aanval en verdediging', waarbij de leider zich probeert te rechtvaardigen en te handhaven, en beproeft in hoeverre hij zijn wil kan doorzetten zonder de steun van zijn achterban te verliezen (1927: 142-44).⁵

Leiders kunnen volgens De Man slechts dan een symbool worden van het streven van de massa wanneer zij boven de massa uitsteken en zich van haar onderscheiden. Juist de democratie levert met haar uitgangspunt van rechtsgelijkheid voor allen het gunstigste uitgangspunt voor het opkomen van de waarlijk geschikten tot leiderschap. De erkenning van het leidersgezag in de democratie bevestigt daarmee juist de oorspronkelijke gelijkheid, die een maximaal doelmatige leiderskeuze mogelijk maakt op grond van verschillen in begaafdheid. De democratie zegt in feite: we maken het niemand al te gemakkelijk om leider te worden, waardoor het leiderschap des te meer realiteit

wordt. Als ook de democratie in deze zin aristocratisch is, is er geen maatschappij zonder aristocratie mogelijk (1927: 68-70).

Vijf jaar later scherpt De Man dit model van de wisselwerkingsdemocratie verder aan in zijn invloedrijke brochure *Massa en leiders* (1932). Hij zet zich nogmaals af tegen de twee uitersten die het debat van zijn (en voor een deel ook onze) tijd beheersen: de populistische 'fictie der volksregeering' en de pessimistische traditie van elitedenkers als Le Bon, Mosca, Weber en Michels. 'Naïeve' democraten geloven ten onrechte dat de parlementaire regering en de gekozen wetgevers de uitvoerders zijn van de soevereine volkswil, en dat het volk het actieve, initiatief nemende element is. Maar ook in de liberale democratie blijft een tegenstelling bestaan tussen regeerders en geregeerden, en vormen zowel ambtenaren als gekozen vertegenwoordigers een afzonderlijke functionele en sociale groep. De klassieke doctrine van de burgerlijke democratie moet daarom worden vervangen door een nieuwe opvatting van de scheiding der machten: 'De uitvoerende macht regeert, de vertegenwoordigende lichamen controleren' (De Man 1975: 314).

De pessimistische elitedenkers vervangen volgens De Man het oerdemocratische monisme door een sceptisch, zelfs cynisch dualisme. De relatie tussen leiders en massa is hierin een vorm van eenrichtingsverkeer tussen een actief bepalend subject en een passief object, waarbij een neerbuigend oordeel wordt geveld over het bewustzijn en de politieke vermogens van de massa. De Man noemt zijn alternatief liever 'dialectisch', omdat hij uitgaat van twee polen die eigen belangen en overtuigingen vertegenwoordigen, waarbij de suggestie van macht en prestige van beide kanten komt. Ook in de meest volmaakte democratie neemt deze wisselwerking de vorm aan van een machtsverhouding en een krachtmeting. Wat nog aan ondergeschiktheid bestaat, is deels een gevolg van functionele verschillen, deels van ongelijke psychologische processen bij de leiders-

persoonlijkheid en de massa. De motieven van de massa zijn meer affectief en onderbewust, die van de leiders berusten meer op redelijke en bewuste overwegingen. Maar die tegenstelling is volgens De Man bij een zo actieve massa als de arbeidersbeweging van zijn tijd al zeer betrekkelijk: de gevoelsmotieven van de massa worden steeds aangevuld door sterke bewustzijnsmotieven. Leiders worden op hun beurt door sterke gevoelens gedreven: zij zijn 'bezeten', en de graad van hun bezetenheid bepaalt juist de graad van hun leiderschap (De Man 1932: 29-30).

Onder de paragraaftitel 'De komende aristocratie' looft De Man de democratie als de beste methode om een 'nieuwe regering van de edelsten en de besten' te vormen. Zij kan de adellijke deugden en karaktereigenschappen kweken die leiders nodig hebben om aan de spits te komen, zoals verhevenheid boven materiële waarden en vrijheid van vrees. Overwinning van de sociale angst en herstel van vertrouwen vormen voor De Man de eigentijdse inhoud en de nieuwe psychologische formule van het socialisme. Ook in de democratie staat de uitverkiezing van de leiders gelijk aan de uitverkiezing van de moedigen. Hij constateert een wijdverspreid verlangen naar 'een nieuwe heroïsche tijd, naar een ander, edeler gezag dan het bezit – zelfs het bezit aan kennis – geven kan'. Leidende macht is slechts bereikbaar voor degenen 'die ook voor de door hen geleide massa geen angst koesteren'. Werkelijk leiderschap overstijgt de persoonlijke machtswil en appelleert aan bovenpersoonlijke, gemeenschappelijke belangen. Daarom moet 'de leider niet de massa willen dienen maar de waarheid' (1932: 23-6, 39-44).

Elite-optimisme

In het Nederland van de jaren dertig van de vorige eeuw vond deze elitistische of 'selectionistische' opvatting van democratie

weerklink bij prominente (sociaal)democratische intellectuelen als Menno ter Braak, Willem Banning, Jacques de Kadt, Sal Tas en Willem Bonger. De Kadt sloot met zijn afwijzing van de democratie als 'eredienst aan de massa', zijn kritiek op de massacultuur en zijn pleidooi voor een nonconformistische elite het duidelijkst aan bij De Man – maar toonde zich tevens een onverwachte aanhanger van de liberaal Mill. Democratie definieerde hij als 'de toestand, die gelijke *rechten* voor allen als uitgangspunt heeft, zodat de toestand die uiteindelijk ontstaat berust op het resultaat der ongelijke capaciteiten'. Volgens De Kadt liet de samenleving een voortdurende strijd zien tussen een massa die rust en zekerheid verlangde en een onrustige, onzekere elite die deze gesloten wereld opende en steeds nieuwe normen stelde. Juist door die telkens herhaalde botsing kon de 'cultuursnelheid' van de samenleving worden opgevoerd. De politieke functie van de elite in de democratie was juist dat zij *anders* dacht dan de massa, de massa vooruit was, en de confrontatie met de massamentaliteit durfde aan te gaan. Typerend voor onze tijd, schreef De Kadt in 1939, is de 'denkangst' bij de elite, de vrees voor de massa, terwijl we juist vermetelheid in denken en handelen nodig hebben (1980: 259-62).

In de jaren veertig formuleerde ook de Oostenrijks-Amerikaanse econoom Joseph Schumpeter een scherpe kritiek op de notie van de volkssoevereiniteit en ontwikkelde hij zijn invloedrijke alternatief van de democratische eliterivaliteit. Ook Schumpeter benadrukt dat de klassieke doctrine van de volkssoevereiniteit niet overeenkomt met het feitelijke democratische proces, en dat de elitetheorie niet inherent elitair of ondemocratisch is. Politieke professionals geven vorm aan de volkswil en kunnen die zelfs grotendeels scheppen: in plaats van de motor van het politieke proces te zijn, moet de volkswil daarom eerder als het product ervan worden beschouwd. Democratie houdt feitelijk in dat het volk de kans heeft om met

enige regelmaat leiders te aanvaarden of te verwerpen in een vrije concurrentie om hun stem. Dit 'vitale feit' van het leiderschap wordt echter door de klassieke democratische theorie systematisch genegeerd (Schumpeter 1974: 253-63).

Voor twintigste-eeuwse en vooral naoorlogse democraten bleven begrippen als elite en leiderschap lange tijd in een kwade reuk staan. De fascistische vertaling van de elitetheorie van Mosca, Michels en Pareto en de nationaalsocialistische deformatie van het leiderschapsbeginsel werkten het denken over dit explosieve onderwerp effectief tegen. Ook De Man maakte wat dit betreft een tragische ontwikkeling door. Mede door zijn ervaringen als socialistische superminister in verschillende crisis-kabinetten, zijn groeiende frustratie over het traag werkende parlement en de hardnekkige tegenstand van de kapitalistische machten (de onneembare 'Geldmuur'), schoof hij in de late jaren dertig steeds verder op naar een nationale vorm van socialisme en een autoritaire opvatting van democratie. Vanaf 1940 collaboreerde hij enkele jaren met de Duitse bezetter, na de oorlog werd hij bij verstek ter dood veroordeeld; hij stierf in 1953 in Zwitserse ballingschap. Mede door die oorlogsgeschiedenis wordt zijn theorie over elite en leiderschap nog vaak vereenzelvigd met het nationaalsocialistische *Führerprinzip*. Maar die associatie miskent dat zijn denkbeelden uit de jaren twintig en vroege jaren dertig nog steeds actueel en inspirerend zijn, en dat de trek naar een autoritair leiderschapssysteem noch een onvermijdelijke noch een noodzakelijke uitkomst daarvan was (Pels 2000: 110 e.v.).

De gedachte van de 'eeuwige circulatie van elites' wordt ten onrechte vaak pessimistisch geïnterpreteerd: als een 'ijzeren wet' van oligarchisering en minderheidsheerschappij die bewijst dat democratie in principe onmogelijk is. Zo meende Robert Michels dat de meerderheid 'in eeuwige onderworpenheid' zou moeten buigen voor de minderheid, en op zijn best 'slechts

een sokkel' zou vormen voor de oligarchie. De politieke onrijpheid en apathie van de massa werd volgens hem gespiegeld door de even natuurlijke machtsbelustheid van de leiders. De historische circulatie van elites was op die manier een 'wrede wedstrijd' die geen einde kende (Michels 1962: 353-54, 368-70). Dat er 'nu eenmaal altijd' leiders en geleiden bestaan wordt in dat geval opgevat als een tragische noodzaak of een onontkoombaar historisch lot, waarbij alles door alle machtswisselingen heen altijd hetzelfde blijft. De pessimistische elitetheorie kan op die gronden een eigenaardig verbond aangaan met het populisme, dat de politieke elite op dezelfde manier wantrouwt.

De traditie van Madison, Mill en De Man stoelt daarentegen op de optimistische gedachte van een productieve wisselwerking tussen gekozen leiders en hun kiezers en de principiële mogelijkheid van frequente en betekenisvolle machtswisselingen. De vaak als cynisch opgevatte slogan dat 'het volk het recht heeft om zich van tijd tot tijd nieuwe heren te geven' kan evengoed in positieve en opbouwende zin worden uitgelegd. Overigens interpreteerden ook politieke pessimisten als Pareto, Mosca en Michels de nieuwe sociale bewegingen van hun tijd, zoals het socialisme en het fascisme, als mobilisatiepogingen door nieuwe energieke, competente en meritocratische elites, die de uitgeputte elites van het burgerlijk-kapitalistische tijdperk zouden vervangen. Een kleine echo van die gedachte vindt men terug in de kritiek van Fortuyn op de Nederlandse regentenklasse. Bij de komende wisseling van de wacht zouden natuurlijk nieuwe mandarijnen de plaats innemen van de oude, maar dat was geen reden om de oude niet te verwijderen en in de tussentijd 'het huis (van de democratie -DP) een flinke opknappbeurt te geven en op orde te brengen' (Fortuyn 1991: 14).

Ankersmit, Bourdieu, Manin

In onze tijd zijn de grote lijnen van dit wisselwerkingsmodel opnieuw te herkennen in drie interessante benaderingen van de politieke representatie: de 'esthetische' politieke theorie van de Groningse filosoof Frank Ankersmit, de 'veldtheorie' van de Franse socioloog Pierre Bourdieu en de notie van de 'publieksdemocratie' van de Frans-Amerikaanse politicoloog Bernard Manin. Volgens Ankersmit is het wezen van de politieke representatie niet te vinden in een 'fotografische' of 'mimetische' weergave van de voorkeuren en belangen van kiezers. Zij veronderstelt juist een bepaalde afstand en een functioneel verschil tussen kiezer en gekozene, die beide partijen in staat stelt om een vruchtbare interactie aan te gaan. Net als in de artistieke representatie is het doel van de politieke representatie niet om een spiegelbeeld of een volmaakte replica van de werkelijkheid (van het volk) te scheppen, maar om een autonome positie te markeren ten opzichte van wat wordt gerepresenteerd. Het gaat er niet om de (politieke) werkelijkheid te imiteren, maar om er iets voor in de plaats te zetten. Het verschil tussen vertegenwoordiger en volk is met andere woorden even reëel als het verschil tussen een geschilderd portret en de geportretteerde persoon zelf.

De politieke realiteit en de politieke macht ontstaan pas in het representatieproces zelf, in het hiaat dat ontstaat tussen vertegenwoordiger en vertegenwoordigden, of tussen staat en burger. De politieke macht is dus niet het exclusieve bezit van het volk (de populistische visie) of van de elite (de traditioneel elitaire visie), maar precies datgene wat 'opwelt in de holte', in het spanningsveld dat ontstaat als gevolg van de vreedzame concurrentie tussen beide actoren in het politieke proces. Daarom moet het postulaat van de volkssoevereiniteit worden verworpen, want het is strijdig met de aard van de representatieve democratie. Pas de 'esthetische' representatie bakent de politie-

ke macht helder af en maakt daardoor effectief burgerschap mogelijk. Terwijl de mimetische theorie alle verschillen van politieke wilsvorming uitwist, creëert de esthetische theorie een opening die zowel aan vertegenwoordigers als aan vertegenwoordigden een eigen bewegingsruimte verschaft. De representatieve kloof is dan ook geen *faute de mieux* voor de ware, directe democratie, maar een onmisbare constitutionele procedure om politieke macht te genereren (Ankersmit 1997; 2002).

Terwijl Ankersmit vooral een nazaat is van Machiavelli en Madison, volgt Bourdieu eerder het spoor van Schumpeter. Bourdieus veldtheorie van de politiek geeft het wisselwerkingsmodel een scherper sociologisch profiel. Het spel op het politieke veld is volgens hem vooral een strijd tussen belanghebbende professionals om de symbolische en institutionele macht, die tegelijkertijd concurreren om de stemmen van politieke leken (de burgers). De relatie die de 'eigenaren van de politieke productiemiddelen' (de beroepspolitici) onderhouden met hun cliënten (de kiezers) wordt daarom steeds bemiddeld door de relatie die zij onderhouden met hun concurrenten. Als gevolg van dit onvermijdelijke dubbelspel van belangen loopt de politieke representatie altijd het gevaar om af te glijden in de richting van politieke vervreemding en usurpatie. Groepen of collectieven bestaan pas in politieke zin zodra zij worden vertegenwoordigd: de woordvoerder schept in zekere zin de groep. Maar spreken voor of namens anderen impliceert vaak de neiging om te spreken *in hun plaats*, dus om geruisloos hun plaats in te nemen.

Duidelijker dan Ankersmit thematiseert Bourdieu daarmee het janusgezicht van alle politieke machtsvorming: de intieme connectie tussen de productieve en repressieve dimensies van representatie, elitevorming en politiek leiderschap (Bourdieu 1991). De politieke strijd is in zijn ogen vooral een strijd om de symbolische macht: de macht om grenzen te trekken, sociale

onderscheidingen te maken en op basis daarvan groepen te vormen. De moderne media, met name de televisie, zijn in onze tijd het belangrijkste speelveld waarop deze symbolische strijd wordt gevoerd. Volgens Bourdieu vormen zij door hun sensatiezucht, gehaastheid, jacht op primeurs en oriëntatie op de kijkcijfers een ernstige bedreiging voor de toekomst van de politieke democratie (Bourdieu 1998).

Ook Bernard Manins invloedrijke theorie van de publieksdemocratie (*audience democracy*) verbindt de democratische elitetheorie met de nieuwe condities van de mediapolitiek. Ten opzichte van voorgaande stelsels als de parlementaire democratie (ca. 1780-1880) en de partijendemocratie (ca. 1880-1980) schept de publieksdemocratie (ca. 1980-heden) een nieuwe vorm van representatie en een nieuw type elite. De opkomst van meer directe, door de media gefaciliteerde vormen van politieke communicatie leidt tot een personalisering van het kiesproces en van de politieke macht. Terwijl volgens de logica van de partijendemocratie kiezers stemmen op een partij (en de partij de personen kiest), worden in de publieksdemocratie politieke activisten en bureaucraten in toenemende mate vervangen door mediapersoonlijkheden en communicatie-experts. Met name de televisie verleent een bijzondere kracht en levendigheid aan de individuele presentatie van politieke kandidaten. Het vertrouwen in personen en hun vermeende authenticiteit wordt belangrijker als selectie criterium dan ideologische beginselen of programmatische details. De partijtrouw als *shortcut* naar politieke informatie (de gemiddelde kiezer vertrouwt routineus op de door de partij geformuleerde standpunten) maakt plaats voor de identificatie met individuele door de media gepresenteerde politici en hun betrekkelijk vage, schematische imago's.

Deze mediapolitici 'maken verschil' door zich op een stijlvolle manier van anderen te onderscheiden. Hun profielen worden aangescherpt door de contrastwerking van de politieke concur-

rentie, die een systeem van verschillen creëert. Het moderne electoraat kan daarbij langs verschillende lijnen worden ingedeeld en gesplitst. Politici besluiten welke van deze scheidslijnen voor henzelf het meest relevant zijn en welke zij willen activeren. Het politieke initiatief ligt dus bij de politici en niet bij de kiezers, die vooral reageren op de voorgelegde keuzes. In plaats van de 'objectieve' belangen van bepaalde volksdelen te weerspiegelen, *scheppen* politici op deze manier hun eigen achterban. Net als bij Ankersmit en Bourdieu volgt de politieke representatie bij Manin dus niet een weerspiegelingslogica maar een performatieve logica volgens welke politici de agenda bepalen en burgers een meer reactieve, controlerende rol spelen. Het electoraat kan worden vergeleken met een theaterpubliek dat op de politieke voorstelling wisselend reageert: met applaus, een fluitconcert, boegeroep of een dodelijke stilte (Manin 1997).

Symmetrie tussen elite en volk

Het model van de interactieve of wisselwerkingsdemocratie dat ik op basis van deze traditie wil reconstrueren heeft een aantal kenmerken. Om te beginnen stel ik vast dat het perspectivisme van Machiavelli, hoe terloops ook geformuleerd, een radicale aanzet bevat waarbij latere benaderingen doorgaans ten achter blijven. Denkers als Burke, Montesquieu en Madison objectiveren het algemeen belang en idealiseren de politieke elite als de belichaming van hogere wijsheden en belangeloze deugden, zodat de symmetrie in de interactie wordt verstoord. Dat de heerser een verheven positie inneemt, wil volgens Machiavelli niet zeggen dat hij het speelveld beter kan overzien en het dus beter weet. Hij lijdt aan een vergelijkbare (hoewel omgekeerde) positieblindheid als de gewone burger, die het speelveld 'van onderen naar boven' bekijkt. Daarom hebben ze elkaar nodig om de complete waarheid te vinden, die ergens in het midden ligt, dat

wil zeggen: die de altijd onverwachte uitkomst is van hun onderlinge debat en rivaliteit.

De implicatie hiervan is dat het algemeen belang nooit op een eenduidige, universele en dus belangeloze manier kan worden geformuleerd, en dat de 'wijsheid' van de elite niet kan worden losgesneden van haar eigenbelang, ambitie en eerezucht.⁶ Er blijft dus altijd reden om de motieven van de elite te wantrouwen en de perspectieven en ervaringen van gewone burgers in het politieke spel te houden. Dit anarchistische (maar ook populistische) inzicht moet echter worden gespiegeld en uitgebalanceerd door het tegenoverliggende antipopulistische besef dat er ook altijd reden is *om het volk te wantrouwen*. De perspectieven, meningen en voorkeuren van burgers moeten niet worden verheven tot de laatste wijsheid en hoogste deugd. Het algemeen belang kan alleen voortkomen uit de vreedzame confrontatie tussen de beperkte visie van de politieke professionals en de even beperkte visie van hun kiezers, de politieke leken.

Zoals Schumpeter en Bourdieu hebben laten zien, kweekt de politiek haar eigen beroepsbelangen, en is zij dus afhankelijk van prikkels als eerezucht en heerszucht die de beroepsgroep als geheel onderscheidt van de burgers namens wie zij optreedt. Volksvertegenwoordigers vertegenwoordigen behalve het volk ook en onvermijdelijk zichzelf. De verheffers van het volk zijn altijd bezig met zelfverheffing. Het verschil tussen politieke professionals en politieke leken is daarom zowel een perspectiefverschil als een belangenverschil. De Man spreekt hier terecht van een verschil in psychologische drijfveren, en zelfs van een vorm van bezetenheid of emotionele intensiteit als kenmerk van effectief leiderschap. Die wil-tot-de-macht en onderscheidingsdrang maken dat de goede en kwade kanten van politiek leiderschap inwendig verbonden zijn en elkaar veronderstellen.⁷ Zonder ambitie, geldingsdrang en eigenbelang vindt de politie-

ke vernieuwer niet de moed en de wilskracht om in te gaan tegen de macht der gewoonte, de stroom van de publieke opinie en de harde structuren waarin zijn tegenstanders zich hebben verschanst.

Het is dus vooral de *symmetrie* in de interactie tussen heersers en burgers die in Machiavelli's vergelijking de aandacht trekt. Zij klinkt ook door in De Mans 'dialectische' opvatting, waarin 'de suggestie van macht en prestige van beide kanten komt'. De politieke dynamiek wordt aangejaagd door een soms conflictueuze *give-and-take*. Een ambitieuze, creatieve en wilskrachtige voorhoede krijgt binnen bepaalde grenzen de vrijheid om haar visies en vergezichten te ontwikkelen en op die manier vorm te geven aan het volk. Vervolgens kan tussen deze minderheid en de meerderheid een productieve wisselwerking ontstaan, die de 'cultuursnelheid' van de samenleving opvoert. Deze samenhang tussen vrije elitevorming, cultuurvernieuwing en nonconformisme wordt door Mill, De Man en De Kadt expliciet genoemd, maar is impliciet ook bij andere denkers te vinden. Die ingebouwde vernieuwingsdrang bepaalt het reflexieve, zelfkritische en dynamische karakter van de democratie, die zich via deze 'verdubbeling van zichzelf' en de bijbehorende fricties op een unieke manier tot zichzelf kan verhouden (Ankersmit 1996: 347).

Daarom is het zaak om de scheiding der machten breder of dieper op te vatten dan in de vorm van de bekende trias politica. De traditionele opvatting heeft vooral betrekking op de institutionele grensafbakening tussen uitvoerende, wetgevende en rechtsprekende functies binnen het formele politiek-juridische bestel. Zij betreft dus vooral de 'horizontale' rivaliteit binnen de politieke elite zelf (ook in de vorm van de concurrentie in het meerpartijstelsel), en niet de bredere 'verticale' relatie tussen elite en niet-elite. Maar als de politiek een 'vak apart' is met een eigen cultuur, een eigen motivatiestructuur, eigen competenties

en eigen belangen, is het cruciaal voor burgers om er als systeem 'van onderop' naar te kunnen kijken. Dan is het niet voldoende om, zoals Montesquieu en Madison wilden, de verschillende regeringslichamen uit te rusten met een eigen wil en machtsbereik, zodat cumulatie van bevoegdheden aan de top zou worden tegengegaan. De scheiding der machten moet ook in de diepte van de samenleving zelf worden geïnstalleerd, in de vorm van een nieuwe balans tussen de politieke klasse en de burgers die zij vertegenwoordigt.

Mill en De Man geven een aanduiding van die nieuwe rolverdeling die ook te vinden is bij eigentijdse denkers als Manin. Politici nemen het initiatief, maar de burgers behouden het recht om nee te zeggen. De volksmacht (de macht van de meerderheid) is volgens Mill vooral nuttig in *defensieve* zin, om duidelijk te maken wat het volk *niet* wil. Maar het is in zijn ogen heilloos om de meerderheid te laten bepalen wat er *wél* moet gebeuren; dat is de taak van de door het volk gekozen elite. Montesquieu sprak trouwens al over een soort vetomacht of verhinderingsbevoegdheid die adel en volk binnen het wetgevend lichaam in evenwicht zou moeten houden. Ook volgens De Man is het de functie van leiders om de politieke koers uit te zetten, en die van de volksmassa om bepaalde grenzen te stellen aan de bewegingsruimte die hun wordt gegund. Het politieke veld is dus de plaats van een voortdurende krachtmeting: een spel van duwen en trekken ('aanval en verdediging') waarbij politieke leiders beproeven hoe ver zij kunnen gaan in het 'meenemen' van hun achterban, zonder dat zij de steun ervan verliezen.

Manin plaatst deze wisselwerking duidelijker dan beide historische denkers in het kader van de eigentijdse mediademocratie. De opkomst van een nieuwe elite van mediapolitici maakt een nieuw soort persoonlijke identificatie mogelijk tussen kiezer en gekozene. Hoewel de politicus ook hier de initiatiefnemende partij is, spelen burgers en kiezers in de publieks-

democratie een verre van passieve rol. Zij zijn actief betrokken bij het schouwspel, recenseren de voorstelling, reageren met allerlei uitingen op het gebodene, en stemmen in voorkomende gevallen met de voeten. We kunnen beter spreken van 'oplettende' burgers (*monitorial citizens*), die op afstand permanent een oogje in het politieke zeil houden. Zij lijken passief, maar zij staan in de aanslag om in actie te komen, net als ouders in een zwembad die een oogje houden op hun spelende kinderen (Schudson 1998).⁸ Net als Mill ziet ook Manin de macht van het volk vooral als een vetomacht. Wat de kiezers niet willen is vaak duidelijker dan wat zij wel willen. In representatieve stelsels is die negatieve macht (de macht om nee te zeggen en/of zittende bestuurders weg te stemmen) effectiever dan de positieve macht om via verkiezingen bepaalde beleidsvoornemens te realiseren. Die vetomacht is een effectieve rem op de handelingsvrijheid van de machthebbers. Maar de relatief autonome positie van de gekozen vertegenwoordigers maakt het ongewis of zij het aan de kiezers voorgespiegelde beleid wel zullen uitvoeren (Manin 1997:177).

Intensivering van de wisselwerking

De inzet van de representatieve democratie is dus om de wisselwerking tussen elite en volk scherp en levendig te houden. Anders gezegd: om de altijd aanwezige balans tussen de aristocratische en populistische elementen ervan te verdiepen en verfijnen. Manin noemt twee hoofdelementen die een zeker evenwicht garanderen in de interactie tussen politici en burgers: het vrije publieke debat en frequente verkiezingen. De vrijheid van meningsuiting kan worden gezien als een kracht die de afwezigheid van bindende mandaten enigszins compenseert. Politici hoeven de wensen van het volk niet te volgen, maar ze kunnen die ook niet negeren. De vrijheid van debat zorgt er-

voor dat zij vrijelijk kunnen worden uitgesproken en onder de aandacht worden gebracht van de regeerders. De geregeerden kunnen op elk moment hun stem laten horen. Dat betekent dat de vertegenwoordigers nooit met volledig vertrouwen en zekerheid kunnen zeggen: 'Wij zijn het volk.' Het publieke debat verbindt burgers onderling en heeft daarmee een mobiliserend effect. Hoe minder geïsoleerd mensen zich voelen, des te meer realiseren zij zich dat zij een potentiële kracht bezitten, zich kunnen organiseren en druk kunnen uitoefenen op de regering (Manin 1997: 170-74).

Manin herhaalt ook Madisons argument over het democratische effect van frequente verkiezingen.⁹ Vertegenwoordigers krijgen daardoor een prikkel om te anticiperen op het toekomstig oordeel van het electoraat. De kans dat ze door de kiezer naar huis worden gestuurd, beïnvloedt de handelingen van de regering op elk moment in de regeerperiode; besluiten worden steeds genomen in het licht van het toekomstige kiezersoordeel. Dat oordeel is vooral retrospectief, omdat het wordt geveld over initiatieven van vertegenwoordigers die eerst door de kiezer in een autonome machtspositie zijn geplaatst. Voor zover zij überhaupt bestaat, werkt de soevereiniteit van het volk dus alleen achteraf, *ex post facto*. Ook het parlement beoordeelt voorstellen die doorgaans van elders, van de regering afkomstig zijn. De politieke rol van het volk, voor zover het zich manifesteert via het publieke debat en zijn parlementaire vertegenwoordiging, kan dus het beste worden omschreven als die van 'beoordelaar'. De representatieve democratie is niet een systeem waarin de gemeenschap zichzelf bestuurt, maar een systeem waarin het publieke beleid en publieke besluiten worden onderworpen aan het (eind)oordeel van het volk (Manin 1997: 178, 192).

Maar er is natuurlijk geen reden om de democratische wisselwerking te beperken tot een systeem waarin het volk om de vier

jaar kan kiezen uit kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen die eerst door de politieke partijen zijn gekozen. Noch de frequentie van verkiezingen, noch de inhoud van de volmacht die vertegenwoordigers krijgen, noch de manier waarop zij zich aan de kiezer presenteren (in partijverband of als persoon, of in een combinatie van beide) is daarmee vastgelegd. De wisselwerking tussen kiezer en gekozene kan op al deze punten worden geïntensiveerd. Het aantal kiesmomenten kan worden vermenigvuldigd, bijvoorbeeld via referenda en/of directe verkiezingen van bestuurders zoals burgemeesters en de minister-president. Directe verkiezingen bevorderen bovendien de individualisering van de representatie en de politieke concurrentie, voorbij de indirecte en collectivistische structuren van de gevestigde partijendemocratie.

Dat gekozen politici een eigen verantwoordelijkheid en beslissingsruimte bezitten, wil niet zeggen dat zij gedurende hun zittingsperiode onaantastbaar zijn. Verkiezingen zijn tegenwoordig slechts een momentopname in de communicatie tussen staat en burger; in plaats van een blijvend en stabiel mandaat te leveren, moet het vanaf de eerste dag worden waargemaakt. De huidige mediademocratie verschaft tal van middelen om die altijd voorwaardelijke machtsafdracht intensief te volgen en te toetsen. Tussen de verkiezingsmomenten door voelen politici de onafgebroken druk van de journalistiek, de vrijwel dagelijkse peilingen en de nieuwe reageermogelijkheden van internet, en zijn daarom in feite permanent op campagne. De media- en internetdemocratie verbreedt en verdiept de publieke sfeer van informatiewinning, debat en commentaar en intensiveert daarmee de ‘terugpraatfunctie’ van de burgers.

Een van de grootste uitdagingen van het populisme ligt in deze gelijktijdige versterking van de ‘elitefunctie’ en de ‘volksfunctie’ van de representatieve democratie. In plaats van te klagen over een doorwoekerd plebiscitair virus, kunnen we juist

optimistisch constateren dat de wisselwerking tussen elite en volk, die gedurende de 'postideologische' paarse kabinetten was verzwakt of zelfs stilgelegd, opnieuw op gang is gekomen. Waar in eerdere perioden vooral de politieke elite aan het woord en met zichzelf in gesprek was, heeft sinds 2002 'het volk' op een nieuwe manier en via nieuwe woordvoerders zijn stem laten horen: sindsdien praat het op een nadrukkelijke en luidruchtige manier ook tussen de formele verkiezingsmomenten terug. Ook in breder Europees verband is het eenzijdige eliteproject van de federalistische eenwording gestuit op een volks 'non/nee/no'. Daarmee is eindelijk een begin gemaakt met het gesprek dat nooit heeft plaatsgevonden tussen politici en bevolking over de toekomst van Europa. In dit weer aanzwengelen van de democratische dialectiek ligt de werkelijke betekenis van het volkse 'nee' in de Franse en Nederlandse grondwetsreferenda van 2005 en het Ierse referendum van 2008.

De elites zijn zodanig geschrokken van het feit dat het volk plotseling het woord nam en iets begon terug te roepen, dat zij de symmetrie in de communicatie uit het oog zijn verloren en vooral naar de boze burger zijn gaan luisteren. Tegenwoordig lijkt dit boze volkje de enige partij te zijn die rechtmatig spreekt. De politieke elite heeft geen eigen verhaal meer, wil haar stem niet langer verheffen en durft de stem des volks (preciezer: die van de woordvoerders van het volk) niet langer tegen te spreken. De wisselwerking dreigt daardoor aan de andere kant gemankeerd te raken. Het moderne populisme is er op een spectaculaire manier in geslaagd om de volkse actor weer in het politieke spel te brengen. Maar het volk is niet de enige speler op het speelveld van de democratie. De uitdaging is nu tweërlei: om die toetreding te consolideren en constitutioneel te verankeren, maar ook om de andere speler zijn rechtmatige stem terug te geven. Als de stem van het volk haar alleenrecht

verliest, kan de tweestemmigheid in de interactie tussen elite en volk weer duidelijker weerklinken.

De verticale lijn van de democratie wordt zowel naar boven als beneden verlengd, waardoor haar aristocratische én haar populistische kenmerken sterker worden aangezet en beter in balans worden gebracht. Directe persoonsverkiezingen kunnen een middel zijn om beide doelstellingen tegelijkertijd te realiseren. Zij scherpen enerzijds de elite- of leiderschapsfunctie verder aan door deze te focussen op zichtbare en herkenbare personen, die worden uitgerust met een eigen mandaat dat hun de nodige bewegingsruimte verschaft. Daarnaast biedt de personalisering (en de nauw daarmee verbonden mediatisering) van de politiek mogelijkheden van emotionele identificatie en stijlherkenning die ook minder opgeleiden in staat stelt om het politieke debat te volgen en deel te nemen aan het electorale proces. Die persoonlijke zichtbaarheid en aansprakelijkheid kunnen helpen om het vertrouwen in de politiek te herstellen, ook van degenen die zich daar nu van hebben afgekeerd. Zo worden directe vormen van democratie ingepast in het vertegenwoordigende stelsel, niet om de stem des volks ongefilterd te laten klinken, maar om een ander soort communicatie tussen politici en burgers op gang te brengen.

Politieke beroepstrots

Het wisselwerkingsmodel houdt in dat de politieke elite zelfbewust de functie van vormgever van de politiek op zich neemt. Politici zijn immers geen gewone, maar buitengewone burgers. Zij moeten niet willen samenvallen met degenen die zij vertegenwoordigen, maar zich juist van hen onderscheiden. Zij hebben een eigen opdracht en bestaansrecht, en moeten daarom een eigen ruimte opeisen en bespelen (Van Middelaar 2009). Net als andere beroepen kent de politiek een functioneel on-

derscheid tussen professionals en leken. In tegenstelling tot wat radicale republikeinen verwachten, hoeven niet alle burgers dit beroep bij toerbeurt uit te oefenen. Zodra het burgerschap als een 'publiek ambt' wordt beschouwd, verwart men gewone burgers met de 'beroepsburgers' die politici nu eenmaal zijn. Ook in dit domein worden de professionals juist aangesteld om andere mensen van die (zware) taak te ontlasten. Zij laten het dagelijkse politieke handwerk graag over aan personen die er door studie, oefening, ervaring en ambitie beter in zijn dan zijzelf. Zij gunnen deze professionals periodiek het vertrouwen om politieke oordelen te vormen en namens hen politieke besluiten te nemen.

De discussie over de relatie tussen politieke elite en volk haakt daarmee aan bij het bredere debat over de autonomie en de bedreigde beroepseer van professionals in domeinen als de zorg of het onderwijs (Jansen, Van den Brink & Kole 2009). De ideologische omslag van aanbod- naar vraagsturing heeft hier een soort 'zorgpopulisme' of 'onderwijspopulisme' doen ontstaan, waarbij cliënten en leerlingen een soevereine keuzevrijheid wordt aangepraat en net als de kiezer-klant altijd gelijk lijken te hebben – een opvatting die vaak tegen de professionals wordt uitgespeeld door leidinggevendenden met een marketingmentaliteit. Maar net als in de politiek schept het aanbod tegelijk de vraag, en heeft de professionele elite niet de taak om de volkswil te spiegelen maar om deze vorm en richting te geven. In de jaren zeventig en tachtig kwamen welzijnsprofessionals nota bene onder vuur te liggen omdat zij hun eigen vraag (dus de behoefte aan hun eigen diensten) zouden scheppen. Maar het vormgeven van de vraag: dat is precies wat professionals moeten doen!

Ook in de politiek moet de eigen professionaliteit en beroepstrots weer worden heroverd op de populistische neiging de kiezer naar de mond te praten. Die kiezersangst maakt dat

politici hun vak onvoldoende serieus nemen, en niet de uitstraling meegeven die nodig is om gezaghebbend te kunnen opereren.¹⁰ De Nijmeegse historicus Remieg Aerts pleit daarom voor een 'leidende' politiek die niet bang is om zichzelf als A-merk neer te zetten. Zij moet bereid zijn het primaat te handhaven, het initiatief te nemen, koers te houden en moed te tonen. Politici kunnen meer waardering afdwingen voor hun metier 'door het met trots, zwier en ernst te hanteren' (Aerts 2009: 99-104). Net als andere professionals moeten zij hun gezag steeds opnieuw waarmaken tegenover leken die vertrouwen in hen stellen en aan wie zij hun oordeel tijdelijk overdragen. Zodra politici de moed hebben om leiderschap te tonen en standvastig in te gaan tegen de waan van de dag, wekt dit op zichzelf al respect en vertrouwen, ook bij burgers die niet op voorhand van hun beleidsplannen zijn overtuigd. De gekozene bezit een eigen verantwoordelijkheid tegenover zijn kiezers: hij moet wél luisteren, maar niet gehoorzamen. Hij moet het morele gezag ontplooien dat mensen kan overtuigen, sturen, inspireren en mobiliseren. De moderne politicus is een 'scheppende ondernemer', die wensen en belangentegenstellingen in de samenleving weet om te zetten in een politieke agenda, deze voorlegt aan de burgers, en op deze manier zijn eigen publiek constitueert (Aerts 2009: 91-2, 100).¹¹

Dit sociale vormingswerk of opbouwwerk – om ouderwetse termen te gebruiken – veronderstelt een evenwicht in de rolverdeling tussen professionals en cliënten die zowel het klassieke paternalisme als de klassieke omkering ervan, het agogisch 'democratisme' en het populistische antipaternalisme, achter zich laat. Niet iedereen is even competent en heeft evenveel recht van spreken. Anderzijds kunnen de professionele kennis, deskundigheid en ervaring niet als vroeger rekenen op vanzelfsprekende erkenning en autoriteit. Het gestegen onderwijsniveau, de toegenomen assertiviteit van cliënten en de toeganke-

lijkheid van informatie via internet maken dat de 'betweterij' van professionals op grond van wetenschappelijke gezagsargumenten en stellige waarheidsclaims niet meer altijd overtuigt. Professionele deskundigheid moet voortdurend in dialoog, overleg en concurrentie tussen verschillende perspectieven worden waargemaakt. De hogere wijsheid, deugdzaamheid en oordeelskracht die de klassieke denkers nog toeschreven aan de vertegenwoordigende klasse is maar zeer betrekkelijk; hetzelfde geldt (zoals De Man al wist) voor de veronderstelde onwetendheid, sentimentaliteit en ongeïnteresseerdheid van de massa. Kennis en wetenschap zijn gedemocratiseerd: natuurlijke monopolies op informatie zijn verdwenen, en de nieuwe onzekerheid van professionals vindt haar complement in een nieuw soort collectieve wijsheid of 'wisdom of crowds' (Suro-wiecki 2004).

Kennismacht verschilt in dit opzicht niet wezenlijk van politieke macht. Het democratische interactiemodel suggereert ook hier een systeem van checks and balances waarin men zich niet beroept op een laatste waarheidsmacht, maar waarin verschillend gesitueerde perspectieven met elkaar rivaliseren en elkaar juist in hun concurrentie wederzijds aanscherpen en aanvullen (zoals in Machiavelli's standpuntmodel). De formule is die van een wisselwerking (die scherpe conflictueuze kantjes kan hebben) tussen de meer afstandelijke, geformaliseerde en systematische kennis van gestudeerde professionals en de meer concrete, plaats- en casusgebonden kennis die kenmerkend is voor de dagelijkse ervaring van de leefwereld. In deze dialectiek tussen professionele en ervaringsdeskundigheid is geen van beide alleen zalmakend, maar gaat het juist om de productieve spanning, het debat en de onderhandeling tussen beide. De informatiekloof tussen professionals en leken geldt naar twee kanten: ook de professionals moeten zich realiseren dat hun kennis niet zelfdragend en compleet is, maar door haar ab-

stracte algemeenheid tekortschiet juist op die punten waar de praktische lekenkennis zijn kracht toont. Beide partners in de onderhandeling spreken, maar geen van beiden heeft het laatste woord. Dat politici uit onzekerheid niets meer durven (terug-)zeggen maar alleen luisteren naar Koning Burger is even funest als burgers die niet meer naar anderen willen luisteren en een grote mond opzetten.

Verheffing van het volk

Dit democratisch professionalisme levert voldoende materiaal voor de heruitvinding van een milde of zachte vorm van paternalisme. De opdracht tot vormgeving van het volk (samenlevingsopbouw of maatschappelijk werk in de breedste zin des woords) veronderstelt een nieuw zelfbewustzijn bij de politieke elite over haar vormingswerk: haar legitieme taak van volksopvoeding en culturele verheffing. Die zijn juist zo hard nodig omdat het moderne populisme zulke sterke liberale en antipaternalistische trekken vertoont. Als het volk de wijsheid in pacht heeft en de allerhoogste status geniet in de democratie, hoeft het natuurlijk niet te worden verheven. En als je op de knieën gaat kun je niemand verheffen. Een politieke en culturele elite die die naam waard is moet daarentegen juist durven excelleren, 'uitstekend' durven zijn, dus kwaliteitsmaatstaven belichamen en uitdragen die voor de niet-elite als ijkpunt en richtsnoer kunnen dienen.

Die elite kan proberen anderen te verheffen zonder neerbui-gend te zijn, zonder hoogmoed of het uitspelen van morele superioriteit. De bevoogding en betweterij van de jaren vijftig zijn voltooid verleden tijd. Het paternalisme moet bescheidener optreden, zijn eigen beperkingen zien, zichzelf relativeren, en minder zijn toevlucht nemen tot drang en dwang (misschien kan het daarom beter 'fraternalisme' heten). De interactie tus-

sen professionals en leken krijgt dan eerder het karakter van overleg en onderhandeling tussen min of meer gelijke partijen, zonder dat de professional zijn normatieve inzet opgeeft of zijn overtuigingskracht laat varen. Niet langer hoeft hij zijn eigen oordeelsvermogen opzij te zetten voor de wensen van de burgers: ‘u vraagt, wij ook’ (Tonkens 2008: 237-39). Die nieuwe professionaliteit eist durf om eropaf te gaan, burgers aan te spreken en te corrigeren, maar laat ze tegelijkertijd in hun waarde en stimuleert ze om hun eigen kracht te ontwikkelen (Van der Lans 2010).

Deze gedachte sluit aan bij het ‘libertair paternalisme’, dat de keuzemogelijkheden van mensen zo wil inrichten dat hun betere ik het wint van hun slechtere ik, zonder die keuzes op een bevoogdende manier aan hen op te dringen (Thaler & Sunstein 2008). De ‘keuze-architectuur’ van de sociale en materiële omgeving kan zodanig worden beïnvloed dat mensen een duwtje in de goede richting krijgen. Experimenten met de manier waarop voedsel wordt uitgesteld en gerangschikt in schoolkantines (de salades eerst, de toetjes het laatst, vette frieten of gezonde wortels op ooghoogte etc.) wijzen uit dat die subtiele rangschikking de consumptie van bepaalde items met soms 25 procent kan vergroten of verkleinen. Als het registratiesysteem voor orgaandonatie wordt veranderd van ‘nee, tenzij’ in ‘ja, tenzij’ (iedereen is in principe donor tenzij men zich daarvoor afmeldt) blijkt dit een enorm effect te hebben op het aantal aanmeldingen. De ‘ware’ voorkeuren van mensen worden vaak pas in en door deze context, dus door de *framing*-activiteit van ‘keuzearchitecten’ geschapen. Ook in een restaurant gaan bezoekers af op de voorselectie van gerechten door de chef; zij vertrouwen erop dat hij beter weet wat een goede maaltijd is dan zijzelf. De chef volgt niet de vraag van de klanten maar geeft deze vorm: zij willen op hun beurt graag door hem worden voorgelicht en verrast.

Dit milde of zwakke paternalisme vindt zijn natuurlijke complement in vormen van zelfbinding of 'autopaternalisme' (Elster 1979; 2000; Sartorius 1983).¹² Terwijl paternalisme als motief heeft om *andere* mensen tegen zichzelf in bescherming te nemen, kunnen mensen ook allerlei strategieën volgen om *zichzelf* tegen zichzelf te beschermen. In het zicht van hun eigen wilszwakte en ambivalentie kunnen zij vormen van zelfbinding en keuzebeperking aangaan die hun slechtere ik intomen en hun betere ik stimuleren ('houd me tegen als ik meer dan drie drankjes wil'). Net zoals Odysseus zich liet vastbinden aan de mast om de verleiding van de Sirenen te kunnen weerstaan (maar als een ouderwetse paternalist zijn matrozen beval om was in hun oren te stoppen), kan een gokverslaafde besluiten om iemand anders zijn geld te laten beheren, of kan een psychiatrische patiënt een zelfbindingscontract aangaan om de hulpverlener het recht te geven om op zijn eigen initiatief bemoeizorg te verlenen (Tonkens 2008: 210).

De Duitse filosoof Habermas levert een aansprekend voorbeeld van dit autopaternalisme. De publieke kwaliteitspers en -omroep bestaan juist bij de gratie van het feit dat krantenlezers en televisiekijkers nog geen uitgekristalliseerde meningen hebben, maar deze juist door deskundige opiniemakers willen laten vormen. Zij stellen zichzelf bloot aan een leerproces met onbekende bestemming. Vanwege dit bijzondere karakter van het 'product' informatie en *Bildung* kan de informatiemarkt volgens Habermas niet uitgaan van pasklare preferenties maar moet zij voor een deel worden afgeschermd van populistische tendenzen (2008: 131-37). Het is dus de vraag of burgers wel zitten te wachten op de eigen verantwoordelijkheid die anderen hun in de schoenen schuiven, en of zij allerlei keuzes niet liever willen overdragen aan professionals en/of collectieve arrangementen (zoals verplichte verzekeringen). De meeste mensen zijn eerder *satisficers* dan *maximizers*: zij willen niet per se het allerbeste

maar zijn tevreden met 'goed genoeg' (Schwarz 2003). Als keuzevrijheid een door de overheid opgelegde burgerplicht wordt (een geniepige vorm van neoliberal paternalisme), leidt die vaak tot onzekerheid, emotionele overbelasting, apathie en vermijdingsgedrag. Vrijheid kan dus ook betekenen: van bepaalde keuzes bevrijd zijn (Hurenkamp & Kremer 2005).

Bovendien bezitten individuen niet de ultieme waarheid over zichzelf, hun voorkeuren en hun belangen. Het staat eenieder vrij om beter te weten wat goed is voor een ander dan die ander zelf, en hierover met hem of haar het gesprek aan te gaan. Een verabsolutering van de keuzevrijheid leidt juist tot een verarming van het publieke debat. Als we volkomen soeverein zijn in onze wensen en voorkeuren, hoeven we over de inhoud ervan niet meer in gesprek te gaan, en wordt de vraag naar het goede leven gereduceerd tot een privézaak. Maar individuele keuzes zijn geen gegevens waar de politiek maar van heeft uit te gaan: zij moeten juist in publieke settings worden bevraagd. Echte vrijheid staat daarom niet haaks op bemoeienis met elkaar, maar veronderstelt deze juist (Tonkens 2008: 119-21, 133).

Vrijheid is dus ook: de vrijheid om je te laten leiden, je meningen en voorkeuren te laten vormen, en je lot in handen te leggen van anderen in wie je vertrouwen stelt. Dit autopaternalisme past bij het zachte of zwakke paternalisme van politici en andere keuzearchitecten die niet bang zijn om anderen te leiden en te verheffen en hierover met hen in gesprek te gaan. Culturele verheffing houdt in dat men idealen formuleert die verder reiken dan wat mensen zelf willen. Ook een liberaal als John Stuart Mill zag het leiderschap van originele individuen en het bewust gekozen volgelingschap van gewone mensen als een onmisbaar onderdeel van een vrije maatschappij: 'Het is de eer en roem van de gewone man dat hij in staat is dit initiatief te volgen; dat hij innerlijk kan reageren op wijze en nobele dingen, en daar met open ogen naartoe kan worden geleid' (Mill 2007: 66).

Mill komt dicht in de buurt van het autopaternalisme wanneer hij de natuurlijke staat van een samenleving definieert als 'die toestand waarin de opinies en gevoelens van het volk met hun vrijwillige instemming worden gevormd voor hen, door de meest gecultiveerde geesten' van een bepaalde tijd (cit. Hermans 2008: 139).

Wat kan de inhoud zijn van dit mild-paternalistische verheffingsideaal? De contouren ervan kunnen in het spoor van De Kadt met een enkele penne streek worden neergezet. Beschaving betekent maat houden, en het is volgens De Kadt de taak van culturele en politieke elites om de gematigdheid voor te leven en de onmatigen te temperen. 'Wie kan in onze tijd', schreef hij in 1939, 'waar ieder op de hartstochten der massa speculeert, ze opzweept en cultiveert, de nodige druk uitoefenen, de kracht ontwikkelen die de hartstochten binnen zekere grenzen houdt?' Dat kan alleen een stoutmoedige elite die zichzelf tegelijkertijd weet te matigen (1980: 259-61). De elites moeten wilskrachtig en vastberaden zijn, zonder denkgang en angst voor de massa; maar tegelijkertijd moeten zij de onzekerheid, de openheid en de relativisering omarmen, tegen de neiging van de massa in om te zoeken naar houvast en zekerheid. Materiële zekerheid en sociale bescherming zijn geen doelen op zich, maar staan altijd in dienst van hogere cultuurijsdealen, zoals de ontwikkeling van vrijzinnigheid en werkelijke individualiteit. Culturele verheffing houdt in dat burgers worden opgevoed in democratische deugden als openheid, bescheidenheid, nieuwsgierigheid, zelfkritiek en tolerantie, en dat autoritarisme en xenofobie met kracht worden bestreden. Dat is de korte inhoud van het klassieke cultuursocialisme, waar ook De Kadt een vertegenwoordiger van was: materiële verheffing van het volk, om zijn hogere geestelijke en morele ontwikkeling mogelijk te maken.

Cultuur was in de ogen van De Kadt een onafgebroken 'tocht

naar het onbekende'. In die opvatting is onzekerheid niet alleen een bron van angst en zorg, maar heeft zij ook een positieve waarde: het is datgene wat vastliggende kaders losmaakt en mensen in staat stelt te veranderen, hun grenzen te verleggen, zichzelf opnieuw uit te vinden. Er is geen vrijheid zonder onzekerheid, stelt Liesbeth Noordegraaf-Eelens: 'Wie van zijn angst wil worden verlost, moet zichzelf leren onzekerheid te waarderen' (*de Volkskrant* 13.2.10). Die ongewisheid bepaalt ook het uitdagende karakter van kunst. Volgens kenner Henk van Os vereist kunst 'een basishouding van ontvankelijkheid voor de idee dat er meer is dan jij zelf vermoedt. Je moet de basale bereidheid hebben om jezelf niet genoeg te zijn. Een van de problemen van de huidige crisis is juist dat mensen zichzelf genoeg achten... Dat dooft het verlangen om ervaringen op te doen die jou vreemd zijn, om je iets te laten overkomen waarop je niet bent voorbereid.' Moderne kunst is 'een zoektocht op een onbeproefd gebied'. De populistische beweging laat daarentegen een grote weerzin tegen een dergelijke zoektocht zien: zij keert zich tegen alles wat mensen onzeker maakt (*De Groene Amsterdammer* 25.11.10).

Daarom kan de vrijzinnige houding, met haar zelfverzekerde besef van relativiteit, bedreigend overkomen en agressie oproepen. De paradoxale mix van zelfrelativering en vastberadenheid over de daarmee gemoeide waarden (tolerantie, bereidheid tot zelfkritiek, respect voor andersdenkenden, nieuwsgierigheid) schept een existentiële onzekerheid die veel mensen niet of nauwelijks aankunnen. In die zin is de vrijzinnige levenshouding zonder twijfel elitair en zelfs paternalistisch (Ter Borg 2010). Maar het is een vrijzinnig paternalisme dat zichzelf kan relativiseren en dus altijd nieuwsgierig blijft naar 'de andere helft' van de waarheid (John Stuart Mill). Daarnaast is de vrijzinnige houding 'élitaire pour tous', om de mooie uitdrukking te lenen van de Franse theatermaker Antoine Vitez. Zij is niet zelfge-

noegzaam en alleen voor eigen gebruik, maar offensief en gericht op het scheppen van de voorwaarden waaronder zoveel mogelijk mensen iets meer onzekerheid kunnen leren uithouden en leren waarderen.

Culturele idealen als bescheidenheid, matiging en relativering geven daarmee een bepaalde kleur aan de politieke wisselwerking tussen elite en volk, en kunnen de verticale democratie verder intensiveren. Terwijl populistische volksvertegenwoordigers beschouwen als getrouwe uitvoerders van de soevereine volkswil, gaan representatieve democraten ervan uit dat de burgers vaak niet precies weten wat ze willen, tegenstrijdige opvattingen en belangen hebben, en vanuit een besef van eigen onvolkomenheid openstaan voor voorlichting en zelfs verheffing in de richting van hun betere ik. De politieke elite kan in die opvatting zelfbewuster als vormgever of keuzearchitect optreden. Maar zij moet zelf het democratisch risico aandurven om de tegenspraak tegen haar beleidsinitiatieven ruimer te organiseren. Dit vergt van beide partijen een nieuwe vorm van openheid voor kritiek en debat, en een scherper besef dat ze elkaar juist in hun onderlinge concurrentie nodig hebben. Politici moeten leidend optreden en burgers moeten bereid zijn zich te laten leiden. Maar net als andere moderne professionals moeten democratische politici de moed hebben om zich beter en vaker tegenover mondige burgers te verantwoorden.

We moeten daarom op zoek gaan naar een nieuwe balans tussen het 'elitaire' ideaal van de volksverheffing en het 'populistische' ideaal van een zo groot mogelijke ruimte voor de zeggenschap van burgers. Een grotere spreek- en vetomacht van het volk dwingt de politieke elite beter naar burgers te luisteren en intensiever met hen in gesprek te gaan. Dat vereist dat de politieke elite haar angst voor het volk laat varen, haar beroepstrots herwint en zelf haar stem gaat verheffen. De Griekse geschiedschrijver Thucydides geeft in zijn schets van Pericles

als leider der Atheners een klassieke aanwijzing hoe die wisselwerking kan functioneren: 'Door de autoriteit die hij had op grond van zijn aanzien, inzicht en evidente integriteit, kon hij de volksvergadering controleren op een manier die niettemin met vrijheid te rijmen was: het was niet zozeer dat hij door haar werd geleid als wel dat hij haar leidde; en omdat hij niet uit was op macht om de verkeerde redenen, hoefde hij de Atheners niet te vleien, maar kon ze zelfs verontwaardigd corrigeren op grond van zijn onomstreden gezag' (2005: 41). Waar vinden we een nieuwe Pericles?

4 Politiek charisma in het mediatijdperk

Mega-individuen

We zijn niet allemaal gelijk. Sommige mensen zijn een kop groter dan andere. Zelfs wanneer ze, zoals Napoleon Bonaparte, Benito Mussolini, Nicolas Sarkozy, Madonna Ciccione of Kylie Minogue, fysiek niet hoger reiken dan 1.60m of daaromtrent, zijn ze zó indrukwekkend en 'uitstekend' dat grotere mensen zich in hun nabijheid klein en onderworpen voelen. Het is een cliché om hun drang de hele wereld te willen veroveren te verklaren als een compensatie voor die geringe gestalte. Televisiepersoonlijkheden blijken (met uitzondering van Jeroen Pauw) in natura meestal kleiner dan je denkt. Alexander, Karel en Peter de Grote waren langs de meetlat misschien even groot als u en ik, maar zijn de geschiedenis ingegaan als mega-individuen, 'larger than life', fenomenen, iconen, monumenten, instituten. Die uitzonderingsmensen kunnen logischerwijze alleen maar bestaan bij de gratie van het feit dat er van de meesten van ons dertien in een dozijn gaan. De groten der aarde parasiteren op het bestaan van een enorme massa kleinere mensen.

Een enkeling schopt het tot Grootste Nederlander Aller Tijden. Maar we vergeten dat Grote Nederlanders alleen maar zo'n grote naam hebben omdat die door miljoenen kleinere, anonieme Nederlanders voortdurend met respect wordt genoemd. Zonder die onafgebroken toewijding, die permanente

viering in woord en daad van hun hoge status (want door iemand 'de Grote' of 'Majesteit' te noemen maak je diegene nog een kop groter en majesteitelijker) zouden ze niet eens bestaan. Dit is de eigenaardige performatieve cirkel waarin grote en kleine mensen elkaar gevangen houden. Performativiteit verwijst naar de daadkracht van woorden en definities die in plaats van de werkelijkheid neutraal te weerspiegelen deze juist mede tot stand brengen. De grote denkt dat hij de kleinen onder de duim heeft, en recht heeft op hun onderdanigheid. De kleinen bewonderen de grote, schikken zich in deze ongelijkheid, en leveren daarmee een kleine maar onmisbare bijdrage aan hun eigen onderwerping. Beide, zowel groot als klein, zetten zich daarmee vast in een zichzelf vervullende voorspelling.

De betekenis van deze ongewone eenlingen (helden, leiders, voorgangers, pioniers) voor de politieke democratie is lange tijd onderschat en intellectueel verwaarloosd. Vooral in het linkse denken heeft lang koudwatervrees geheerst voor alles wat te maken had met leiderschap, elites, persoonlijkheid, charisma, eerbij, uitzonderlijkheid en heroïek. Nederland was plat, en kon trots verwijzen naar zijn egalitaire poldercultuur en doe-maar-gewoon-democratie. Het 'onheroïsche' vormde volgens historicus Johan Huizinga een grondtrek van het Nederlandse volkskarakter. Besturen deden we samen, want democratie was de heerschappij van de gewone burgerman. Dit egalitarisme werd verder verdiept door de anti-autoritaire revolutie van de jaren zestig. Deze zegde de regentenstand de wacht aan, omarmde de gelijkheidsreligie en blies het fascisme met zijn leiderschapscultus, heroïsche sentimenten en populistische verdwazing op tot aartsvijand van de democratie.

Het vanzelfsprekende socialisme van die tijd werd zoals vaker in de ideeëngeschiedenis geflankeerd door de progressieve sociologie. De sociologie is vanouds de wetenschap die het psychologisch individualisme wantrouwt en Grote Mannen altijd

een kopje kleiner heeft willen maken. Individuen, zowel groot als klein, worden immers gevormd en gedragen door historische processen en institutionele structuren die hen stempelen tot uitvoerders van een bovenpersoonlijk script, zodat ze in zekere zin inwisselbaar worden. De eerezucht en ambitie van zogenaamde helden, sterke persoonlijkheden en genieën moet daarom in plaats van gecultiveerd juist worden gewantrouwd.

De linkse democraten van de jaren zestig en zeventig voegden zich daarmee in een republikeinse traditie, die ervan uitgaat dat burgers in beginsel zichzelf kunnen regeren. In deze traditie geldt leiderschap al gauw als inherent ondemocratisch en illegitiem: de democratie kan in deze gedachtegang toe met zo weinig mogelijk leiderschap, arbeidsdeling en politieke ongelijkheid. De jurist en sociaaldemocraat Hans Kelsen trok de eindconclusie al scherp in zijn *Vom Wesen und Wert der Demokratie* (1920): in het ideale geval betekent democratie *leiderloosheid*. Ook eigentijdse republikeinse denkers als Benjamin Barber beschouwen leiderschap als een problematische categorie, omdat het niet strookt met de 'participatieve zelfregering' van autonome burgers. In het ideale participatieve systeem is er geen plaats meer voor leiders of volgelingen (Barber 1984: 238). Deze traditie staat haaks op de traditionele aanbidding van de Groten der Aarde en de cultus van het genie, waarvan we de klassieke vertolking vinden in *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History* (1841) van de conservatieve romanticus Thomas Carlyle. 'Society is founded on Hero-Worship', hield hij tegenover alle sociologen en democraten staande: 'Universal History is at bottom the history of the Great Men who have worked here... The History of the World is the Biography of Great Men.'

Maar het mag weer. 'Held wordt weer erkend in Nederland', zo luidde een typerende krantenkop uit maart 2007. Aanleiding was de drukbezochte tentoonstelling *Held* in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, die werd georganiseerd rondom de vierhonderd-

ste geboortedag van de aldaar begraven zeeheld Michiel de Ruyter. Ook verzetshelden uit de Tweede Wereldoorlog kunnen op nieuwe belangstelling rekenen. Zo pleitte NIOD-directeur Marjan Schwegman niet lang geleden voor een herwaardering van de Nederlandse verzetsheld; de aan hetzelfde instituut verbonden sociologe Jolande Withuis schreef het prijswinnende boek *Weest manlijk, zijt sterk* over verzetsman Pim Boellaard.¹ Ook is er nieuwe waardering gegroeid voor oorlogsveteranen uit de Tweede Wereldoorlog tot en met Afghanistan, zoals bleek uit de uitreiking van de Militaire Willemsorde aan Uruzgan-veteraan Marco Kroon. Premier Balkenende vierde de Nederlandse soldaten in Uruzgan als 'helden van onze tijd'. De hoofdstedelijke poptempel Paradiso organiseerde in het najaar van 2009 een lezingenserie over 'Heldenmoed en heldendom', en tv-presentator Henny Huisman kondigde een programma aan voor de regionale zender over 'Noord-Hollandse Helden'. Frits en Barbara Barend runnen de sportglossy *Helden*, met als ondertitel 'Over bloed, zweet en tranen'. Het WK-voetbaltoernooi van 2010 in Zuid-Afrika en de huldiging van de verliezende finalisten liet een onverwacht grote behoefte aan verering van onze 'Oranjehelden' zien.²

Dat de 'zuigkracht van het maaiveld' (Vuijsje 2009) begint te verslappen, blijkt ook uit de veelgehoorde roep om leiderschap en om een nieuwe elite die een inspirerende toekomstvisie moet schetsen en het voortouw neemt in de politiek.³ In 2005 hield de huidige minister van Integratie en toenmalige Maastrichtse burgemeester Gerd Leers een opvallende lezing, waarin hij constateerde dat het in Den Haag ontbrak aan krachtige leiders en frisse idealen. De burgers waren volgens hem veel minder bang ('voor Bin Laden, baan en bejaardendom') dan politici hun wilden aanpraten. Zij misten een visionair verhaal dat hun gevoel kon wegnemen niet langer greep te hebben op de samenleving. Niet de tijden maar de leiders waren bang. De Haagse ma-

chine waste ‘alles op 90 graden, met bleekmiddel. Wat er kleurrijk ingaat, komt er grijs uit. Zolang niemand de macht terugpakt van de wasmachine, is grijs de enige kleur.’ Door de verstikkende werking van de partij- en coalitiediscipline was er binnen de politieke partijen geen ruimte voor werkelijk debat, persoonlijke profilering of eigen verwoording van idealen. Dat was alleen te verwachten van mensen die van buiten kwamen, zoals Fortuyn, of die zichzelf erbuiten plaatsten, zoals Wilders (Leers 2005).⁴

Volgens een recente SCP-studie is de steun voor de stelling dat we minder wetten en instellingen nodig hebben ‘en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben’ tussen 2000 en 2004 gestegen van 33 procent naar 61 procent. De laatste jaren is dat percentage weer wat gedaald naar het (nog steeds hoge) aantal van 55 procent (Bijl e.a. 2009: 250). De telkens terugkerende klachten over het gebrek aan regie door voormalig premier Balkenende in zaken rondom het koningshuis, de Uruzgan-missie, het Westerschelde-dossier en de benoeming van (een ander als) de eerste Europese president, zadelden de viervoudige premier op met een groeiend gezags- en geloofwaardigheidsprobleem. De verkiezingsuitslag van november 2006 was voor velen een bewijs dat krachtige leiders met een uitgesproken ideologisch profiel zoals Marijnissen, Rouvoet en Wilders het volk meer aanspraken dan zoekende leiders zoals Bos, Balkenende en (toen nog) Rutte. De comeback van Rutte, de verrassing van Roemer en de onverwacht grote zege van Wilders bij de Kamerverkiezingen van 2010 vormen daar opnieuw een bevestiging van. Ook de herrijzenis van D66 onder leiding van Pechtold en het (weliswaar kortstondige) ‘Cohen-effect’ na de onverwachte leiderschapswissel in de PvdA suggereren dat de factor van het persoonlijk leiderschap een veel grotere rol speelt in de politieke democratie dan traditionele democraten graag willen zien.

De roep om beter leiderschap wordt te gemakkelijk afgedaan als het irrationele verlangen naar een 'sterke man', een 'potentaat', een 'messias' of een 'grote roerganger'. Door die onderschatting van de impact van uitzonderlijke persoonlijkheden hebben democraten te lang een kernelement in de dynamiek van het populisme gemist. Populististen als Le Pen, Haider, Fortuyn, Blocher, Bossi en Berlusconi waren en zijn vrijwel zonder uitzondering flamboyante, spectaculaire en charismatische figuren met een grote media-uitstraling. Hun aanwezigheid vormt een cruciaal ingrediënt van het succes van hun bewegingen en partijen. De relatieve malaise van politiek links wordt daarom niet alleen veroorzaakt door een gebrek aan ideeën, maar ook door een gebrek aan aansprekende leidersfiguren. Het 'wonder' van de verkiezing van Obama tot Amerikaans president is de voorlopige uitzondering die de regel bevestigt.

Charisma als heksenkring

Anders dan 'nivellerende' democraten denken, vormen de persoonsfactor en de factor van het leiderschap onmisbare voorwaarden voor politiek succes. De democratische gelijkheidstraditie is geneigd de creativiteit en scheppingskracht van politieke individuen te onderschatten, zeker die van de uitzonderlijke exemplaren onder hen (de 'geboren' leiders). Ook de sociologische traditie heeft doorgaans te weinig oog voor de rol van die originele uitvinders en genieën, die hun uitvindingen immers steeds moeten bevechten op gevestigde structuren en conventies, tegen de stroom van de geschiedenis in. Omgekeerd heeft de autoritaire leiderschapstraditie (de cultus van de 'sterke man') weer te weinig oog voor de performatieve kracht die uitgaat van de erkenning door de volgelingen van de status van hun leider, wiens macht voor een groot deel afhankelijk is van het voortdurend bevestigde geloof in zijn gezag. Die circulaire

relatie van wederzijdse constitutie tussen leiders en geleiden vormt het hart van het raadsel dat 'charisma' heet.

Van uitzonderlijke mensen wordt vaak gezegd dat zij 'aanwezigheid', 'personality', 'power' of 'uitstraling' bezitten. Maar straalt dit aura vanbinnen naar buiten of vanbuiten naar binnen? Is er sprake van uitstraling of instraling? Waar komt de aantrekkingskracht van aantrekkelijke, karaktervolle of machtige mensen precies vandaan? Is charisma een eigenschap die zetelt in de persoon, als een innerlijke *drive*, een hypnotiserende energie of een persoonlijke intensiteit die naar buiten breekt en anderen overweldigt? Of is het een onbedoelde samenzwering van tal van kleine mensen, die hun individuele macht projecteren op een persoon en deze op een zelfgemetseld voetstuk plaatsen? Die zich een afgodsbeeld maken en vervolgens dansen om het gouden kalf? Is persoonlijke grootheid een toegeschreven of een verworven eigenschap? In elk geval zijn vergoddelijking en het omgekeerde ervan, demonisering, dagelijkse kost geworden in de celebritycultuur en de mediademocratie. De dagelijkse kleinering van grote mensen door de pulpbladen, het onophoudelijke voyeurisme en geroddel over hoe 'extreem' dan wel 'gewoon' ze zijn, is misschien een soort collectieve wraakoefening van jaloerse kleintjes op degenen die zichzelf groot hebben gemaakt.

Het is niet toevallig dat het moderne charisma in zijn meest platte vorm wordt aangeduid met ongrijpbare verlegenheidswoordjes als 'het', 'it' of 'hot'. Je hebt het of je hebt het niet. Ineens ben je hot, maar over een week ben je 'het' weer kwijt. Denk aan 'It Girls' zoals Victoria Hervej, Lindsay Lohan of Paris Hilton, die 'hot property' zijn omdat ze een beroemde naam hebben en van de ene 'hot party' naar de andere rennen, zodat ze op een of andere 'It List' verschijnen en misschien ook de top honderd van 'It People' halen. Voor charisma geldt wat de heilige Augustinus zei over tijd, en anderen hebben gezegd over lief-

de en macht: je weet wat het is, totdat iemand je vraagt om het uit te leggen. Of andersom geformuleerd: 'You know it when you see it.'

Actrice Anjelica Huston zei eens over haar vader, de regisseur John Huston: 'He lit up a room when he walked into it.' Bokser Mohammed Ali kon een kamer binnenkomen en die 'tot stilstand brengen'; iets wat hij ondanks zijn handicap nog steeds schijnt te doen. Tijdens de crematieplechtigheid van Theo van Gogh zei een spreker: 'Als Theo binnenkwam, wás er ook iemand.' Zodra zo iemand er is, trekt deze alle blikken naar zich toe. Gewone mensen proberen zo dicht mogelijk in de buurt te komen bij degene die deze magische aantrekkingskracht bezit. Zij willen worden opgemerkt, aandacht krijgen, aardig gevonden worden, die persoon aanraken, zodat zijn uitstraling op henzelf afstraalt. De harten kloppen sneller (misschien gebeurt er ook iets in de onderbuik?) wanneer de aantrekkelijke persoon nadert: je krijgt een rood hoofd, je gaat stotteren, vanbinnen zachtjes gillen, je valt misschien flauw. Iedereen wil wel in de buurt zijn van een celebrity, met hem of haar praten, zijn vriend of vriendin worden, een stukje van hem mee naar huis nemen, al was het maar een handdruk of een handtekening.⁵

Ook in de politiek is het charisma een heksenkring waar je niet gemakkelijk uit kunt breken. Adolf Hitler schiep volgens velen die hem ontmoetten een psychologisch krachtenveld om zich heen dat werkte als een magnetisch veld, zó sterk dat het bijna fysiek tastbaar leek. Hitler zelf was zich bewust van het effect van deze cirkel van wederzijdse constitutie: 'Ik weet dat alles wat jullie zijn, jullie zijn door mij, en alles wat ik ben, ik alleen ben door jullie.' Charles Manson, de moordenaar die in 1969 huishield in Zuid-Californië, en zijn sekte ervan had weten te overtuigen dat hij de nieuwe Jezus Christus was, bezat eenzelfde vreemde hypnotische macht. Hijzelf geloofde echter dat hij niets anders was dan een spiegel van de duisterste fantasieën

van de maatschappij: 'Ik ben niets anders dat wat in jullie allemaal leeft. Ik ben alleen maar wat jullie van me hebben gemaakt. Ik ben slechts jullie weerspiegeling.'

Die uitstraling wordt mede tot stand gebracht door woordloze lichaamstaal, fysieke houdingen (zoals een zelfverzekerde, dreigende of militante pose) en allerlei attributen en accessoires (*power dressing*, het showen van *arm candy*, het rijden in een Hummer of andere vormen van publieke opschepperij). Ook objecten kunnen charisma hebben, en door hun sacrale of magische uitstraling afgezonderd zijn van de dagelijkse wereld der gewone dingen. Amuletten, totems, talismans, fetisjen en afgodsbeelden roepen hetzelfde dilemma op als charismatische personen: komt de uitstraling vanbinnen, vanuit de essentie van het ding, of is er sprake van projectie en dus van collectieve zinsbegoocheling? Fysieke objecten ontvangen hun sacrale karakter en uitstraling vaak doordat men meent dat zij op een of andere manier in verbinding staan met het goddelijke, zoals relikwieën, persoonlijke handtekeningen, foto's, posters, memorabilia en andere merchandise. De piano waarop John Lennon *Imagine* componeerde kreeg bij zijn veiling en verhuizing naar Londen de volledige *celebrity treatment*, inclusief zware beveiliging en massale aandacht van de pers.

Essentialisme vs. constructivisme

Zo staat een essentialistische visie tegenover een constructivistische visie op charisma en persoonlijke macht. De eerste wortelt in de aloude religieuze betekenis van charisma als 'gift van God' of 'genadegave', die dus 'vanboven' indaalt in de persoon, waardoor deze wordt uitgerust met speciale, uitzonderlijke eigenschappen. Het dagelijks spraakgebruik is vaak essentialistisch ('je hebt het of je hebt het niet') en verwijst naar een soort bezit, vermogen of innerlijke kracht die naar buiten (bijna)

zichtbaar wordt in de vorm van een stralenkrans, halo of aura dat anderen met ontzag vervult. De romantisch-historische traditie van de heldenverering, zoals vertegenwoordigd door de eerder geciteerde Thomas Carlyle, stoelt op deze essentialistische grondgedachte, evenals de vroege politieke psychologie van bijvoorbeeld Gustave Le Bon. In deze laatste traditie is charismatische macht geen goddelijke of bovennatuurlijke eigenschap maar een natuurlijke, hoewel buitengewone persoonlijke kracht. De filosoof-psycholoog Nietzsche schreef over de held of het genie: 'Grote mannen vormen net als grote tijdperken explosief materiaal waarin zich een geweldige energie heeft verzameld' (1972: 1019).

De constructivistische visie gaat er daarentegen van uit dat charisma eerder 'van buiten naar binnen' werkt, dus een projectie is van de volgelingen die hun leider bekleden met gezag dat zij (vaak zonder dit te beseffen) zelf hebben afgestaan. Grondleggers van de sociologie als Karl Marx, Max Weber en Émile Durkheim hebben deze denktraditie vormgegeven. De eerste merkt in een beroemde voetnoot in *Het Kapitaal* op: 'De ene mens is slechts koning, omdat de andere mensen zich naar hem als onderdaan gedragen. Omgekeerd menen zij onderdaan te zijn omdat hij koning is.' Pierre Bourdieu heeft deze circulaire logica van de machtiging 'politiek fetisjisme' genoemd. De politieke woordvoerder kan de plaats innemen van de groep en zichzelf beschouwen als de eigenlijke schepper van de groeps-werkelijkheid, omdat de groepsleden niet in de gaten hebben dat zijn macht op elk moment afhankelijk is van hun geloof en erkenning. Deze 'charismatische illusie' transformeert de waarde van het personage tot een ongrijpbare charme, een mysterieuze objectieve eigenschap van de persoon zelf (Bourdieu 1991). Aan machtsverhoudingen moet dus door iedereen, zowel door de machtigen als de machtelozen, hard worden gewerkt om ze telkens weer tot gelding te brengen. Er is geen oorspronkelijke

energiebron die uitstraalt en mensen in beweging brengt; de energie wordt opgewekt door alle handelingen die de macht verplaatsen 'down the chain of command' (Latour 1986).

Charismatisch gezag is dus in hoge mate illusoir. Het is het resultaat van een zichzelf vervullende voorspelling: een definitie die de werkelijkheid die zij definieert mede in het leven roept. Mensen projecteren hun eigen kracht onwillekeurig op anderen, machtigen hen daardoor en maken zichzelf aan die belichaamde macht als aan een fetisj ondergeschikt. De klassieke kritiek op de religieuze onderwerping: dat mensen zichzelf vernederen voor een god die ze zelf hebben gemaakt, is daarom ook van toepassing op de fetisjering van politiek en andersoortig leiderschap. Goedbeschouwd is charisma zelfs het gevolg van een dubbele reïficatie, want ook de bezitter ervan wordt er meestal door bezeten. De charismaticus ervaart zijn eigen kracht vaak als een uitwendige roeping en plaatst deze buiten zichzelf. Hij 'weet zich gezonden' als de Zoon van God, de boodschapper van Allah, de reïncarnatie van de Boeddha, of als het dienstbare instrument van de Natie, het Volk of de Geschiedenis. In feite houdt de charismaticus zichzelf daarmee op een productieve manier voor de gek. Het gevoel vanbuiten geroepen te zijn geeft hem namelijk vanbinnen de kracht om tegen de stroom in zijn roeping te volgen en 'te worden wie hij is'.

Niettemin schuilt er een bepaalde waarheid in de essentialistische opvatting. Charisma is veel méér dan een *confidence trick* of een fata morgana. De charismatische illusie is wel degelijk een *goed gefundeerde* illusie, zoals Bourdieu heeft gezegd. Maar ook hij mist uiteindelijk de verklaring van de essentie van de 'charme', de cruciale psychologische krachtbron die zetelt in het charismatische individu zelf. Die psychologische factor kan in navolging van de socioloog Randall Collins 'emotionele energie' worden genoemd (Collins 2004). Die energiebron straalt wel degelijk 'van binnen naar buiten' en is in zijn werking niet al-

leen afhankelijk van de erkenning door anderen. In de al geciteerde opvatting van Nietzsche wordt de 'explosieve' uitzonderingsmens door de kracht van zijn persoonlijke wil gedreven tot het maken van eigen wetten, buiten alle traditie en conventie om. Persoonlijk gezag wordt inderdaad vaak afgedwongen: de sterke, dominante of dwingende persoonlijkheid vormt een zelfstandige, oorzakelijke factor in elke machtsverhouding. Echte leiders dringen zich op, dwingen hun gezag onontkoombaar af. Dat geldt zelfs wanneer zij democratisch worden gekozen. Hoe paradoxaal dit ook klinkt: ook in dit geval is er sprake van een soort zelfselectie en zelfaanstelling; leiders zorgen ervoor dat zij door hun achterban worden gekozen.⁶

Wilskracht wordt gevormd door persoonlijke ambitie, gedrevenheid en een sterk geloof in het eigen vermogen, dat vaak wordt gevoed door een gevoel van roeping of bestemming. Schrijver Harry Mulisch wist al op vijftienjarige leeftijd dat hij beroemd zou worden, 'alleen nog niet waarin'. Hier is sprake van een betrekkelijk ongerichte energie die zich kan uitstorten in allerlei verschillende activiteiten of disciplines. Tennisser André Agassi wist altijd al dat hij een kampioen zou worden: 'You could call it naivety, cluelessness or arrogance, but I always believed that I was going to be at the top as far back as I remember' (inmiddels weten we dat zijn vader hem er vanaf jonge leeftijd toe dreef). Madonna had sterallures lang voordat zij een ster was; hetzelfde kan eigenlijk ook van Pim Fortuyn worden gezegd. Het intrigerende hiervan is dat het subject zijn of haar roeping zelf aanvoelt als objectief en onontkoombaar, als een innerlijke zekerheid of waarheid. Die drijfveer of 'geestdrift' lijkt vanbuiten te komen, zodat de eigen ambitie geen vrije keuze is maar lijkt te worden gedictieerd door een buitenpersoonlijke 'zaak'. Muhammad Ali zei bijvoorbeeld: 'I've always felt I was born to do something special for my people... God made us all, but some of us are made special.' Ook zangeres Shakira kent

deze dubbelzinnigheid van lot en wil: 'I always knew I was going to be a public figure. There was no doubt, call it a premonition or fatalism' (*Daily Mirror* 16.4.02).

Charisma is dus ook een 'triomf van de wil', om de titel te lenen van Leni Riefenstahls beroemde film over de nazipartijdag in Neurenberg van 1934. Een verhoogde vorm van zelfvertrouwen geeft iemand drive, power, intensiteit, moed, vastberadenheid, doorzettingsvermogen en een vorm van concentratie die ertoe leidt dat je alles op één kaart zet. De voorbeelden van Mulisch, Agassi en Madonna suggereren dat die energie aanvankelijk kan werken zonder duidelijke richting of kanalisering. Je wordt niet beroemd omdat je 'het' hebt (bijvoorbeeld talent) maar omdat je 'het' per se wilt (ambitie) – zoals wel over Madonna's rücksichtloze optreden tegenover anderen is gezegd. Wat precies de oorzaken zijn van dit verschil in wilssterkte en ambitie tussen mensen moet hier in het midden blijven. Wel is het vermogen om hard te werken, te focussen op het einddoel, anderen te motiveren en voor je eigen karretje te spannen vaak gekoppeld aan een besef van eenzaamheid en innerlijke vervreemding. De dood van haar moeder veroorzaakte bij Madonna zowel een gevoel van leegte als een enorme gedrevenheid: de noodzaak en de opdracht om sterk te zijn, de beste te worden (waarin? Ook bij haar was het aanvankelijk niet duidelijk dat zij zangeres en niet bijvoorbeeld fotografe zou worden).

Weber versus Durkheim

De balans tussen de psychologische en de sociologische benadering kan verder worden onderzocht aan de hand van een vergelijking tussen de klassieke ideeën van Max Weber over het charismatische individu en die van Émile Durkheim over de charismatische groep. Weber blijft met zijn meer individualistisch-sociologische benadering dichterbij de buurt van de psy-

chologie en treedt nadrukkelijker in het voetspoor van Nietzsche. Hoewel hij een belangrijke voorzet heeft gegeven voor een analyse van charisma in termen van 'emotionele energie', beschrijft ook Weber de kracht van het charisma als een afgeleide kracht, als een projectie van het performatieve geloof van de groep in de uitzonderlijke gaven van de leider. Die constructivistische visie is nog duidelijker te vinden bij Durkheim, die de leidersfiguur in feite beschouwt als een 'lege plek' waarop de groep zijn identiteit en morele samenhang projecteert.

Charismatisch gezag is voor Weber een van de drie grondslagen van legitiem gezag, naast de traditionele en de rationeel-legale vormen (Weber 1968). Het is een eigenaardig persoonlijk gezag dat wordt uitgeoefend door een leider aan wie bovennatuurlijke gaven en uitzonderlijke machten worden toegeschreven. Het wordt gevoed door een emotionele intensiteit die het gezag van alle bestaande instituties en tradities potentieel ondermijnt, met inbegrip van rationele en bureaucratische bestuursvormen. De charismaticus wordt het vermogen toegedicht om wonderen te verrichten, dat wil zeggen nieuwe dingen uit te vinden, dingen te zeggen of te doen die nog niet eerder zijn gezegd of gedaan (denk aan het genie als iemand die op het beslissende ogenblik boven zichzelf uitstijgt). Charisma is dan ook een creatieve kracht van revolutionaire proporties: 'Er staat geschreven, maar ik zeg U...' Niet voor niets dienen charismatische leidersfiguren zich vaak aan in tijden van crisis of groot onbehagen. Charismatische leiders zijn vaak buitenbeentjes, 'vreemdelingen' die buiten de gewone wereld en haar dagelijkse verplichtingen staan (zoals die van het kostwinnerschap en het burgerlijke gezinsleven).

Sjamanen, epileptici, krijgsheren, demagogen en profeten: zij allen bezitten het vermogen om sterk aangezette emoties te tonen en uit te spelen, op een levendiger en krachtiger manier dan gewone stervelingen. Zij werken zich op tot een geïntensi-

veerde bewustzijnstoestand die het niveau van het normale emotionele leven overstijgt. Dit expressieve enthousiasme wordt spontaan overgebracht op de toeschouwers, die worden aangestoken door een gevoel van opwinding en vitaliteit. De overdracht kan worden bevorderd door extatische technieken zoals dansen en zingen, vasten en zelfmutilatie of gedreven spreken in het openbaar. Weber maakt ook duidelijk dat het charismatisch succes instort als de roeping of missie niet langer door anderen wordt erkend. Charisma staat of valt met het geloof erin, en is dus principieel onvast en instabiel: 'Mijn God, mijn God, waarom hebt U mij verlaten?' Anders dan traditionele of rationele vormen van gezag wordt het charisma onafgebroken op de proef gesteld: de persoon moet steeds opnieuw bewijzen dat hij wonderen of heldendaden kan verrichten. Er is dus sprake van een cirkel van erkenning en gezag, maar noch de charismatische leider noch zijn volgelingen zijn zich in alle opzichten van die circulariteit bewust. De laatsten zien het als hun plicht om de charismatische missie te erkennen, terwijl de leider van hen gehoorzaamheid eist. Hij leidt zijn recht niet af van hun wil: 'Geen enkele profeet heeft ooit zijn kwaliteit afhankelijk gesteld van de houding van de massa's tegenover hem.' Profeten *ontvangen* hun opdracht niet van een menselijke instantie maar *nemen* die (1968: 49, 258).

Bij Durkheim (die de term 'charisma' overigens niet gebruikt) vinden we een tegengestelde maar complementaire visie (Durkheim 1995). De nadruk ligt bij hem niet zozeer op de persoonlijke loyaliteit en de dynamiek tussen leider en groep, maar op de emotionele binding die zich ontvouwt binnen de sociale groep zelf. Waar Weber zich richt op de rol van de magiër of priester, legt Durkheim meer nadruk op de rituele groep of kerk. Hij beschrijft het sociale collectief als een sacrale eenheid die zich verheft boven de individuen waaruit het is samengesteld. De groep bezit een tijdloze vitaliteit, is emotioneel dwin-

gend, en roept een diepe betrokkenheid op die het individu opneemt in een bovenpersoonlijke morele werkelijkheid. Anders dan bij Weber zijn transcendentie en innovatie niet het gevolg van een act van het antisociale, uitzonderlijke individu dat zich aan het groepsleven onttrekt en zich ertegenover opstelt. De sociale creativiteit komt eerder voort uit de gezamenlijke deelname van de groepsleden aan sterk emotioneel geladen rituelen waarin individuen 'buiten zichzelf treden' en waarin het sacrale zich 'vanuit het niets' manifesteert.

Die collectieve 'gisting' of opwinding (*effervescence collective*) ontstaat zodra een bepaalde dichtheid en intimiteit van de massa diepe emoties genereert, deze uitvergroot en projecteert op bepaalde symbolen. Vaak baant die opwinding zich een weg via het doorbreken van dagelijkse conventies en traditionele grenzen, zoals die tussen privé en publiek of tussen het zelf en de ander. Zij vindt uitdrukking in representatieve vormen (vlaggen, slogans, iconen, liederen) en personages (woordvoerders, leidersfiguren), die functioneren als een vergrootglas van het collectieve ritueel. Het symbolische object of de representatieve persoon worden als gevolg van die projectie uitgerust met speciale, bovenmenselijke kwaliteiten. Zij bezitten die eigenschappen niet van zichzelf. Zij zijn niet de zon, maar de maan, die schijnt met een weerkaatst licht. De werkelijke energiebron is altijd de maatschappij. Maar omdat zij haar eigen 'uitstraling' niet kan conceptualiseren, beschouwt zij de spiegel waarin zij zichzelf ziet gereflecteerd ten onrechte als de bron van het licht.

Als een persoon op deze manier verandert in een heilig symbool, zijn zijn individuele eigenschappen irrelevant, omdat hij net als elke andere heilige totem alleen bestaat in de vorm van een teken. Voor Durkheim is een vereerde leider dan ook niet zozeer een individueel personage als wel de geïncarneerde en gepersonifieerde groep. De leider is een uitvloeisel van de groepsrealiteit. De vergoddelijking van de leider is daarom

niets anders dan de (door haarzelf miskende) zelfvergoding van de sociale groep. Durkheim werd in deze visie onder andere geïnspireerd door Michelets beschrijving van de voormannen van de Franse revolutie als ‘ambitieuze marionetten’, die eerder de ontvangers dan de aanstichters waren van de gemeenschap-pelijke impuls. Maar als het collectief zichzelf op deze manier intensiveert in het individu, is Durkheims beeld van de leider als kristallisatiepunt voor de collectieve opwinding van de groep in menig opzicht analoog aan Webers schets van de charismatische figuur, hoewel de bron van de charismatische uitstraling eerder wordt gelokaliseerd in de groep en niet in de psychologische make-up van de leider zelf.

De democratisering van het charisma

Weber en Durkheim verbinden hun beschrijvingen van het charismatisch gezag en de ‘collectieve opwinding’ nog sterk met abnormale of revolutionaire tijden: perioden van onbehagen en crisis. Maar deze verschijnselen zijn min of meer gaan behoren tot de dagelijkse praktijk van moderne, door de elektronische massamedia beheerste samenlevingen. Beide denkers suggereren bovendien dat charismatisch leiderschap en collectieve verdwazing in de moderne samenleving op hun retour zouden zijn. In het geval van Weber omdat de onstuitbare rationalisering en bureaucratisering een ‘ijzeren kooi’ zouden hebben geschapen waarin steeds minder ruimte overblijft voor individuele creativiteit en voor de revolutionaire inbraak van het charisma. Bij Durkheim omdat de verdunning van het collectieve bewustzijn en van collectieve rituelen als gevolg van processen van individualisering en secularisering de uitbraak van collectieve, regel-doorbrekende emoties steeds sterker zou temperen. Maar de opvattingen van beide sociologen worden gelogenstraft door de moderne media-, consumptie- en vermaakscultuur, die met

haar hypes, oppervlakkigheid en verering van beroemdheden de trekken aanneemt van een nieuwe 'civiele religie'.

Weber wees erop dat het charismatisch gezag blootstaat aan 'routinisering' zodra de charismatische persoonlijkheid wegvalt en zijn gezag moet worden overgedragen aan een opvolger of moet worden geïnstitutionaliseerd. Maar in de huidige media-cultuur is sprake van een geheel andere vorm van 'routinisering' van het charisma. In plaats van bovennatuurlijke kwaliteiten en eigenschappen te tonen, genieten charismatische individuen in de hedendaagse mediacultuur een minder verheven, meer geniveldeerde status: die van de celebrity. Het charisma vervlakt tot Bekend Nederlander- of Buitenlanderschap. Hun sterrenstatus is het gevolg van de typische intimiteit-op-afstand die kenmerkend is voor de 'parasociale' relatie tussen individuen die elkaar niet echt kennen maar alleen virtueel, via de media. Die media-vrienden (of -vijanden) zijn enerzijds zeer dichtbij: ze lijken wel een van ons te zijn. Tegelijkertijd blijven zij op grote afstand, omdat zij zich ophouden aan gene zijde van het televisiescherm en de grens van de celebritywereld. Charisma is televisiecharisma geworden: een letterlijke uitstraling via de buis. Die democratisering houdt ook in dat het charisma is afgedaald van de hoge naar de lage cultuur. Niemand kijkt er meer van op als er wordt gesproken over 'charismatische' voetballers zoals Cruijff, Van Basten of Beckham of dito wielrenners zoals Armstrong of Boonen.

De televisie vergroot alles uit. Zij schept haar eigen grote mannen en vrouwen, door ze in close-up uit te stralen over een groot areaal, in een eindeloze herhaling van steeds dezelfde spectaculaire beelden. Maar de televisie verkleint ze tegelijkertijd ook, omdat de klassieke aura van de held of heldin vervaagt en tot meer dagelijkse, zelfs ordinaire proporties wordt teruggebracht. De Amerikaanse essayist Daniel Boorstin spreekt in dit verband van het verval van de ouderwetse held tot moderne

celebrity. De held is selfmade en wordt gekenmerkt door zijn prestaties, terwijl de beroemdheid een pseudo-invidu is dat wordt gemaakt door zijn imago of handelsmerk. De held is een groot man; de beroemdheid alleen maar een grote naam. Hij is eigenlijk niet meer dan een tautologie: door hem of haar te imiteren, in kleding, uiterlijk, manier van praten of denken, apen we alleen onszelf na. We zoeken naar rolmodellen, maar ontwaren slechts ons eigen beeld in de spiegel. De moderne celebrity vertegenwoordigt daarom een nieuw soort menselijke leegte. Hij/zij is niet meer dan een persoon 'die beroemd is omdat hij beroemd is' – een gezegde dat de bedenker ervan zelf beroemd maakte (Boorstin 1992).

Men hoeft Boorstins cultuurpessimisme niet te delen om te zien dat de werking van het charisma in het moderne mediavolkschap onherroepelijk van karakter is veranderd. Die 'routinisering' kan ook goed worden waargenomen als we ons richten op de nieuwe vormen van politiek charisma die worden geproduceerd door wat de Belgische socioloog Mark Elchardus de 'dramademocratie' heeft genoemd. De centrale plaats die de massamedia hebben verworven in de democratie betekent volgens Elchardus dat de logica van het vermaak is geïnfiltreerd in het hart van de politiek. De politieke agenda wordt voornamelijk bepaald door mediagegenereerde incidenten. In plaats van naar politieke ideeën of programma's gaat de aandacht steeds meer uit naar televisiegenieke politieke leiders, waarbij de grenzen tussen zelfpresentatie, persoonlijke stijl en politieke boodschap vervagen (Elchardus 2002). Hoe men deze ontwikkelingen ook beoordeelt, het is duidelijk dat hier een verlies van aura optreedt, omdat politici niet langer geloofwaardig kunnen poseren als de Grote Leider, maar gewoner moeten overkomen en qua achtergrond en levensstijl dichter bij hun kiezers moeten staan. De technologie van de elektronische media (zoals de close-up en het intieme tweegesprek) maakt politieke persoonlijk-

heid familiair, zodat het actualiteitenprogramma het karakter krijgt van een ontmoeting met een intieme kennis, die regelmatig in de huiskamer op bezoek komt.

Politici uit de oude tijd waren vaak fysiek grote en sterke mannen die (zoals George Washington en Abraham Lincoln) letterlijk met kop en schouders boven anderen uitstaken. Zij cultiveerden een grootheid-oude stijl die echter alleen van een afstand indrukwekkend was (zo was Washingtons gezicht door pokken geschonden). De eerste 'grote' Amerikaanse president onder de 1.80m was Woodrow Wilson, aan het begin van het tijdperk van de film. Roosevelt was gehandicapt en zat in een rolstoel, maar was een krachtig radiospreker. Zijn imago werd zorgvuldig geconstrueerd via foto's en films. Tijdens de tv-debatten tussen Nixon en Kennedy maakte de eerste op tv-kijkers een rusteloze, zweterige en onbetrouwbare indruk, terwijl radioluisteraars juist vonden dat hij inhoudelijk de meerdere was. Kennedy's spreekstijl was precies goed voor de tv: zonder opsmuk of weidse gebaren, een beetje verlegen maar overlopend van 'eerlijke' en 'authentieke' charme. Ouderwetse toneelacteurs of zangers komen op tv overdreven over, terwijl veel tv-acteurs en moderne vocalisten onvoldoende presentie en stemgeluid hebben om een zaal zonder microfoonversterking 'aan te kunnen'. Ook politici waren voor de komst van het mediatijdperk gewend om op te treden in grote arena's, waar zij weidse gebaren moesten maken en een donderend stemgeluid moesten opzetten om door zoveel mogelijk mensen gezien en gehoord te kunnen worden (denk aan Hitlers oefeningen voor de spiegel). Bovendien hadden zij de tijd en de privacy om zich op deze optredens voor te bereiden, terwijl op tv alles spontaan, subtiel en intiem moet zijn (Meyrowitz 1985).

De mediamieke samenleving

We beseffen steeds meer dat de elektronische media in onze cultuur en democratie een spilfunctie vervullen, die ver uitgaat boven de functie van doorgeefluik of hulpmiddel die zij volgens hun letterlijke betekenis hebben (*medium* is Latijn voor 'midden'). De nieuwe communicatietechnologieën hebben onomkeerbare veranderingen teweeggebracht in het sociale weefsel van de moderne samenleving. Zij maken enerzijds een vergaande individualisering mogelijk, maar compenseren anderzijds ook het verlies aan sociale dichtheid dat daarmee gepaard gaat. Zware tradities, gemeenschappen en instituties maken in de netwerksamenleving plaats voor lichtere varianten. Zo worden familieleden, die je niet voor het uitkiezen hebt, steeds vaker onderworpen aan het keuzecriterium van de vriendschap. Traditionele instituties als familie, gezin en school hebben minder invloed op de socialisatie van kinderen en volwassenen dan vroeger; de media (dus de mediamakers) vervullen hier een steeds belangrijker rol.

Internetwerken als Hyves en Facebook zetten die individualiserende tendens voort. De familiecultuur wijkt steeds meer voor de mediacultuur, waarbij de kring van virtuele mediakennissen deels in de plaats komt van de fysieke kennissenkring. Nieuwe groeps- en gemeenschapsvormen ontstaan die individuen een grotere speelruimte bieden: ze kunnen ze gemakkelijker betreden, genieten daarbinnen een grotere vrijheid en kunnen ze ook gemakkelijker verlaten. Terwijl de fysieke, psychische en sociale ruimte tussen de individuen groter wordt, staan zij ondanks deze grotere afstanden via hun mobieltje en internet in vrijwel onafgebroken contact met elkaar. De bekende klachten over de doorgeschoten individualisering en het verval van sociale cohesie en bindende normen en waarden lijken wat overdreven als je constateert dat de boel ook letterlijk bij elkaar wordt gehouden door tal van interactieve media.

Individualisering en mediatisering vormen op die manier twee zijden van dezelfde sociologische medaille. Dat heeft ook tot gevolg dat individuen meer dan vroeger erkenning en bekendheid zoeken in en via de media (bijvoorbeeld via persoonlijke profielen en eigen websites), en dat media steeds belangrijker worden bij de toekenning van persoonlijke waarde, status en zelfrespect. Charisma is, zoals we zagen, tegenwoordig niet zozeer een gave van God als een gave van de media (die vaak genoeg voor god spelen). De performatieve schepping van de werkelijkheid via zichzelf vermenigvuldigende mediabeelden (hypes) heeft een veel grotere impact dan vroeger (Hajer 2009). De massamedia zijn daarmee de belangrijkste verbindende en geloofschepende instituties in de samenleving geworden, die de 'stem des volks' in sterke mate vormgeven. Degenen die deze machtsbronnen beheersen zijn uitgegroeid tot een nieuwe elite van woordvoerders en beeldvormers, die door hun zeggenschap over de verdeling van het kapitaal van de publieke bekendheid zelf een magnetische, charismatische aantrekkingskracht hebben verworven.

De mediarevolutie heeft geleid tot een welkome verruiming van de publieke sfeer: er zijn meer mensen zichtbaar en er praten er veel meer mee dan vroeger. Tegelijkertijd worden de burgers ook sterker door mediabeelden en mediaboodschappen gevormd. Omdat de grote wereld vooral via de televisie de huiskamer binnenkomt, worden ervaringen buiten de persoonlijke sfeer sterk 'gemedieerd', dus voorgestructureerd en ingekaderd door mediaformats en mediaframes. Door veel naar de tv te kijken (Nederlanders kijken gemiddeld 20 uur per week) maken mensen zich onwillekeurig de interpretatiekaders, probleemdefinities en verhaallijnen eigen waarmee de maatschappelijke en politieke actualiteit bij hen binnenkomt. In dit opzicht hebben media voor een groot deel de plaats ingenomen van traditionele ideologieën en religies. Commerciële (meer populai-

re) en publieke (meer elitaire) media scheppen daarbij hun eigen interpretatiegemeenschappen. Het bekende gegeven dat mensen tevreden zijn over hun persoonlijke leven maar pessimistisch over de samenleving ('met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht') hangt voor een groot deel samen met het soort mediaboodschappen dat zij dagelijks ontvangen en de interpretatiekaders die ze zich daardoor hebben eigengemaakt (Elchardus 2009).

Zoals we zagen is de mediacultuur onvermijdelijk ook een celebritycultuur. Naast directe face-to-facerelaties worden parasociale relaties belangrijker: de verminderde directe contacten met familie en burens worden aangevuld met relaties over grotere sociale en geografische afstanden, met mensen die we niet 'echt' kennen, maar die wel degelijk een rol vervullen in ons dagelijks leven. Celebrities leveren niet alleen lees- en kijkplezier, maar vormen ook de spil in verhalen en debatten over moraliteit. Wat is een goede relatie? Waar liggen grenzen van trouw en ontrouw, van het recht op privacy? Wat is vriendschap, wat is het perfecte gezin, welke seksuele taboes zijn er (nog)? De celebrityindustrie neemt in dit opzicht steeds meer de plaats in van gezin, kerk, staat en school. Opnieuw lijkt de vrees voor het verval van sociale bindingen overdreven: de boel wordt in zekere zin ook bij elkaar gehouden door het dagelijkse gesprek over goed en kwaad waarin het wel en wee van media-sterren een centrale focus van aandacht is.

Die quasi-familiariteit en -nabijheid van de sterren doet vaak vergeten dat parasociale relaties worden gekenmerkt door ongelijkheid en eenrichtingsverkeer. Het kapitaal van de publieke zichtbaarheid is ongelijk verdeeld. Beroemd zijn betekent nu eenmaal dat veel meer mensen jou kennen dan omgekeerd. Die asymmetrie tussen figuren met een bekende naam en gezicht en gewone, anonieme burgers kan zelfs worden aangeduid als een nieuw soort klassenverhouding, die deels overlapt met, maar

ook steeds meer invloed krijgt op traditionele tegenstellingen zoals die tussen arm en rijk en tussen hoger en lager opgeleiden. Toen fotomodel en actrice Elizabeth Hurley in 2000 aan *Vogue* vertelde hoeveel ze woog, en de volslanke interviewster dat maar weinig vond, sprak ze de beroemde woorden: 'Ja, maar jij bent een burger (*civilian*)! Ik zou dat ook wegen als ik een burger was!' Hurleys onderscheid tussen *celebrities* en *civilians* is een gevleugeld woord geworden. Het laat mooi zien dat de sterren in een apart wereldje leven (de 'bubbel' of 'gouden kooi'), maar ook dat beroemd zijn een 24-uurs baan is die een bijna militaire discipline vergt.

De media vervullen een spilfunctie in de relatie tussen sterren en gewone burgers. Mediaprofessionals (journalisten, presentatoren, redacties, netbeheerders) zijn de ultieme sluiswachters in het communicatieproces rond celebrities: zij bewaken de poort en bepalen wie wel en niet mag worden 'uitgestraald'. Deze achtergrond bepaalt ook de nieuwe verhouding die is gegroeid tussen media en politiek. De traditionele functie van de politieke partijen als communicatiekanalen tussen burgers en politici is in de afgelopen decennia steeds nadrukkelijker overgenomen door de media. Politieke personen krijgen een scherper profiel en worden belangrijker ten opzichte van (maar ook binnen) politieke partijen. Politieke leiders veranderen in politieke celebrities. De nieuwe mediadirectheid biedt nieuwe mogelijkheden van identificatie en communicatie, maar blijft ook een vorm van eenrichtingsverkeer: de kloof tussen politici en burgers wordt gemarkeerd door het televisiescherm en het verschil tussen de 'verkeerde' en de 'goede' kant van de camera's.

De mediarevolutie onderstreept het belang van het individuele stijl- en merkbewustzijn van politici. Uitspraken, lichaamstaal, uiterlijk en accessoires vormen één pakket dat via de beeldbuis wordt aangeprezen en overgedragen. De politieke dandy Pim Fortuyn was de letterlijke belichaming van dit stijl-

bewustzijn en sterrensyndroom in de Nederlandse politiek. Hij was een politicus zonder partij, maar een politicus mét media: een idool met ideeën. De dichter-politicus Manuel Kneepkens noemde hem Nederlands eerste mediacraat, die de televisie zag als het ideale instrument van een directe democratie: ‘Hij was de eerste politicus die zich vrijwel exclusief bediende van de beeldcultuur, en daar moeiteloos mee samenviel.’ Zijn hang naar dandyïsme paste in de algemene esthetisering van het bestaan die in het consumptie- en televisietijdperk gemeengoed is geworden: het eigen leven geleefd als kunstwerk. Fortuyn werd daarmee het toonbeeld van de politieke ster die zijn privéleven geheel publiek maakte, moeiteloos samenviel met zijn televisiebeeld, en bewust kapitaliseerde op zijn eigen persoonlijkheid als een opwindend politiek merk (Pels 2003).

Coproductie van politiek

Het fenomeen-Fortuyn heeft het vraagstuk van de relatie tussen media en politiek een nieuwe urgentie gegeven. Zijn journalisten en politici elkaars ergste vijanden, of zijn ze twee handen op één buik? Kunnen de media politici maken en breken, of wordt hun macht schromelijk overschat? Zijn ze slechts een megafoon van de tijdgeest, of scheppen zij omgekeerd via beeldvorming en hypes de politieke werkelijkheid? Wim Kok klaagde in zijn tijd als premier al over de ‘grote klont’ van pers en politiek, waarin verantwoordelijkheden niet langer te ontwarren waren. Het minste wat hierover kan worden gezegd is dat media en politiek tegenwoordig een moeizame haat-liefde-relatie onderhouden. Modern gezag wordt onafgebroken op de proef gesteld, en moet dagelijks publiek worden waargemaakt in interactie met de media. Politici en journalisten hebben elkaar nodig (want ze willen beiden grote groepen kijkers of kiezers boeien) maar zijn tegelijkertijd tegenspelers en rivalen. De

media jagen op politiek nieuws en willen scoren met onthullingen en primeurs, terwijl politici naams- en gezichtsbekendheid najagen bij een groot publiek. Ze verkeren daarom in een precarie dubbelbinding: het zijn 'antagonistische medeplichtigen' die alleen door hun samen- en tegenspel kunnen krijgen wat ze hebben willen.

Lange tijd waren de media de min of meer passieve spreekbuis van de macht. Maar in de afgelopen halve eeuw zijn ze uitgegroeid tot een geduchte tegenmacht, die het politieke spel gretig meespeelt en grotendeels meebepaalt. Het mediaveld is door de toetreding van de commerciële televisiezenders vanaf 1989 groter, gevarieerder en dynamischer geworden, waardoor media-interpretaties en mediahypes de maatschappelijke verbeelding steeds sterker zijn gaan domineren. Vooral de televisie is als hoofdverdelers van het kapitaal van de sociale zichtbaarheid het platform geworden waar iedereen die ertoe doet elkaar ontmoet en wordt voorgesteld aan een groot publiek.⁷ In plaats van een transparante en machtsvrije arena te vormen waar de samenleving 'met zichzelf in gesprek is', zijn de media de plek waar nieuwsredacties en presentatoren bepalen wie er hoe lang aan het woord en in beeld komt. Zij zijn de toegangspoort voor gewone burgers en andere cultuurproducenten (inclusief politici) tot de publieke ruimte, en beheersen daardoor het vermogen van mensen om naam te maken en een bekend gezicht te krijgen, dus als publieke figuur te worden erkend (Bourdieu 1998: 46).

Als gevolg van het groeiend aanbod en de verscherpte concurrentie zijn het marktaandeel en de kijkcijfers vanaf het midden van de jaren tachtig een steeds grotere rol gaan spelen, ook in de programmering van de publieke omroep. Nieuwswaarde wordt steeds sterker gekoppeld aan amusementswaarde, en dus aan het bereiken van een zo groot mogelijk publiek. Een van de gevolgen hiervan is de opkomst van een 'wantrouwige' journa-

listiek, die vooral is geïnteresseerd in het strategische machts-spel en in conflicten en schandalen, waardoor de berichtgeving sterker wordt gepersonaliseerd en gedramatiseerd. Volgens sommigen is de politiek zo sterk afhankelijk geworden van de mediapubliciteit, dat zij gemakkelijk meedeint met de sensatie-zucht, scoringsdrang, hypes, incidenten en schandalen die kenmerkend zijn voor deze 'dramademocratie' (Elchardus 2002).

De journalist wordt steeds meer een hoofdrolspeler in het politieke nieuws. Politici komen alleen aan het woord onder voorwaarden die door de interviewer of gespreksleider zijn gesteld (denk aan de vele onderbrekingen!). In televisiedebatten voegen de lijsttrekkers zich doorgaans zonder morren naar de amusementsformats die de makers voor ze hebben klaargezet. Journalisten zijn in nieuwsprogramma's en debatten langer aan het woord dan de politici die zij interviewen. Zij zijn zelf BN'ers geworden, quasi-intieme 'mediavrienden' die we dagelijks in de huiskamer kunnen ontmoeten. Sterpresentatoren en -interviewers als Paul Witteman, Jeroen Pauw, Frits Wester, Ferry Mingelen en Andries Knevel zijn vaak bekender dan de mensen die bij hen aan tafel aanschuiven, en laten een deeltje van hun roem afstralen op de coterie van steeds dezelfde gasten. Dat heet tv-incest: je moet al bekend zijn om bekend te kunnen worden.

Terwijl politieke partijen steeds meer gaan lijken op een krant of tv-zender, gedragen nieuwsmedia (denk aan *De Telegraaf*) zich bijna als politieke partijen. Zij zijn zelf politieke instituties geworden: medespelers bij de articulatie van politieke issues, belangen en besluiten (Cook 2005). Ze nemen stelling, selecteren en interpreteren nieuwsfeiten, beoordelen en rekenen personen op hun fouten af (RMO 2003). Het zijn dus lang niet alleen politici die de politieke werkelijkheid maken; we kunnen eerder spreken van 'coproductie van politiek'. Barack Obama levert hiervoor in *The Audacity of Hope* het model. Een tv-journalist wilde hem zó graag een bepaalde uitspraak in de

mond leggen dat interviews met hem gingen lijken op een Abbott en Costello-routine: 'Voelt u zich verraden door het besluit van de gouverneur gisteren?' Nee, ik heb met hem gesproken, en ik weet zeker dat we onze verschillen voor het einde van de zitting kunnen oplossen. 'Zeker... maar voelt u zich verraden door de gouverneur?' Ik zou dat woord niet gebruiken. Zijn opvatting is dat... 'Maar is dat niet eigenlijk verraad van de gouverneur?' (Obama 2008: 126).

Nederlandse voorbeelden te over. Denk aan de totstandkoming van het 'fatale' *Volkskrant*-interview met Pim Fortuyn op 9 februari 2002 door Hans Wansink en Frank Poorthuis, die net zo lang bleven zitten en doorvragen totdat Fortuyn Artikel 1 van de Grondwet wilde afschaffen en de islam een 'achterlijke cultuur' noemde. Tijdens het eerste lijsttrekkersdebat in de verkiezingscampagne van 2003 dwong RTL-journalist Frits Wester toenmalig vicepremier Gerrit Zalm min of meer om 'ja' te zeggen op zijn ja-of-neevraag: 'Is Nederland vol?' Zalm is er overigens vaker door verslaggevers 'ingeluisd', zoals na de moord op Theo van Gogh op 2 november 2004: 'Betekent dit dat het kabinet de oorlog verklaart aan deze vorm van terrorisme?' Zalm: 'Mwa.' 'Zo wilt u het kenschetsen: echt oorlog verklaren aan het terrorisme?' Zalm zei nu duidelijker 'ja'. Later op de avond in het radioprogramma *Met het Oog op Morgen*: 'Is het oorlog?' Zalm: 'We verklaren in ieder geval de oorlog terug. We gaan de oorlog aan om dit soort extremisme en radicalisme te bestrijden. Daar zullen we op alle fronten extra middelen voor inzetten.' De volgende ochtend kopten de meeste kranten met deze oorlogsverklaring: 'Kabinet verklaart terreur de oorlog' (*De Telegraaf* en *Trouw*); 'Moord begin heilige oorlog in Nederland' (*de Volkskrant*); 'Zalm: We zijn in oorlog' (*AD*).

Een ander voorbeeld is de beruchte, want volgens Geert Wilders 'knettergekke' uitspraak van toenmalig PvdA-minister Ella Vogelaar in 2007 dat Nederland in de verre toekomst wel eens

trekken zou kunnen vertonen van een ‘joods-christelijke-islamitische’ cultuur. Vogelaar: ‘Eeuwen geleden kwam de Joodse gemeenschap naar Nederland en nu zeggen we: Nederland is een land gevormd door joods-christelijke tradities. En ik kan me voorstellen dat we een vergelijkbaar proces krijgen met de islam.’ De interviewer maakt het af: ‘We zullen ooit zeggen: Nederland is een land van joods-christelijke-islamitische tradities?’ Vogelaar: ‘Ja, dat kan ik me voorstellen, maar daar gaan wel een paar eeuwen overheen’ (*Trouw* 13.7.07). Een even berucht incident was het tv-fragment waarin Vogelaar hinderlijk werd achtervolgd door GeenStijl-journalist Rutger Castricum, tegenwoordig de omstreden ster van de publieke zender PowNed. Haar poging tot *staring him down* had een averechts effect. Eerder had Jort Kelder haar in het programma *Pauw & Witteman* al brutaal aangeraden eens ‘een cursusje charisma’ te gaan volgen. Die opgestapelde negatieve beeldvorming had een belangrijk aandeel in haar latere val als minister.

Na de start van PowNieuws is de journalistieke hufterigheid zo ongeveer dagelijkse kijkerskost geworden. De belangrijkste test voor een politicus is tegenwoordig of hij/zij ‘Castricum-proof’ is. Maar ook in gevestigde nieuwsrubrieken heeft het ‘geenstijltje’ school gemaakt. Zo achtervolgde Pim van Galen (*Den Haag Vandaag*) toenmalig minister van Defensie Eimert van Middelkoop na een Kamerdebat, waarin deze opnieuw excuses had moeten aanbieden voor zijn onhandige optreden: ‘Is dit nu uw laatste blunder geweest?’ Van Middelkoop zei: ‘U heeft het recht niet dat aan iemand te vragen’, en wendde zich af. Het commentaar van *anchor* Ferry Mingelen: ‘De les van Vogelaar was toch dat je niet moet weglopen voor lastige vragen?’ Zulke dingen zouden Pim Fortuyn niet zijn overkomen, die dezelfde soort hinderlijke achtervolging door *Den Haag Vandaag*-journalist Wouke van Scherrenburg pareerde met de onvergetelijke woorden: ‘Mevrouw, u bent een etter.’ En toen zij aanhield:

‘Mens ga koken, da’s veel beter.’ Ook Geert Wilders blijkt de media soeverein te kunnen bespelen, door telkens ‘extremer te gaan’ en de sensatie aan te wakkeren. Denk aan de maandenlange commotie rond *Fitna*, ver voordat het filmpje in maart 2008 uitkwam; of aan het beschamende kuddegedrag van 52 journalisten die in februari 2009 met de maker op en neer vlogen naar Heathrow, waar hij het land niet in mocht om zijn product te vertonen.

Het is dus te gemakkelijk om ervan uit te gaan dat cynische nieuwsjagers misbruik maken van naïeve, goedwillende politici die het slachtoffer worden van hun scoringsdrift. Tweederde van de parlementariërs vindt dat de massamedia te veel macht hebben; 37 procent van hen is zelfs van mening dat veel politieke journalisten worden gedreven door het verlangen zelf politieke macht uit te oefenen (Van Praag, Brants & De Vreese 2010). Maar in dezelfde steekproef onderschreef 61 procent van de journalisten en liefst 72 procent van de politici zelf dat zij ‘alles doen om in de media te komen’. De coproductie van politiek tussen mediaprofessionals en politieke professionals lijkt daarmee een onvermijdelijk gegeven. Voor zover de machtsbalans is scheefgegroeid moeten politici hier een inhaalslag maken. Waarom kunnen zij niet gewiekster, mediawijzer, ietsje doortrapper, in elk geval zelfbewuster optreden in de mediapolitieke arena? Waarom niet vaker nee gezegd tegen vileine vragen en vernederende *formats*? Dat vraagt om sterkere, meer eigenzinnige en trotse politieke persoonlijkheden, die de encensering door mediamakers beter kunnen doorzien en weerstaan.

Mediapopulisme

Nieuwsmedia en politiek zijn in het ‘politiek-publicitaire complex’ dus innig met elkaar verstrengeld geraakt. In feite hebben we tegenwoordig twee volksvertegenwoordigingen die rivali-

seren om de stem van de burger: de gekozen politieke elite en de niet-gekozen media-elite. Beide zijn op zoek naar een maximaal marktaandeel, dus naar de macht van het getal. Terwijl de media de taak hebben de politiek te controleren en ter verantwoording te roepen, zijn zijzelf een macht geworden die niet of nauwelijks verantwoording hoeft af te leggen (Lloyd 2004). Vaak poseren journalisten als de ware vertegenwoordigers van het volk, die politici benaderen in een wolk van wantrouwen die nauwelijks van cynisme te onderscheiden valt. Die trek naar populisme is als het ware ingebakken in de nieuwe concurrentieverhoudingen die het huidige medialandschap bepalen. De marktgerichtheid van de commerciële omroepen (hun oriëntatie op kijkcijfers en adverteerders) is steeds sterker doorgedrongen in de houding die de publieke omroepen aannemen tegenover hun publiek. Vraagsturing, consumentisme en populisme liggen dicht bij elkaar ('u vraagt, wij draaien'). Zoals NPO-directeur Henk Hagoort zegt: 'Uiteindelijk heeft het publiek het laatste woord.'

De kern van deze marktlogica is volgens Brants dat de media zich minder identificeren met de publieke zaak en met wat burgers zouden moeten weten, en meer met 'de zaak van het publiek', met wat zij veronderstellen dat het publiek aanspreekt en amuseert. De politiek voegt zich meer en meer naar de productieroutines, selectie en wensen van de media, terwijl het publiek niet langer als burger maar als consument wordt aangesproken (Brants 2008: 179). 'Geef de mensen wat ze willen, niet wat ze moeten willen', luidde vanaf het begin de antipaternalistische slogan van de commerciële en van postverzuilde publieke omroepen als de TROS. Door die sterkere oriëntatie op de mondiale consument (de arbeiders keken liever naar de TROS dan naar 'hun eigen' VARA) omarmden ook de publieke omroepen steeds meer een consumentistische logica, waarbij niet de kwaliteit of urgentie van het eigen programma-aanbod maar het

maximale publieksbereik doorslaggevend was. Mediaprofessionals zijn het daardoor verleerd om zichzelf als een elite te zien, die een eigen maatschappelijke verantwoordelijkheid en agenda heeft en een eigen culturele boodschap uitdraagt.

Maar dit vanzelfsprekende marktpopulisme verhult dat er ondertussen wel degelijk sprake is van vormgeving van de vraag. Ook mediamakers projecteren hun eigen sentimenten, oordelen en interpretaties op het publiek dat zij willen bedienen ('wij draaien wat wij denken dat u vraagt'). Ook op de mediamaarkt schept het aanbod evenzeer de vraag als de vraag het aanbod: een elite van keuzearchitecten bepaalt de context waarbinnen mensen hun voorkeuren en smaken ontwikkelen. Het populistische risico is opnieuw dat die keuzearchitecten hun scheppende rol ontkennen, zich van de domme houden, en vol verbazing gaan praten en schrijven over de soaps die ze zelf hebben gecreëerd (Schutte 2009). De stem van het volk wordt ongefilterd weer teruggeven aan het volk, maar nu geconcentreerd tot soundbites, duizendmaal elektronisch vermenigvuldigd en bekleed met het vanzelfsprekende gezag van de mediale boodschapper. Het resultaat is een enorme echoput waarin zelfbenoemde woordvoerders van het volk dingen roepen die er weer uitkomen als de zogenaamd authentieke 'stem van het volk'.⁸

Het gevaar van dit mediapopulisme moet scherper worden onderkend. Als aanjagers van publieke sentimenten en woordvoerders van sluimerende politieke belangen kunnen media machtige bondgenoten worden van populistische leiders en een krachtig mobilisatieapparaat voor hun doeleinden zijn. In veel gevallen lijken Europese media te hebben bijgedragen aan de legitimering van de thema's, sleutelwoorden en communicatiestijlen van populistische leiders, die op hun beurt vaak flamboyante en controversiële nieuwsmakers zijn die de media handig weten te bespelen (Mazzoleni 2008). Maar in plaats van een be-

wuste ‘mediamedeplichtigheid’ is er volgens Mazzoleni eerder sprake van een onbedoelde ‘convergentie van doeleinden’. Die volgt uit de onvermijdelijke bias van alle nieuwsproductieprocessen, vooral van commerciële media, in de richting van provocaties, excentriek gedrag, harde taal, de underdogpose en andere sensatiegerichte mediastrategieën die vaak door populistten worden ingezet.

Mediapopulisme speelt bij de opkomst van het politieke populisme dus een grotere rol dan vaak wordt onderkend. Omgekeerd is juist de mediatisering van de samenleving een van de redenen waarom het populisme geen incident is, maar een politiek blijvertje zal blijken te zijn. Elchardus wijst er terecht op dat de allesdoordringende media-invloed een politiek van het onbehagen kan aanwakkeren, die wordt geëxploiteerd door ‘partijen van het onbehagen’ die normvervaging, globalisering, diversiteit, Europa en moslims aanwijzen als oorzaken van het gevoel van maatschappelijk verval en verlies (2009: 32).⁹ Dit volkse onbehagen wordt versterkt door de achterdocht die veel journalisten cultiveren jegens de politieke elite. Het onbehagen kan zich ook gemakkelijker uiten, omdat de toegangsdrempels tot de openbare ruimte zijn verlaagd en de variëteit en intensiteit van de beschikbare media zijn toegenomen. Vooral internet biedt ontevreden burgers ruime gelegenheid om – het liefst anoniem – hun onlustgevoelens te spuien. ‘Met internet is er een enorme publieke dimensie bijgekomen, een zeer drukke publieke ruimte die vooral expressief gebruikt wordt,’ aldus Aerts. Misschien is de onvrede niet veel groter dan vroeger, maar wél de assertiviteit en de mogelijkheid er uiting aan te geven (2008: 83).

De zwijgende meerderheid bestaat niet meer. Zij is in de afgelopen decennia door nieuwe politieke, intellectuele en mediawoordvoerders geleidelijk ‘op stem gebracht’. Dankzij de laagdrempeligheid van het internet is zij zelfs een schreeuwen-

de meerderheid geworden, die geen kans voorbij laat gaan om haar boosheid en verongelijkheid te ventileren. *De Telegraaf*, Veronica, TROS, RTL, SBS6, GeenStijl, WNL en PowNed: we onderschatten hoezeer de stem des volks sinds enkele decennia is gecultiveerd door de commerciële mediacultuur, die 'het volk' eerst als consumentencategorie en later ook als politieke categorie heeft 'ontdekt' en daarmee grotendeels heeft voortgebracht. Dit mediapopulisme viel samen met de trend naar politieke marketing waartoe alle partijen zich in de nadagen van de verzuiling gedwongen zagen. De vervaging van de traditionele ideologische scheidslijnen en de toename van het aantal zwevende kiezers dwongen politici om op zoek te gaan naar een zo groot mogelijk publiek, dat bij elke verkiezing opnieuw moest worden 'uitgevonden' en samengesteld. Het politieke marktdenken van *catch-all* partijen, die hun heil zoeken in kiezersonderzoek, focusgroepen, luisteren naar de burger en politieke peilingen, gaat daarmee onvermijdelijk de richting op van de populistische consumentendemocratie.

Maar het is overdreven om, zoals kritische denkers als Postman, Elchardus en Bourdieu geneigd zijn te doen, de massamedia als zodanig als een bedreiging te zien voor de cultuur en de politieke democratie. Volgens Bourdieu zou de televisie 'een buitengewoon verderfelijke vorm van symbolisch geweld' uitoefenen (1998: 20). Politiek op tv is volgens hem 'een perverse vorm van directe democratie' (cit. Wijffjes 2010). Maar het zijn niet zozeer de soundbites, de oneliners, het vermaaksformat en de personalisering op zich die vervlakkend werken, maar de koppeling van deze mediatechnieken en stijlfiguren aan een populistische marketinglogica. De mediale beeldcultuur maakt ook nieuwe vormen van politieke identificatie mogelijk: zij bevordert de emotionele herkenbaarheid van politici via hun persoonlijke stijlkenmerken. De vreedzame concurrentie tussen de media-elite en de politieke elite is in het algemeen een aan-

winst voor de democratie, en het schouwspel van hun soms ongemakkelijke interactie kan voor de burger even vermakelijk als informatief zijn. Vooral lager opgeleiden zullen zich als gevolg daarvan gemakkelijker kunnen verhouden tot politici en de door hen belichaamde politieke thema's en ideeën. De polemische setting, de personalisering en de emotionalisering van het politieke nieuws kunnen daarom helpen om de aandacht van grotere groepen burgers te trekken en hun betrokkenheid te verhogen (Van Zoonen 2005; Hajer 2009; Wijfjes 2010; Kooijman 2010).

Beschavingsfilters

De conclusie van dit hoofdstuk is dus grotendeels dezelfde als die van het vorige. Net als in de populistische politiek wordt ook door populistische media de eigen bijdrage aan de constructie van het publiek gemakkelijk weggeretoucheerd, zodat er maar één actor overblijft: de consumentistische burgerkoning wiens wil wet is en die zegt wat hij denkt. Mediamakers worden door die valse beeldvorming tot buiksprekers van het volk: woordvoerders die hun eigen woorden projecteren op een publiek dat via kijkcijfers en peilingen 'uit zichzelf spreekt'. Maar de zogenaamd authentieke wensen en opvattingen van dat publiek zijn altijd deels het product van journalistieke framing. Het gaat erom deze wisselwerking tussen een opiniërende elite en de ongefilterde meningen van het grote publiek, die door de populistische logica wordt weggepoetst, opnieuw zichtbaar te maken. Vervolgens kan het zelfstandige aanbod van kwaliteitsmedia bewust worden ingezet om zijn eigen vraag te scheppen.

Mediaprofessionals zouden hun 'elitaire' roeping als opinie- en smaakmakers weer moeten hervinden. In plaats van de *vox populi* ruim baan te geven, moeten zij meer verantwoordelijk-

heid nemen voor hun rol als kritische vormgevers van de publieke opinie. Het zou hun missie moeten zijn om de interesse van burgers te wekken voor nieuwe ideeën, hen duidelijker aan te spreken op hun leer- en oordeelsvermogen, en hen waar nodig ook te confronteren en tegen te spreken. 'Als media zich er meer bewust van zijn dat ze deel uitmaken van de elites kunnen ze ook meer maatschappelijk leiderschap tonen,' aldus Schutte (2009). Media-elites moeten zich sterker richten op het voeren van een kritische dialoog met burgers, en moeten hen voeden met betrouwbare achtergrondinformatie, goed 'langzaam' onderzoek en verrassend scherpe analyses. In plaats van pasklare meninkjes te verzamelen kunnen zij er beter van uitgaan dat mensen *niet* zo goed weten wat ze denken en willen, en graag door professionals tot een beter oordeel willen worden geprikkeld. Deze balans tussen mild paternalisme en autopaternalisme past binnen een democratisch beschavingsideaal, waarin juist de kritische wisselwerking tussen professionals en burgers vormgeeft aan het publieke debat over het goede leven en het algemeen belang.¹⁰

Een beter inzicht in de logica van het woordvoederschap en de performatieve werking van taal en beeldvorming is daarom cruciaal voor een verdiepte mediawijsheid, en zou een vitaal onderdeel moeten zijn van mediaopleidingen en van de publieke mediakritiek. Iets benoemen is nooit zomaar de werkelijkheid weergeven of de waarheid spreken, maar altijd ook 'in het leven roepen', verheiligen, accentueren: benoemen is scheppen. Beelden hebben een krachtig werkelijkheidseffect: zij hebben het vermogen om mensen te laten geloven in wat zij laten zien. De macht om dingen te laten zien is ook daarom een sterke mobilisatiemacht, omdat zij behalve ideeën ook (belangen)groepen in het leven kan roepen. Vooral de televisie schept vaak een werkelijkheid die zij alleen maar zegt te registreren, en heeft daardoor een steeds groter aandeel in de schepping van de wereld (Bourdieu 1998: 23-27).

Om die scheppende rol welbewust te kunnen spelen en in te zetten voor een democratische ‘volksopvoeding’, is een onafhankelijke publieke mediasector nodig die zich even ver houdt van de markt- en vraaglogica (dus in principe reclamevrij is) als van inhoudelijke bemoeienis door de overheid. Deze publieke sector zou bewust elitaire, verheffende, uitdagende programma’s moeten maken die zich onttrekken aan de dwang van de kijkcijfers en de verplattende concurrentieslag met de commerciële: originele, kritische en tegendraadse producties die de ambitie hebben om een groot publiek te bereiken, maar niet het grootst mogelijke (‘elitaire pour tous’). Voor een deel kunnen hiervoor betaalde themakanalen worden ingezet. Maar een maatschappelijk goed als een kritische, onafhankelijke mediasector moet in principe door allen, dus via de belastingen, worden betaald en onderhouden. Diversiteit en kwaliteit zijn niet per definitie gebonden aan concurrentie: juist de commerciële media laten zien dat concurrentie leidt tot conformisme en kluitjesvoetbal. Dus kunnen bepaalde vormen van diversiteit en kwaliteit alleen worden gegarandeerd door de markt en de kijkcijfers buiten de deur te houden.

Daarnaast is er behoefte aan duidelijke structuren van verantwoording, zoals een democratische organisatie van de publieke omroep en de programmering (zie bv. Claassen 2006), aan kritische instanties zoals een onafhankelijk instituut voor *mediawatch* en een nationale ombudsman die klachten van burgers behandelt, redacties gevraagd en ongevraagd adviseert en omroepen aanspreekt op hun publieke verantwoordelijkheid. Ook kan men denken aan een zwaardere rol voor de Raad voor de Journalistiek en/of een soort Code-Tabaksblat voor de mediasector (RMO 2003; ROB 2010). Behalve media die andere media kritisch volgen (programma’s als *De leugen regeert*, politieke debatsites als DeJoop.nl, zelfreflexieve journalistiek als die van Lloyd [2004], Davies [2008] en Luyendijk [2010]) is ook de

verdere ontwikkeling nodig van *media literacy* via het onderwijs, van kritische mediasociologie en communicatiewetenschappen, van de professionele media-ethiek en van het openbare debat (bijvoorbeeld een jaarlijks debat in de Tweede Kamer) over de rol en verantwoordelijkheid van de media in de politieke democratie. Een grotere dosis zelfkritiek bij de vijfde macht kan de relatie tussen media en politiek ontdoen van de cultuur van wantrouwen waarin men elkaar verdenkt van het najagen van eigen roem en eer, terwijl men zelf zuiver op de graat denkt te zijn en dienstbaar aan het algemeen belang. Zowel journalisten als politici moeten duidelijker erkennen dat hun professionele en persoonlijke belangen invloed hebben op de manier waarop zij denkbeelden uiten, vragen stellen en bepaalde interpretaties volgen.

Voor zover het evenwicht tussen beide machten verstoord is, moet de politiek dat proberen te herstellen door op te treden met een grotere dosis zelfvertrouwen, overtuigingskracht en professionele trots. De uitdaging van populisten als Fortuyn en Wilders is dat zij laten zien dat politici niet per definitie het slachtoffer hoeven te zijn van de medialogica, maar deze ook naar hun hand kunnen zetten. In deze gevallen is eerder een omgekeerde afhankelijkheid zichtbaar, waarbij journalisten zich laten gijzelen door de nieuwsmaker en figuranten worden in een toneelstuk dat door hem wordt geregisseerd.

Je zou willen dat ook progressieve politici iets meer van die populistische *panache* ten toon zouden spreiden. In het volgende hoofdstuk wil ik daarom betogen dat we de personendemocratie niet aan de populisten kunnen overlaten. De uitdaging is duidelijk: hoe kunnen uitzonderlijke figuren, gedreven individualisten en non-conformisten iets meer ruimte krijgen in onze democratie?

5 Leve de personendemocratie!

Politiek sterrendom en fandom

Het zakenkabinet Fortuyn (1994) bevat een wonderlijke passage waarin de auteur en (dan al) gedroomde kabinetsleider filosofeert over de zijns inziens gebrekkige verhouding tussen Nederland en zijn paleizen. De Nederlandse politieke elite, het koninklijk huis voorop, is erg gehecht aan haar privacy en beseft nauwelijks dat de uitoefening van een publieke functie inhoudt dat je je openstelt voor het publiek. De Oranjes zien hun paleizen als een persoonlijk bezit. Maar wat zou het mooi zijn als bijvoorbeeld het Paleis op de Dam werd opengegooid voor het volk! Het zou een centrum kunnen worden van bruisende activiteit: voor kunst met een grote K, maar ook voor André van Duin, Paul de Leeuw of een popgroep – een paleis waar de Nederlandse identiteit volop gestalte zou krijgen. En wat zou het mooi zijn, ‘publieke personen in zekere mate ook als publiek bezit. Mensen die we kunnen kennen, van wie we weten hoe ze leven, kortom onze mensen, mensen van het Nederlandse volk’ (Fortuyn 1994: 26).

Als regeren dezelfde allure heeft als ‘het regisseren van het toneelstuk der Nederlandse samenleving’, schreef hij enkele jaren later, ‘dan sluit je je als premier niet op in een Torentje en verberg je je ambtswoning niet achter het struweel. Neen, dan woon je in een glazen huis, zichtbaar, voelbaar, aanraakbaar

voor iedereen. Dan leid je een volstrekt publiek leven tussen de mensen in het land' (*Elsevier* 6.7.96). In een bekende scène in het struweel voor het nauwelijks zichtbare Catshuis vraagt de tv-journalist: 'Als u de macht had, dan gingen die bomen hier weg?' Fortuyn fantaseert: 'Ja, dat werd dan een heel vlak gazon, en dan mochten de mensen ook op bezoek komen in de zomermaanden, en dan mochten ze ook af en toe in mijn arm knippen [om te zien] of ik er wel echt zat. Zo moet dat ongeveer zijn. Heel levend, heel direct, midden in het volk.'

Het heeft niet zo mogen zijn, en bijna een decennium later is Nederland er nog niet uit of dat als een vloek of een zegen moet worden beschouwd. Vriend en vijand zijn het er echter over eens dat Fortuyn een zware steen in de Haagse hofvijver heeft gegooid die nog steeds kringen maakt. Met erfgenamen als Verdonk en Wilders zijn die kringen niet zwakker maar juist sterker geworden. Die impact heeft evenzeer te maken met de 'geest' (islamkritiek, kritiek op de elite onder de Haagse kaasstolp) als het 'lichaam' van Pim: zijn opvallend succesvolle optreden als politieke dandy en tv-persoonlijkheid. Fortuyn belichaamde als 'idool met ideeën' letterlijk een doorbraak in het proces van mediatisering en personalisering van de Nederlandse politieke cultuur. In z'n eentje maakte hij duidelijk dat er een nieuw soort celebrity-politicus bezig was te ontstaan die, via de door de media geleverde publieke zichtbaarheid, buiten de gevestigde partijpolitieke orde om een factor van betekenis kon worden (Pels 2003).

Leiderschap en elitevorming, zo hebben we vastgesteld, vormen onmisbare onderdelen van alle democratische representatie. Alle democratieën worden gekenmerkt door een arbeids- en machtsdeling tussen 'beroepsburgers' en gewone burgers. Maar politieke elites circuleren regelmatig, en in onze tijd lijken we opnieuw getuige te zijn van een wisseling van de wacht. In onze individualistische en mediaverzadigde samenleving treedt

een nieuwe elite aan: die van het politieke sterrendom, met als complement een nieuw soort publiek: het politieke fandom (Pels & Van Zoonen 2002; Van Zoonen 2002; 2005). Vele cultuurcritici zien hierin een funeste grenserving tussen politiek en vermaak, die leidt tot de 'tirannie van het persoonlijke' en de 'versoaping' van de democratie. De politiek zou veranderen in triviaal theater en haar serieuze, programmatische inhoud verliezen. Zij zien het spook opdoemen van een oncontroleerbare, door emoties gestuurde leiderschapsdemocratie, die stoelt op mannetjes- (eigenlijk sterren)makerij, waarin de rustige politieke meningsvorming wijkt voor de dwang van de kijkcijfers en de logica van het amusement.

In dit boek kijk ik met een meer optimistische bril naar de veranderende politieke cultuur. Het is tijd om afstand te nemen van overdreven en misleidende tegenstellingen zoals die tussen plezier en politiek of tussen passief vermaak en actief burgerschap. Is er een constructiever perspectief mogelijk op 'amusement politiek' en 'plezierig burgerschap'? Dan moeten allereerst de pessimistische en neerbuigende connotaties van de fun-democratie worden vervangen door de meer hoopvolle en activistische notie van de 'fan-democratie' (Van Zoonen 2005). Ook de tweede component van wat in de *cultural studies* het 'star-fan doublet' wordt genoemd, kan met meer analytische opgewektheid worden tegemoetgetreden. De infiltratie van het 'sterrenstelsel' in de politieke cultuur vormt geen onversneden bedreiging van de democratie, maar suggereert nieuwe vormen van politieke identificatie, burgerschap, vertrouwen en vertegenwoordiging. Anders dan in de 'oude' politiek draait de relatie tussen politieke ster en politieke fan niet zozeer om verstandelijke instemming als wel om affectieve herkenning van stijl en smaak: om de impact van beeldende personages die tot de publieke verbeelding spreken (Pels & Te Velde 2000). Zowel de sterrenpolitiek als de fandemocratie impliceert daarmee een

kritiek op het politieke rationalisme van een vooral verstandige cultuur van democratisch overleg.

Een meer persoongericht politiek stelsel biedt onvermoede kansen voor democratische verdieping en burgerlijk engagement. Het schept ruimte voor nieuwe vormen van visuele en emotionele 'geletterdheid', die burgers in staat stellen om politieke karakters te 'lezen' en hun stijl te 'proeven', en ze daardoor beter te kunnen beoordelen op hun competentie en authenticiteit (Van Zoonen 2005, 2006; Hajer 2009: 42; Pels & Corner 2003: 10; Street 2004). Een meer amusante, emotioneel geladen en intuïtieve verstandhouding tussen burgers en politici, zoals die vooral door televisiebeelden wordt gevoed, kan zodoende de dominantie van de elite van de 'verstandigen', de gestudeerden, de verbaal begaafden en de kenners van het politieke jargon enigszins aan banden leggen. Ook Liesbet van Zoonen signaleert dat degenen die de politiek en maatschappij vooral bekijken door de bril van de populaire cultuur niet goed als burgers kunnen functioneren omdat hun stijl en denkraam niet passen in de heersende serieuze, deliberatieve opvatting van politiek. De speurtocht naar 'onderhoudend' burgerschap loopt daarom parallel met pogingen om het politieke veld voor een groter aantal mensen te openen. Juist het format van de populaire cultuur, met zijn nadruk op personalisering en dramatisering, maakt de politiek toegankelijk voor mensen die anders buitengesloten of verveeld zouden raken (Van Zoonen 2005: 144-45).

In hun analyse van de diplomademocratie suggereren Mark Bovens en Anchrit Wille dat de (onvermijdelijke) eliteheerschappij van de politieke professionals kan worden getemperd en de kloof tussen hoger en lager opgeleiden deels kan worden overbrugd door plebiscitaire elementen in te bouwen in het bestaande vertegenwoordigende stelsel. Directe verkiezingen van gezagsdragers zoals burgemeesters en de minister-president (in

de traditie van D66 en Fortuyn) zijn persoonsverkiezingen die sterker inspelen op de symbolische, expressieve en emotionele dimensies van de politiek. Zij scheppen een grotere variëteit in politieke stijl en expertise, zodat lager opgeleiden een zwaardere stem krijgen bij de rekrutering van de politieke elite. Naast formele kwalificaties in de vorm van titels en diploma's ontstaat daarbij meer ruimte voor het wegen van informele kwaliteiten zoals charisma en overtuigingskracht. Door de focus op personen, hun politieke stijl en media-uitstraling kunnen kiezers zich op een lossere manier identificeren met de door hen uitgedragen politieke boodschappen. Op die manier wordt een brug geslagen tussen de leefwereld van lager opgeleiden en de beleidswereld van de politieke elites, wat kan helpen om de identificatie met het politieke systeem en het vertrouwen in politieke leiders te vergroten. Een gedoseerde vorm van directe democratie kan daarom een belangrijk medicijn vormen tegen de politieke ongelijkheid die door de diplomademocratie wordt voortgebracht (Bovens & Wille 2011: 133-34).

In plaats van erdoor te worden ondermijnd, kan de democratie dus haar voordeel doen met de dramatisering en personalisering die door de medialogica en de populaire cultuur worden afgedwongen. Het politieke persoonsmerk treedt in de plaats van de verzuilde of klassebepaalde partijloyaliteit als shortcut naar politieke oordeelsvorming. In een situatie van chronische informatie-overload is een algemene indruk van persoonlijke authenticiteit, betrouwbaarheid en integriteit (of het gebrek hieraan) voldoende voor een adequate beoordeling van politici door burgers. Dat mediagenieke personages steeds meer komen bovendrijven bij de selectie en promotie van politiek personeel is dan ook geen teken van decadentie, maar een logisch gevolg van dit nieuwe stijlbewustzijn. Politieke mediasterren presenteren zich, belichamen bepaalde politieke thema's in een aantrekkelijke ambiance, en activeren daarmee bepaalde groepen bur-

gers. De identificatie met een politiek idool is ook de herkenning van een politiek idee.¹ Zoals Van Mierlo voorspelde in een lucide interview uit 1991, gaan partijen steeds meer functioneren als platforms waarop 'persoonlijkheden zich met hun ideeën, principes en emoties aan het publiek laten zien'. Zij veranderen daardoor in 'discussieplatforms en service-instituten voor te verkiezen mensen die daar hun postuur, hun denkbeelden en hun karakter kenbaar maken' (NRC *Handelsblad* 5.7.91).

De populistische politiek heeft de personalisering en mediatisering van de democratie het duidelijkst zichtbaar gemaakt en vormt er het speerpunt van. Maar het personalisme en het populisme moeten op een belangrijk punt van elkaar worden onderscheiden. De populistische politiek berust immers op de dragende gedachte van de eenheid van het soevereine volk zoals dat wordt belichaamd door de volksleider ('ik ben één van u'; 'hij is één van/met ons'). In dit opzicht lijkt zij op de pathologische variant van de fancultuur, waarin fans zich uitleven in een hysterische identificatie met hun idool. Die 'directheidswaan' was goed zichtbaar in de aanbidding van Fortuyn als messias en redder des vaderlands, en kan ook hier en daar bij de aanhangers van Wilders worden aangetroffen. De democratische verhouding tussen leiders en geleiden gaat er daarentegen van uit dat de verschillen in habitus, ambitie en motivatie tussen politieke sterren en gewone burgers even transparant zijn als de overeenkomsten. In plaats van samen te willen vallen met het volk, moet de democratische leider afstand nemen, juist om de wisselwerking met zijn achterban op gang te kunnen brengen. De vertrouwensruimte die deze ongewone burgers van gewone burgers krijgen moet altijd worden omzoomd met democratisch wantrouwen en met geïnstitutionaliseerde democratische tegenmacht.

Lotgevallen van de personendemocratie

Intussen is de veronderstelling dat de Nederlandse politiek on-derhevig is aan een proces van personalisering dat ten koste gaat van de levensvatbaarheid van politieke partijen door ver-schillende kiezersonderzoekers op empirische gronden aange-vochten. Volgens Van Holsteyn en Andeweg gaat het in Neder-land slechts om bescheiden electorale effecten: er zijn weinig aanwijzingen dat de band tussen de partij en de politieke leider of lijsttrekker losser wordt, en dat de waardering van kiezers voor de lijsttrekker ten koste gaat van de steun voor de partij. Maar wat niet is kan nog komen, zeggen zij met het oog op de persoonsgerichte bewegingen van Wilders en Verdonk (Van Holsteyn 2004; Van Holsteyn en Andeweg 2008).² Ook Klein-nijenhuis en de zijnen beargumenteren dat het met de persona-lisering niet zo'n vaart loopt. Zij lijken vooral de negatieve, populistische connotaties van deze tendens te willen neutralise-ren. Overigens signaleren zij wel degelijk een lichte trend in de richting van grotere personalisering, waarbij de institutionele vorm (zoals de organisatie van open lijsttrekkersverkiezingen in politieke partijen) vooraf lijkt te gaan aan personalisering door de media (Kleinnijenhuis, Oegema en Takens 2009).

Maar het is moeilijk vol te houden dat de personalisering niet meer is dan een mythe.³ Dezelfde Kleinnijenhuis constateert in *De puinhopen in het nieuws* (2003) dat de personaliseringstendens in 2002 sterk was toegenomen ten opzichte van de campagnes van 1994 en 1998. Die toename kwam natuurlijk voor een groot deel voor rekening van Fortuyn, die als persoon veel meer aan-dacht trok dan zijn partij. Maar het gold ook voor de lijsttrek-kers en bewindslieden van de regeringspartijen, terwijl de op-positie- en de kleinere partijen sterker als partijen in het nieuws kwamen (met uitzondering dus van de LPF). De televisie was sterker gepersonaliseerd en meer gefocust op politieke leiders dan de dagbladen, maar ook deze gaven personen per saldo

meer aandacht dan partijen. Het nieuws was bij de publieke omroep minder gepersonaliseerd dan bij de commerciële, en het meest van alle bij SBS6. Naarmate de campagne vorderde, moest het issuenieuws steeds vaker wijken voor het conflict-nieuws (wie valt wie aan?) en wedstrijdnieuws (wie is aan het winnen, wie aan het verliezen?) waarin individuele personen de hoofdrol speelden (Kleinnijenhuis e.a. 2003: 79-90).

Het punt van de personalisering is niet zozeer dat de band tussen leiders en partijen zwakker wordt, maar dat – zoals Fortuyn als eerste liet zien – mediagenieke personages zonder de steun van een klassieke partijorganisatie in het bestel kunnen inbreken, en dat in alle partijen de leider steeds meer het beeldmerk of de merknaam wordt van (en dus een substituut voor) de partij (bv. de PvdA als ‘Bos’-partij). Het zijn tegenwoordig personen die partijen moeten dragen, want aan ideologieën geven kiezers hun vertrouwen niet meer, stelt historicus Henk te Velde, die hieraan toevoegt dat het vertrouwen dat kiezers aan personen geven een veel voorwaardelijker karakter draagt (NRC *Handelsblad* 8.3.10). Ook waar zij op staatkundig vlak werd geblokkeerd, zoals tijdens de ‘burgemeesterscrisis’ van maart 2005, baant de personendemocratie zich een weg binnen het bestaande partijpolitieke bestel. Opvallend is dat juist de burgemeesters, met name die van de grote steden, zich een steeds sterker persoonlijk profiel aanmeten en zich ongeacht hun politieke kleur voorstanders betonen van directe verkiezingen, zoals sterke (voormalige) burgemeesters als Opstelten, Leers en Cohen.

De onweerstaanbare opmars van email-nieuwsbrieven, persoonlijke weblogs, podcasts, YouTube-filmpjes en sociale media als Hyves, Facebook en Twitter draagt sterk bij aan de verdere individualisering van de politieke boodschap en de boodschapper. Steeds meer politieke partijen organiseren rechtstreekse ledenverkiezingen voor de functies van lijsttrekker van lande-

lijke, provinciale, lokale en Europese campagnes en voor die van partijvoorzitter, en veranderen daardoor tot op zekere hoogte in 'plebiscitaire' partijen (Voerman 2005). Na de verkiezingsnederlaag van 2006 opperde een PvdA-werkgroep zelfs de gedachte aan *primaries*, waarin niet alleen partijleden maar ook potentiële kiezers zich konden uitspreken over een lijsttrekker nog voordat een verkiezingsprogramma was vastgesteld – een idee dat al langer circuleert in kringen van D66 en de VVD.

Zo kozen de PvdA-leden eind 2002 voor het eerst de lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen van januari 2003 (Wouter Bos). In de aanloop naar de verkiezingen van 2006 stredden de D66'ers Lousewies van der Laan en Alexander Pechtold en de VVD'ers Rita Verdonk en Mark Rutte om de eerste plaats. Vooral de laatste personenstrijd werd door de intensieve media-aandacht tot een landelijke aangelegenheid gebombardeerd.⁴ De campagne van beide kandidaten richtte zich vooral op temperamentsverschillen: programmatische opvattingen speelden een ondergeschikte rol. Hoewel Rutte vagelijk werd geïdentificeerd met een iets socialer liberalisme tegenover het even vage conservatieve liberalisme van Verdonk, bleef hij dit stempel ontkennen en herhalen dat hij het met zijn rivale op alle inhoudelijke punten eens was. Verdonk voerde een openlijk populistische campagne waarbij haar politieke stijl (daadkracht, doorpakken, 'regels zijn regels') in feite haar enige programmapunt vormde. Ze wist daarbij de indruk te wekken dat zij de kandidaat van de VVD-kiezers en zelfs die van 'het volk' was, tegenover Rutte als zetbaas van een kleine elite van bestuurders. Ook in de nasleep van de verkiezingen, toen zij Rutte qua voorkeursstemmen met een straatlengte versloeg (620.522 tegen 553.200) en een mislukte gooi deed naar het leiderschap van de VVD, bleef zij dit populistische sentiment uitbuiten ('43% van de VVD-kiezers tegen 40 partijbonzen').

Tekenend was het commentaar van Ruud Koole, Leids politoloog en tweemaal voorzitter van de PvdA, op deze tweestrijd in de VVD. Naar zijn mening was de partij hier totaal niet op voorbereid, en moest het partijbelang wijken voor het eigenbelang van personen: 'Een partij staat voor ideeën, personen zijn er om die ideeën te verwezenlijken. Dat moet de volgorde zijn.' Het was niet erg als politici zich op de voorgrond plaatsten, zolang zij maar de dragers van de partijideologie bleven: het was gevaarlijk wanneer de politiek alleen over personen ging.⁵ Kooles visie botste frontaal met die van Kay van der Linde, de campagnestrateeg van Verdonk, die stelde dat kiezers niet primair keken naar verkiezingsprogramma's, en dat een partij er was voor de politicus en niet andersom. Bij de presentatie van het evaluatierapport over dit experiment zei oud-minister Sybilla Dekker echter dat de VVD er niet was voor 'soloartiesten': een van haar conclusies was dat de partij eerst het programma moest vaststellen voordat er een lijsttrekker werd gekozen (NRC Handelsblad 13.6.07).

Het politieke optreden van Rita Verdonk (waaraan na de verkiezingen van 2010 een roemloos einde kwam) kan misschien worden beschouwd als de risicogrens van de personendemocratie. Ook over haar functioneren als minister werd vaak gezegd dat ze het persoonlijke politiek maakte, maar dan op de verkeerde manier. Affaires als die rond Taïda Pasić, de slachtoffers van de Schipholbrand en vooral de 'uitburgering' van Ayaan Hirsi Ali lieten zien dat het asielbeleid door haar telkens tot inzet werd gemaakt van een persoonlijke prestigestrijd. De dramatische confrontaties met Hirsi Ali in mei en juni 2006, die eindigden met de val van het kabinet-Balkenende II, waren wat dit betreft veelzeggend. In feite ging het om een clash tussen twee politieke sterren met een zeer verschillende uitstraling, die het niettemin als VVD'ers eens zeiden te zijn over de inhoud van het beleid. Het jaar daarvoor door *Time* uitgeroepen tot een

van de honderd meest invloedrijke 'leiders en revolutionairen' ter wereld, en overladen met internationale prijzen en onderscheidingen, was Hirsi Ali inmiddels bezig ons land te ontgroeien. Deze emigrante en politieke wereldster stond tegenover een polderberoemdheid voor wie het Nederlanderschap ook in haar vreemdelingenbeleid gold als een heilige koe.

Maar ook in dit geval kan men niet goed volhouden dat het conflict nergens over ging. Net als in de tweestrijd met Rutte doemde op de achtergrond een vage inhoudelijke tegenstelling op, waarvan de persoonlijke stijl van Verdonk en Hirsi Ali de zichtbare uitdrukking vormde: ditmaal niet die tussen een sociale en conservatieve, maar die tussen een meer kosmopolitische en een meer nationalistische invulling van hetzelfde liberalisme. Zelfs in het geval van Verdonk kan men dus niet zeggen dat de vorm volkomen van inhoud was gespeend en dat de persoonlijke stijl alle politieke ideeën opslokte. Zij vormt eerder een grensgeval in een breder spectrum van personalisering waarin over het algemeen de balans tussen ideologische en stijlelementen beter in evenwicht is.

Inmiddels is de populistische stijl ingeburgerd in het gehele politieke spectrum en heeft zij ook ter linkerzijde de politiek persoonlijker ingekleurd. Na zijn eclatante stembusoverwinning van januari 2003 werd de mediagenieke Wouter Bos min of meer uitgeroepen tot de linkse opvolger van Fortuyn. Zelf voorstander van een gematigd populisme en een vorm van personendemocratie, werd de leider van de 'Bos-partij' ook door fortuynisten als Mat Herben genoemd als degene die de lessen van Fortuyn het best had geleerd. De overwinningen van zowel de SP van Jan Marijnissen als de PVV van Geert Wilders in november 2006 lieten zien dat de gepersonaliseerde politiek zowel langs de linker- als de rechterflank opmarcheerde, waarbij het populistische appel op het volk in beide gevallen werd verbonden met een duidelijk geprofileerde politieke boodschap. In

plaats van verliezer Bos werd nu Jan Marijnissen op het schild geheven als linkse opvolger van Fortuyn. Ook de partijen die het personalisme zeiden te schuwen en benadrukten dat het niet ging om de poppetjes maar om idealen en inhoud, zoals de SP, GroenLinks, de ChristenUnie en het CDA, konden zich maar moeilijk aan de medialogica onttrekken.

Balkenende schoof aan als medepresentator bij *RTL Boulevard*, steunde een reddingsactie voor *Lingo* en raakte verzeild in een wonderlijk tv-gesprek met rapper Ali B. Bos steeg voor *Lijst o* als een moderne Floris te paard, VVD-leider Rutte werd achtervolgd door het thema ‘zoekt vrouw’, Marijnissen kwam met een slim viraal campagnefilmpje (‘Help Jan ff verder’) en Halsema klom achter het stuur van een snelle sportwagen. Rouvoet liet zich voor een windmachine filmen in het rap-spotje StemRou, maar deed het mediapolitieke circus (van de anderen) tegelijkertijd af als ‘Politics on Ice’. Naar het voorbeeld van Fortuyns *De puinhopen van acht jaar paars* kwamen bijna alle lijsttrekkers met een campagneboek waarin het persoonlijke en het politieke met elkaar werden verbonden, met hun portret beeldvullend op de kaft. Hoewel Halsema bleef worstelen met de grens tussen persoonlijk en politiek en vond dat de nieuwe openheid aan het doorslaan was, voegde zij zich tegen heug en meug toch naar de tijdgeest: ‘Het bewijs van je betrouwbaarheid is je levenswandel. Zo verwordt je persoonlijke geschiedenis tot een politiek instrument’ (Halsema 2006: 17).

De laatste weken van de campagne werden door de media gretig *geframed* als een ‘titanenstrijd’ tussen Balkenende en Bos en als feitelijke premiersverkiezingen: ‘Wie is de beste leider van het land?’ Het RTL4-debat tussen Bos en Balkenende werd door het bekende jurylid Henkjan Smits becommentarieerd als een *Idols*-verkiezing. Overigens kan Balkenende in het toenmalige mediapolitieke spectrum zo ongeveer als de tegenpool van Verdonk worden beschouwd: zijn herhaalde boodschap dat niet

zijn persoon maar alleen de inhoud telde bakent de variatiebreedte van de personenpolitiek aan de andere kant af. Ook tegenover het pragmatisme van Paars belichaamde hij een ouderwetse vorm van ideologisch gestuurde overtuigingspolitiek (Becker & Van Hennekeler 2006). Maar ook hij moest zich tegen wil en dank persoonlijk profileren, al was het maar om het imago van 'stijfburgerlijke Harry Potter-figuur' enigszins te relativeren.

Sinds de doorbraak van Fortuyn in 2002 heeft de Nederlandse politiek dus kunnen kennismaken met een breed spectrum van personalisering, dat zich ruwweg uitstrekt tussen de polen Verdonk (veel vorm, weinig inhoud) en Balkenende (veel inhoud, weinig vorm). Andere prominenten bevinden zich net als Fortuyn ergens tussen beide polen in. Zo deed misdaadverslaggever Peter R. de Vries in april 2005 een opvallende poging om, op grond van zijn televisiebekendheid en met een partij onder eigen initialen (de PRDV), in te breken in het gevestigde bestel. De Vries verbond een anti-Haagse outsiderspose en een laconieke stijl ('ik zeg waar het op staat') met een voornamelijk links-populistisch programma. Nederland had volgens hem behoefte aan politieke leiders met daadkracht, uitstraling, kennis van zaken, eerlijkheid en gezag, dus aan mensen zoals hij: 'Ik weet hoe ik vuur kan maken.' Maar het vuurtje doofde snel nadat hij in december 2005 in een opiniepeiling een door hemzelf opgeworpen kiesdrempel (41 procent moest het eens zijn met de stelling: 'Peter R. de Vries is een aanwinst voor de politiek') niet wist te halen.

Duurzamer is het optreden van Alexander Pechtold, sinds 2006 leider van een partij (D66) waarvan de politieke conjunctuur meer dan die van andere partijen afhankelijk is geweest van succesvolle leiderspersoonlijkheden. Gedurende zijn kortstondige ministerschap toonde Pechtold een sterke profileringsdrang, en bespeelde hij graag anti-Haagse sentimenten,

zoals in het beruchte *Opzij*-interview uit januari 2006: 'Het is allemaal veel vuiler en vunziger dan mensen denken.' Sterk merkbewust, niet vies van ijdelheid en ambitie, en gezegend met een mediamieke bravoure, was (en is) Pechtold er expliciet op uit de politiek persoonlijk te maken: 'Ik besteed er heel veel tijd aan. Jezelf zijn op televisie... authentiek. Onze generatie is zó ingesteld op beeld. We prikken er zo doorheen als je jezelf niet bent op tv' (*de Volkskrant*, 9.7.05). Gedurende de kabinetsperiode Balkenende-IV groeide hij in de oppositie uit tot de meest consequente en compromisloze bestrijder van de provocatiepolitiek van Wilders, hetgeen D66 in de peilingen tot grote hoogten deed stijgen.

Zijn tegenstander Geert Wilders is, zeker na de *fade-out* van het concurrerende fenomeen Verdonk, de meest succesvolle mediapoliticus van de afgelopen jaren. Als leider van een partij die geen reguliere leden of democratische tegenspraak toelaat, valt zijn persoon min of meer samen met zijn partij. Zijn verschijning is minder extreem dan die van de gentleman-dandy Fortuyn, maar door zijn gebleekte haardos niettemin opvallend en onmiddellijk herkenbaar. Wilders communiceert met zijn groeiende achterban vrijwel uitsluitend via de media, ook wanneer hij in de Kamer optreedt, en heeft daarin een superieure handigheid ontwikkeld die meer traditionele politici al jaren versteld doet staan. Zijn stijl van welbewuste provocatie, intimidatie en belediging, en zijn uitstraling van permanente boosheid en verongelijkheid, kleuren in sterke mate zijn boodschap van harde islamkritiek, kritiek op de linkse elite en behoud van de verzorgingsstaat voor eigen volk.⁶ Net als bij Fortuyn bepalen vorm en inhoud elkaar, hoewel Wilders' berekenende fanatisme de inhoud van zijn boodschap zowel verscherpt als ver-smalt, terwijl Fortuyn een bredere agenda voerde en door zijn zelfrelativerende trekjes wat meer nuance kon toelaten.

Het grote gewicht van de persoonsfactor werd opnieuw

zichtbaar in de sterke terugval van de SP na het aftreden van mediakanon Jan Marijnissen en zijn opvolging door Agnes Kant – een neergang die pas werd gekeerd toen de daaropvolgende fractievoorzitter Emile Roemer het in de lijsttrekkersdebatten van 2010 onverwacht goed bleek te doen. Nog pertinenter dan in 2006 werden deze debatten van meet af aan door de media als persoonsverkiezingen geregisseerd. De aftrap werd verricht in het RTL-4 ‘premiersdebat’ met een sterk wedstrijdgerichte gespreksleider en format. Eerder, bij de onverwachte machtswisseling aan de top van de PvdA, was een spectaculair ‘Cohen-effect’ (‘Yes we Cohen!’) opgetreden dat de PvdA kortstondig opstuwde in de peilingen; de vertrouwenwekkende uitstraling van de Amsterdamse ex-burgemeester als grote verbinder en ideale uitdager van Wilders overschaduwde verre de zwalkende en onduidelijke boodschap van zijn partij. Maar Cohen verloor aan glans zodra hij in mediaoptredens en in de verkiezingsdebatten niet goed bleek te kunnen omgaan met de hardheid van Wilders en de manier waarop zijn meer ervaren concurrenten elkaar bliksemsnel met gedetailleerde dossierkennis om de oren sloegen. GroenLinks-leider Femke Halsema werd vanwege haar ervaring en toegenomen politiek gewicht voor het eerst genoemd als premierskandidaat, een compliment waarop zij half-ironisch reageerde dat ze wel ‘première’ wilde zijn als haar partij eerst maar de grootste van het land zou worden.

Personen en partijen

In een column uit 2006 met de titel ‘De riskante personalisering van de politiek’ schreef de socioloog Jacques van Doorn dat onduidelijk was of we met de transformatie van een programmatische naar een personalistische democratie nu een stap vooruit of achteruit hadden gezet. Optimisten en pessimisten zouden daarover wel blijven strijden, maar wie realistisch was moest

uitgaan van het feit dat de personalisering niet was terug te draaien, en dat we niet anders konden dan het spel zo goed mogelijk spelen. Kiezers zouden over het vermogen moeten beschikken om de politieke acteurs nuchter te beoordelen. Maar dat was niet zelden te veel gevraagd, en de verleiding van populisme bleef een levensgroot gevaar. Anderzijds vroeg de personalisering van de politiek om 'voormannen van formaat', maar die ontbraken nu juist in de gevestigde politiek: 'Als de politiek persoonlijk wordt, zijn persoonlijkheden nodig, politici die indruk maken, die gezag en ervaring hebben. Ze moeten een snee over de wang hebben uit een oud duel en ooit het prikken van een mes in de rug hebben gevoeld van een rivaal. Ze mogen niet bangelijk zijn maar, ondanks alle peilingen, aan hun eigen standpunt vasthouden'. Helaas beschikte geen van de grote partijen over een leider 'die een groot gebaar weet te maken en met kracht en humor een goed verhaal kan brengen. Er zit geen echte vent tussen. En dat wreekt zich' (NRC Handelsblad 18.11.06).

Op grond van de politieke ervaringen die we in de afgelopen jaren hebben opgedaan kunnen we concluderen dat de personendemocratie inderdaad riskant is, maar dat zij ook een dubbele belofte inhoudt. Zij biedt niet alleen de mogelijkheid dat meer 'voorlieden van formaat' (een politieke elite die die naam waard is) zich zullen aandienen, maar ook dat burgers via het mediacontact met en de verkiezing van die personen meer greep krijgen op het politieke proces. De kiesrechtuitbreiding aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw maakte het persoonlijke contact tussen volksvertegenwoordigers en hun kiezers (onder het censuskiesrecht nog een kleine groep) feitelijk onmogelijk. De ontwikkeling van politieke partijen was hier een oplossing voor, en zorgde voor een nieuwe vormgeving van de relatie tussen kiezer en parlement (Thomassen & Andeweg 2006: 156). De ontwikkeling van de

elektronische media maakt het nu mogelijk om het persoonlijk contact tussen kiezer en gekozene te herstellen, met een schaalbereik en intensiteit die vele malen groter zijn dan politieke partijen ooit (hebben) kunnen organiseren.

Directe verkiezingen en een verdere personalisering van de macht kunnen de verticale democratie zowel ‘bovenlangs’ als ‘onderlangs’ versterken. Enerzijds worden leiderschapsfuncties duidelijker geprofileerd, en wordt het dualisme tussen de uitvoerende macht (van de burgemeester, de provinciecommissaris en de minister-president) en de controlerende machten (van gemeenteraden, Provinciale Staten en de Tweede Kamer) verder verdiept. De beste manier om dit dualisme te markeren is immers om beide machten uit te rusten met een afzonderlijk kiezersmandaat. Maar deze verticale functiescheiding, hoe belangrijk ook, markeert ‘slechts’ een nieuwe, scherpere machtsbalans binnen de politieke elite zelf (bijvoorbeeld tussen burgemeester en gemeenteraad of tussen regering en parlement). Daarnaast is het zaak om de wisselwerking tussen de politieke elite als geheel en het volk meer inhoud en spanning te geven (zie ook Ankersmit 2009). Directe verkiezingen van bestuurders bieden ook in dit opzicht perspectief, omdat de kiesmomenten toenemen, de herkenbaarheid van politici wordt vergroot, en burgers vanwege het persoonsgerichte en mediamieke karakter van deze verkiezingen massaler bij het politieke proces kunnen worden betrokken. Op die manier worden twee democratische vliegen in één klap geslagen.

Uit de *21minuten*-enquête van 2007 bleek al dat er onverminderd behoefte bestaat bij burgers aan een grotere zeggenschap over het politieke proces. 57 procent van de respondenten meende onvoldoende invloed te hebben op het bestuur. Hetzelfde onderzoek liet zien dat een meerderheid voorstander was van meer directe vormen van democratie in de vorm van referenda, de rechtstreeks gekozen burgemeester en dito mi-

nister-president. Die (kleine) meerderheid bestaat al minstens sinds 1967, toen het eerste landelijke verkiezingsonderzoek werd gehouden (Van Holsteyn 2007). Ook het SGP-onderzoek *De sociale staat van Nederland 2009* wees uit dat een ruime meerderheid van de burgers meer behoefte heeft aan inspraak bij het bestuur van gemeente en provincie (hoewel die behoefte is gedaald van 78 procent in 2006 naar 62 procent in 2009). Daarnaast blijft de voorkeur voor de direct gekozen burgemeester onverminderd groot: al tien jaar schommelt die ruim boven de 70 procent (72 procent in 2009); voor het referendum reikt die in hetzelfde decennium zelfs boven de 80 procent (82 procent in 2009) (Bijl e.a. 2009: 249-50). Veel kiezers willen blijkbaar een meer directe invloed uitoefenen op de samenstelling van hun stads- en nationale regering, en oordelen dat de parlementaire partijen niet het enige schakelbord zijn tussen burger en bestuur. Niet voor niets was de belangstelling voor de sterk gepersonaliseerde en gemediatiseerde Amerikaanse presidentsverkiezingen ook in Nederland intens.

Kritiek op het partijenstelsel is onverminderd actueel (Mair 2002; Becker & Cuperus 2003; Krouwel 2003; Engels 2010). Al enkele decennia is er sprake van een afnemende identificatie met politieke partijen en een toename van het aantal zwevende kiezers. Tot 1989 haalden CDA, PvdA en VVD samen meer dan 80 procent van de stemmen, in 2010 slechts 55 procent; in deze laatste verkiezing stemde meer dan 40 procent van de kiezers op een andere partij dan in 2006. Eenderde van de kiezers wist een dag voor deze verkiezingen nog niet op welke partij ze hun stem zouden uitbrengen. Met name bij de traditionele volkspartijen zijn de ledentallen gestaag gedaald, hoewel in de afgelopen jaren vooral bij de oppositiepartijen een licht tot aanzienlijk herstel zichtbaar wordt. Per 1 januari 2011 waren 319.552 Nederlanders lid van een politieke partij, 3,9 procent meer dan in januari 2010 (307.502). De PvdA verloor zowel in 2008 als 2009

rond de tweeduizend leden, maar won weer licht in 2010. D66 zag zijn ledental in 2008 en 2009 flink groeien, in 2010 met zelfs met 16,7 procent. GroenLinks, in voorgaande jaren op lichte winst, leed in 2008 een klein verlies, maar won in 2009 en 2010 (in het laatste jaar zelfs met 28,9 procent). De vrijwel enige continue winnaar uit de voorgaande jaren, de SP, verloor in 2009 bijna vierduizend leden en leed ook in 2010 een klein verlies. Als enige regeringspartij boekte de VVD, in voorgaande jaren verliesgevend, een winst van 7 procent (bron: DNPP).

Van de Nederlandse bevolking is 2,6 procent momenteel lid van een politieke partij (tegen 10 procent in 1960 en 4,5 procent in 1970) en slechts een fractie daarvan (een geschatte 10 procent) is politiek actief. Deze elite bepaalt in feite wie er volksvertegenwoordiger en bestuurder mag worden (Baakman 2004). Strikt gerekend waren de ongeveer 150.000 leden van de regeringspartijen in het kabinet Balkenende-IV goed voor nog geen drie Kamerzetels; de overige tachtig zetels werden verleend door kiezers die nauwelijks invloed hadden kunnen uitoefenen op de kandidaatstelling van Kamerleden en daarmee op de samenstelling van coalitie en kabinet. Hoewel de meritocratische selectie geleidelijk in betekenis toeneemt, spelen partijkleur en partijlidmaatschap nog steeds een niet te onderschatten rol bij benoemingen in het openbaar bestuur. Terwijl hun democratische legitimatie is verminderd, is de rekrutering voor publieke ambten in feite de dominante functie van politieke partijen geworden. Ruim de helft van alle leden van politieke partijen werkt als ambtenaar; 95% van de topambtenaren is lid van de bestuurspartijen CDA, PvdA, VVD of D66 (NRC Handelsblad 21.1.11). Zoals de praktijk van coalitieonderhandelingen en de tussentijdse vervanging van ministers laat zien, is het nog steeds gebruikelijk dat bewindslieden buiten de Kamer om door een kleine partijtop worden benoemd en ontslagen. Politieke partijen maken op die manier deel uit van 'een politiek markt-

verdelingskartel dat de belangrijkste politieke functies reserveert voor partijleden' (Couwenberg 2009: 200).

Fractiediscipline en coalitiedwang

Welbeschouwd worden we in Nederland dus niet door volksvertegenwoordigers maar door partijvertegenwoordigers geregeerd. Natuurlijk is de liberale democratie geen eenpartijstaat, zijn de machten in de trias politica gescheiden, en vormt partijconcurrentie de grondslag van ons politieke systeem. Maar daarmee is de monistische trek in ons staatsbestel niet verdwenen. De meeregerende rol van de coalitiefracties holt de positie van de Tweede Kamer als controlerend orgaan uit; van een wezenlijke machtenscheiding tussen de wetgevende en de uitvoerende machten is eigenlijk geen sprake (Engels 2010: 32). Zolang de gemeenteraad, de provinciale staten en het parlement gelden als 'leidend' in staatsrechtelijke zin, blijft de partijendemocratie in stand: het zijn immers de politieke partijen die deze leidende organen leiden. In dit opzicht is onze democratie geen kiezers- maar een lijstjesdemocratie, waarin volksvertegenwoordigers en bewindspersonen niet door de burgers maar door kandidatencommissies en partijcongressen worden gekozen.

De Kieswet spreekt niet over politieke partijen, maar over politieke groeperingen die kandidaten kunnen stellen voor vertegenwoordigende lichamen. De wet laat dus ruimte voor de kandidering door partijloze individuen. Maar gedurende de twintigste eeuw zijn de fracties het parlementaire proces gaan domineren, zoals sinds 1966 ook formeel in het Reglement van Orde van de Tweede Kamer wordt erkend. Zij, niet de individuele Kamerleden, zijn de belangrijkste politieke actoren geworden (Lucardie e.a. 2007: 137). Het zijn de fracties die de spreek-tijd naar rato van hun omvang verdelen, de samenstelling van

parlementaire commissies bepalen en doorgaans en bloc stemmen. Het fractiereglement bindt alle leden aan de fractiebesluiten.⁷ Stemdwang wordt formeel uitgesloten door het grondwettelijk verbod op 'last', maar die individuele vrijheid wordt regelmatig ingeperkt door de noodzaak om als een gesloten falanx te opereren, bijvoorbeeld om een coalitiekabinet overeind te houden.⁸ Door de vertrouwenskwestie te stellen, worden de regeringsfracties in het gareel gedwongen, om een ministers- of kabinetscrisis en mogelijk vervroegde verkiezingen te voorkomen (Thomassen & Andeweg 2006: 161). Dissidente Kamerleden die buiten de fractieboot vallen, zoals Rob van Gijzel (PvdA) in 2001, Rendert Algra (CDA) in 2006 of Paul Kalma (PvdA) in 2010 worden bij de eerstvolgende verkiezingen door de partijtop uitgerangeerd door ze op een onverkiesbare plaats te zetten.

Terwijl in 1972 nog 40 procent van de Kamerleden vasthield aan hun grondwettelijk vastgelegde individuele mandaat, meent vanaf 1990 nog slechts 10 procent zich een van de fractieleiding onafhankelijke opstelling te kunnen veroorloven. Door-slaggevend is het argument dat men nu eenmaal via de partijlijst is gekozen en niet als onafhankelijk kandidaat (Thomassen & Andeweg, 166-67). Uit het onderzoek van de commissie-Dijsselbloem naar de invoering van het Tweede Fase-onderwijs door PvdA-staatssecretaris Netelenbos bleek dat voor fractieleden van de PvdA tegenstemmen indertijd niet aan de orde was. In september 2007, toen de PvdA moest buigen vanwege het afblazen door het kabinet van een tweede EU-referendum, dreigde PvdA-fractieleider Tichelaar dat 'Kamerleden niet zomaar wat konden roepen' en dat de PvdA-fractie 'een absolute eenheid' zou worden. Ook de slepende kwestie van het onderzoek naar de motieven voor politieke steun van de Nederlandse regering aan de invasie van Irak, dat door Balkenende persoonlijk jarenlang werd geblokkeerd, bracht dissidente leden van de

PvdA-fractie in gewetensproblemen. In CDA-kring werd voormalig minister Ben Bot gedwongen om zijn 'vraag of de invasie van Irak verstandig was' in het openbaar te 'redresseren'. Balkenende reageerde zeer geprikkeld: Bot had in 2005 misschien beter kunnen aftreden, hij was 'of toen ongeloofwaardig, of nu'. Zijn opvolger Verhagen begreep best dat het voor Bot 'heel zuur' was dat hij niet opnieuw minister kon worden. Bot zelf noemt deze episode 'vernederend, heel onplezierig' (NRC Handelsblad 8.12.07).

De participatie laat zich op zijn onvoordeligst zien tijdens de vaak slepende kabinetsformaties. Als ultiem voorbeeld van geheim achterkamertjesoverleg, met een zeer gebrekkige controle en verantwoording achteraf, geldt de formatie in Nederland als de 'donkere kamer van de democratie' (NRC Handelsblad 16.2.03). Het is het duidelijkste bewijs dat de wisselwerkingsdemocratie twee actoren kent met een eigen machtsbereik, omdat de beroepspolitici de politiek op dat moment weer van de kiezer overnemen: 'Vergeet de verkiezingen, win de formatie.' Maar in de Nederlandse formatiepraktijk wordt die wisselwerking in feite stopgezet en door partijonderhandelaars met voldongen feiten eenzijdig ingevuld. De partijelites laten op dat moment hun overmacht over de burger zien. Die heeft het nakijken, en krijgt vaak iets heel anders voorgeschoteld dan de verkiezingsstrijd of de verkiezingsuitslag beloofde. Vaak is een hele rij informateurs nodig om de afstand tussen de verkiezingsuitslag en de regeringsvorming – de uitspraak van de kiezer en de uitkomst van het touwtrekken tussen de partijelites – te overbruggen. Na de verkiezingen van 2006, die in het teken stonden van de 'titanenstrijd' tussen Bos en Balkenende, werd de nieuwe regering zoals bekend samengesteld door Bos én Balkenende. Je kunt de verkiezingen winnen maar de formatie verliezen, zoals Den Uyl tot zijn schrik overkwam in 1977. Het omgekeerde scenario is ook mogelijk, zoals opnieuw op spectaculaire wijze

werd aangetoond door het CDA in 2010.

De formatie van het kabinet-Rutte en de nasleep ervan werd een onthullende demonstratie van het perverse karakter van deze politieke groepsdwang. Omdat de gedoogconstructie met de PVV van Wilders leidde tot de kleinst mogelijk meerderheid van 76 zetels, was het voor CDA-onderhandelaar Verhagen essentieel om alle 21 zetels binnenboord te houden. Dat lukte alleen in een sfeer van intimidatie, waarin dissidenten als Ab Klink, Kathleen Ferrier en Ad Koppejan onder grote druk werden gezet en zelfs werden uitgemaakt voor verraders. Maar de meest autoritaire ingreep deed Geert Wilders, toen een zestal leden van zijn fractie in opspraak kwam vanwege gewelddadig, frauduleus en anderszins crimineel gedrag. De partij die de oude politieke mores het meest verafschuwt, liet op dat moment de meest opportunistische en verstikkende vorm van fractie-discipline zien. Individuele leden moesten een groot deel van hun portefeuille inleveren en werden met behoud van salaris tot simpel stemvee gereduceerd. Die perversie werd door regeringspartijen VVD en CDA cynisch gedoogd: ze hadden 'geen mening' over wat er in de PVV gebeurde, zolang die partij maar de benodigde zetels en stemmen leverde.

Ook wat betreft benoemingen in het openbaar bestuur hebben de (gevestigde) partijen nog steeds veel in de melk te brokkelen. Hoewel er geen sprake meer is van openlijke ruilhandel ('Daar is toch niks mis mee?' aldus nog onlangs VVD-coryfee Wiegel), hebben alle grote fracties bijvoorbeeld nog steeds een burgemeesterslobbyist, die op zoek gaat naar sterke partijkandidaten voor vrijkomende posten. Vaak bestaat het vermoeden van een deal, hoewel de suggestie van doorgestoken kaart door alle lobbyisten streng van de hand wordt gewezen. Volgens de CDA'er Schinkelshoek zou er 'wel een min of meer evenwichtige verdeling tussen de partijen moeten zijn. We zijn een land van schikken en plooien.' Ook de PvdA'er Heijnen noemde het

flauwekul dat de PvdA de uitkomst van een sollicitatieprocedure zou kunnen regelen (NRC Handelsblad 1.9.07). Maar vreemd genoeg gingen zowel in Utrecht als in Eindhoven twee PvdA'ers met elkaar de strijd aan om de burgemeesterszetel.⁹ In Leeuwarden ontstond het vermoeden dat de PvdA-fractie daar koste wat kost een partijgenoot wilde en dat daar landelijke regie aan te pas kwam. Ook in Den Haag zag de PvdA-fractievoorzitter het liefst een sociaaldemocraat, maar zij was realistisch: 'Er komen meer interessante gemeenten vrij. Wij zijn niet in de positie om Den Haag te claimen. Want zo gaat het uiteindelijk toch... de grote partijen gaan het gevecht aan om de burgemeestersposten. En misschien zet de PvdA wel in op Rotterdam.'

De benoeming van Aboutaleb in die stad werd opnieuw omgeven door geruchten over handjeklap en Haagse machinaties. VVD-senator en huidige minister van Buitenlandse Zaken Uri Rosenthal klaagde: 'De PvdA regelt immers de door de raad gekozen PvdA-burgemeester. De burgers hebben het nakijken' (*de Volkskrant* 9.1.08). Verliezende sollicitant Leers (die eerder tevergeefs had gesolliciteerd naar het burgemeesterschap van Den Haag) geloofde dat de Rotterdamse benoeming achter de schermen was geregeld door de PvdA en dat de eindbeslissing van de gemeenteraad deels schijn was: 'Partijen hebben er nog altijd de hand in. De rol van lobbyisten is evenmin uitgespeeld... Partijen sluiten deals. Een PvdA-fractie die met het CDA de afspraak maakt: als wij jullie in deze gemeente steunen, dan doen jullie dat bij onze kandidaat in die andere gemeente. Het moet niet, maar het komt voor.' Het was volgens hem dringend nodig dat partijen voortaan af zouden blijven van burgemeestersbenoemingen (NRC Handelsblad 1.9.07; *Intermediair* 2.12.08).

De neiging tot machtsbehoud van de gevestigde partijen lijkt al met al het grote pijnpunt te zijn bij de democratische vernieuwing. Als de functie van politieke partijen als communicatiekanalen tussen burgers en politici steeds meer wordt overgeno-

men door de media, en zij ook wat betreft hun ideeënvormende, agenderende en debatfuncties steeds meer terrein verliezen, rest alleen nog het monopolie over de rekrutering en selectie van volksvertegenwoordigers. Als ook deze functie verder wordt uitgekleeft door directe verkiezingen en een personalisering van de macht, lijkt het einde van de klassieke politieke partij nabij, en stevenen we af op een politiek landschap met lossere formaties die meer ruimte bieden aan individuele opvattingen en verschillen in persoonlijke stijl. Een 'partijloze democratie' ligt daarbij niet in het verschiet, maar wel een democratie die sterker op persoonlijke vertegenwoordiging is gericht en intelligenter vormgeeft aan het politieke individualisme van zowel burgers als politici. In de volgende paragrafen wil ik dit landschap wat gedetailleerder verkennen, waarbij mijn aandacht vooral uitgaat naar de vernieuwing van de lokale en de nationale democratie.

De burgemeesterskwestie

Het debat op lokaal niveau draait in belangrijke mate om het voorstel de burgemeester rechtstreeks door de bevolking te laten kiezen. Volgens felle tegenstanders als Bart Tromp zou dit leiden tot de invoering van het 'eenhoofdig leiderschap' in de gemeente, ten koste gaan van de gekozen raad en de door deze gekozen wethouders, en dus neerkomen op een 'verzwakking van de democratie'. Publieke en private organen van democratische controle, zoals de gemeenteraad en de politieke partijen, zouden het afleggen tegen een 'potentaat' die voor vier jaar gekozen werd, zelf zijn wethouders kon aanstellen en ontslaan, en geen verantwoording schuldig was aan de raad. Al met al kwam dit neer op een kritiekloze acceptatie van het 'Amerikaans-Britse eenhoofdig-commerciële bestuursmodel'. De kiezer stond buitenspel, nog afgezien van het feit dat degenen die niet

op de winnaar hadden gestemd geen vertegenwoordiger meer zouden hebben. Daarbij kwamen nog de gevaren van corruptie en patronage. De rechtstreeks gekozen burgemeester was daarom volgens Tromp een *Fremdkörper* in een bestuurlijk stelsel dat al sinds de Middeleeuwen was gebaseerd op collegiaal bestuur (*Vrij Nederland* 16.10.04; *NRC Handelsblad* 2.4.05).

Tromp heeft postuum alsnog school gemaakt in de PvdA. De vorige partijleider Wouter Bos vond nog dat 'een beetje' populisme goed was voor de democratie en dat de toegenomen aandacht voor personen de democratie niet verzwakte maar juist kon versterken; hij sprak zich dan ook uit voor directe burgemeestersverkiezingen (Bos 2005). Maar Bos moest zich neerleggen bij een partijreferendum waarin bijna tweederde van de leden tegen bleek te zijn. Tijdens de burgemeesterscrisis in maart 2005 was het de Eerste Kamerfractie van de PvdA die de plannen van D66-minister De Graaf (en de minister zelf) onderuit haalde. Andere linkse fracties stemden eveneens tegen. Daarna was de direct gekozen burgemeester, en de bestuurlijke vernieuwing in ruimere zin, feitelijk van de baan. De Graafs opvolger Pechtold werd nog wat 'speeltjes' gegund, zoals de Nationale Conventie en het Burgerforum Kiesstelsel, maar hun aanbevelingen kwamen na het uittreden van D66 uit de regering in de bekende bureaucratische la terecht. Het dubbele echec van de burgemeestersreferenda in Utrecht en Eindhoven deed het voornemen definitief de das om.

Toch was het onverwacht dat juist PvdA-minister Guusje ter Horst, in haar tijd als eerste burger van Nijmegen nog een verklaard voorstander van directe verkiezingen, in haar Burgemeesterslezing van 2007 een standpunt omarmde dat dicht lag bij dat van Tromp. Met verve verdedigde zij de collegiale, niet-politieke burgemeester die juist op grond van zijn benoeming door de Kroon het gezag genoot dat hem boven de partijen deed staan: die benoeming zou het juiste vleugje magie aan het

ambt meegeven. Daarbij was de Kroonbenoeming al verregaand gedemocratiseerd: de voordracht van de vertrouwenscommissie was feitelijk doorslaggevend, zodat de burgemeester in de praktijk al indirect door de raad werd gekozen. De meer politieke variant van een 'lokale regeringsleider' paste volgens haar niet in de Nederlandse politieke cultuur, die geen cultuur van leiderschap was maar een van collegialiteit en compromisbereidheid (Ter Horst 2007).

Bestuurders die boven de partijen stonden hadden volgens Ter Horst meer kans om het vertrouwen van de bevolking te winnen. Maar zij verzweeg 'dat die partijen door handjeklap zelf besluiten welke bestuurders in welke steden er geschikt mogen zijn om boven hun eigen partijen te staan', zoals het vielse commentaar van *NRC Handelsblad* (17.9.07) luidde. Inderdaad kan de stelling van Ter Horst ook worden omgedraaid: een direct kiezersmandaat kan het politieke vertrouwen en de betrokkenheid van burgers bij de lokale politiek intensiever vormgeven. Juist de persoonsverkiezing kan de burgemeesterskandidaat de noodzakelijke autonomie verschaffen, ook wanneer hij lid is van een politieke partij. Een door de raad gekozen burgemeester loopt daarentegen het risico om te sterk afhankelijk te worden van partijpolitieke verhoudingen en te veranderen in een soort eerste wethouder, waardoor het dualisme aan banden wordt gelegd. Dat de burgemeester een politieke kleur heeft is geen bezwaar, als het maar zijn eigen kleur is.¹⁰

Een levend(ig) voorbeeld werd nog vóór de Paascrisis geleverd door de toenmalige Maastrichtse burgemeester Gerd Leers – zoals we zagen een verklaard pleitbezorger van sterker politiek leiderschap op gemeentelijke en andere bestuurlijke niveaus. Als de rechtstreeks gekozen burgemeester zou worden ingevoerd, zou hij de verkiezingen willen ingaan als onafhankelijke kandidaat met een eigen programma, zonder daarbij zijn CDA-achtergrond te verloochenen. Ook Leers vond dat de bur-

gemeester boven de partijen moest staan, met een eigen richtinggevende visie en een groter pakket aan bevoegdheden om die te realiseren. Hij wilde geen campagne voeren als zetbaas van het CDA, maar op grond van een persoonlijk mandaat en zonder coalitiegekonkel een eigen college vormen (NRC Handelsblad 22.3.05). Onmiddellijk stonden de Limburgse CDA-bonzen op hun achterste benen. Hadden ze daarvoor zo hard gelobbyd voor een burgemeester van eigen politieke kleur? Ze konden na 22 maart 2005 opgelucht ademen.

In de Burgemeesterslezing van 2008 streek de Leidse bestuurskundige Jouke de Vries zijn partijgenoot Ter Horst recht tegen de haren in. De Vries stelde vast dat het soortelijk gewicht van de burgemeester in de gemeentepolitiek zwaarder werd en zijn persoon steeds belangrijker, terwijl de democratische legitimatie voor die geprofileerde positie ontbrak. Met name in grote gemeenten, waar de burgemeester tevens korpsbeheerder en voorzitter van de veiligheidsregio was, zag men een verschuiving optreden van collegialiteit naar een bestuursstijl met meer presidentiële en charismatische elementen. De taken en bevoegdheden van de burgemeester namen toe naarmate hij een meer geprofileerde rol ging vervullen in kwesties van openbare orde en veiligheid, met name in de terrorismebestrijding, het voetbal- en uitgaansgeweld en asociaal gedrag in het algemeen. Bovendien werd hij steeds duidelijker zichtbaar in de *city marketing*, als ambassadeur van de stedelijke identiteit. Naarmate zijn representatieve taken groeiden, werd de burgemeester ook door de media als persoon prominenter voor het voetlicht gebracht.

De direct gekozen, politieke burgemeester met een eigen programma en een eigen wethoudersteam had daarom volgens De Vries het logische sluitstuk moeten zijn van de Wet Dualisering – hetgeen ook al werd onderstreept in de Hoofdpijnennotitie van De Graaf.¹¹ Maar deze figuur was nu door Ter Horst ‘le-

vend begraven'. In de praktijk beleefden we echter het einde van de traditionele carrièreburgemeester en de opkomst van de politieke burgemeester, met uitstekende contacten in Den Haag en Brussel, en vaak zelf afkomstig uit de landelijke politiek. Dat was een andere figuur dan de *partij*politieke burgemeester uit het verleden, die werd benoemd naar evenredigheid, via een subtiele evenwichtsoefening en onderlinge afruil tussen de belangrijkste politieke stromingen. Jammer genoeg waren het vooral populistische partijen die kritiek uitoefenden op de ondemocratische Kroonbenoeming en die pleitten voor eenhoofdige leiding en duidelijke verantwoording via rechtstreekse verkiezingen (De Vries 2008).¹²

Een verdere politisering en personalisering van het burgemeestersambt speelt dus niet alleen in op de behoefte aan leiderschap en transparante verantwoording, maar past ook beter bij de nieuwe bevoegdheden en de mediaprominentie die de burgemeester, zeker in de grotere steden, tot het gezicht van de gemeente heeft gebombardeerd. Diens grotere uitvoerende macht en beeldbepalende rol worden door de huidige onduidelijke benoemingsprocedure onvoldoende gelegitimeerd. De wisselwerkingsdemocratie moet daarom ook op gemeentelijk niveau beter worden verankerd door een direct kiezersmandaat. Dat heeft bovendien als voordeel dat de lokale politiek deels kan worden bevrijd van de slagschaduw van de nationale politieke agenda en de belangen van landelijke partijen (een hardnekkig probleem dat ook speelt bij Europese verkiezingen). Persoonsverkiezingen die de aandacht richten op lokale issues en rivaliteiten, en de burger daardoor dichterbij de huid komen, ondermijnen de Haagse naasting van lokale verkiezingen en de degradatie ervan tot 'second-order events'. Volgens Ankersmit vormen directe burgemeestersverkiezingen daarom de kroon op de lokale democratie: 'Pas de politieke strijd om het burgemeesterschap maakt van de gemeente een "polis", een

echte politieke gemeenschap waarbij de burger zich direct betrokken weet. Eerst dan wordt de burger behalve burger van Nederland ook de burger van zijn gemeente... Lokale politiek wordt dan spannend, spannender nog dan Den Haag' (NRC Handelsblad 20.2.10).

Het doel van deze plebiscitaire vernieuwing is dus niet de installatie van 'eenhoofdig leiderschap' of een machobestuur, maar een verdere aanscherping van het dualisme tussen de uitvoerende en controlerende machten, die beide meer armslag geeft en sterker tegenover elkaar profileert (zie ook ROB 2003b). Net als in de landelijke politiek overheersen de partij-politieke machtsverhoudingen nog te veel de staatsrechtelijke en krijgt het dualisme onvoldoende gestalte: de meerderheid van de volksvertegenwoordigers voelt zich eerst lid van de eigen partij, daarna van de coalitie waarvan deze deel uitmaakt en pas daarna van de gemeenteraad. Het vrijmoedige debat in de raadszaal wordt daarmee gefrustreerd. De Grondwet spreekt de raad nog steeds aan als hoofd van de gemeente, maar in werkelijk dualistische verhoudingen zou er sprake zijn van nevenschikking van college en raad. In tegenstelling tot het huidige dualisme 'light', waarin de colleges ondergeschikt en dienstbaar zijn aan de raden, kent een toegespitst 'bipolair' dualisme niet langer het hoofdschap van de raad, net zomin als de dubbelfunctie van de burgemeester als raads- en collegevoorzitter (Meurs 2009; ROB 2003b).

Macht moet steeds door tegenmacht in balans worden gehouden: tegenover de sterke burgemeester moet een sterke raad staan, die beter voor zijn controlefunctie wordt uitgerust. Maar de raad heeft niet langer het laatste woord: er zijn voortaan twee machtscentra die ieder voor zich verantwoording schuldig zijn aan de burger/kiezer. Ook de huidige minister van Veiligheid en Justitie Opstelten, onder wiens leiding het VVD-rapport *Een nieuwe ambtsketen voor de burgemeester* (2002) ver-

scheen, vindt dat de burgemeester niet langer een ‘paladijn van de raad’ moet zijn. Hij moet met een eigen politiek programma de verkiezingen in kunnen gaan, met het doel dit te kunnen uitvoeren met een eigen team. De bevolking kiest op die manier een persoon met een programma, en daarnaast een gemeenteraad die de uitvoering ervan controleert. Alleen kiezers kunnen de burgemeester naar huis sturen, en hetzelfde geldt voor de raad. Bij patstellingen of conflicten kan men een *recall election* houden: de gemeenteraad kan bijvoorbeeld met tweederde meerderheid besluiten tot een referendum waarin wordt gevraagd of de burgemeester al dan niet moet vertrekken. Is de uitslag ‘ja’, dan stapt hij op; is de uitslag ‘nee’, dan worden nieuwe raadsverkiezingen uitgeschreven (NRC Handelsblad 21.10.04).¹³

Zijn persoonsverkiezingen in staat de politiek te verlevendigen en de betrokkenheid van burgers te vergroten? Het spaarzame onderzoek dat naar directe burgemeestersverkiezingen is verricht stemt tot bescheidenheid (Van Zoonen 2004). De ervaringen in Engeland, waar de burgers van Londen in 2000 voor het eerst hun burgemeester konden kiezen, en twee jaar later in een aantal kleinere gemeenten, leverden geen evident grotere betrokkenheid op als men rekent in opkomstcijfers. Wél werd het politieke debat verlevendigd, en dienden zich opvallend veel meer (en meer kleurrijke) kandidaten aan dan onder het traditionele tweepartijensysteem. In Londen won in 2000 uitdager ‘Red Ken’ Livingstone het glansrijk van de kandidaat van het Labour-establishment, en in 2002 snoepte de onafhankelijke kandidaat Stuart Drummond, gekleed in apenpak, de stad Hartlepool af van de zware Labour-kandidaat Peter Mandelson. Labour-strategen begonnen zich al zorgen te maken dat onafhankelijken en buitenbeentjes te veel zouden winnen van de gevestigde partijen (NRC Handelsblad 6.5.02). Deze verkiezingen trokken grote (inter)nationale belangstelling en werden

door de media op de voet gevolgd, zoals nogmaals tijdens de spannende nek-aan-nekrace in 2008 tussen Livingstone en zijn conservatieve uitdager en mede-excentriekeling Boris Johnson, de huidige burgemeester van Londen.

Kies de minister-president!

De beroemde armzwaai van Fortuyn uit het raampje van zijn Daimler ('Vergis je niet, ik word de volgende minister-president van dit land') sprak boekdelen. Parlementsverkiezingen worden door politici, kiezers en mediamakers steeds vaker voorgesteld en ervaren als verkapte premiersverkiezingen. Vanuit die constatering kunnen we twee kanten op. We kunnen blijven herhalen dat we in Nederland formeel geen premiersverkiezingen kennen, dat de grootste partij in principe de formateur en/of premier levert, en dat de kiezer zich eerst maar eens over de politieke krachtsverhoudingen moet uitspreken. Maar we kunnen de informele praktijk ook formaliseren via directe verkiezingen van de minister-president. Nog steeds kunnen kiezers immers niet kiezen wat voor soort regering er aantreedt en wie die gaat leiden: zij bepalen hooguit welke door de politieke partijen geselecteerde personen in de Tweede Kamer komen. De Nederlandse kiezer kiest de controlerende, maar niet de uitvoerende macht. Die in een onnavolgbare formatieprocedure worden gekozen.

Mijn pleidooi voor een rechtstreeks gekozen minister-president volgt daarom dezelfde logica als die voor de direct gekozen burgemeester. Ook hier vraagt een nieuwe concentratie van taken, uitdagingen en bevoegdheden om een sterkere legitimatie via een rechtstreeks kiezersmandaat. De groeiende complexiteit van bestuur en noodzaak tot afstemming van beleid, de vooruitgeschoven rol van de premier in de Europese Unie, en de onafgebroken focus van de media op de *primus inter pares*, ma-

ken hem tot het gezicht van de regering en de verpersoonlijking van het kabinetsbeleid: hij is de politieke 'baas van Nederland'. Een door de Kamer gekozen formateur of minister-president treedt niet buiten het speelveld van de parlementaire soevereiniteit en blijft daarmee te sterk gebonden aan de partijpolitieke meerderheid. Een sterker dualistische verhouding tussen regering en parlement zou zowel de slagkracht van de regering als de controlekracht van het parlement vergroten, en dus de wisselwerking tussen beide intensiveren. Opnieuw kan die ontvlechting het beste worden vormgegeven door de regeringsleider een eigen kiezersmandaat te verlenen. Behalve deze dualisering binnen de politieke klasse kan daardoor ook het diepere dualisme tussen de politieke klasse als geheel en het kiezersvolk sterker worden verankerd.

Ook de Nationale Conventie constateerde dat parlement en regering te veel met de gezichten naar elkaar toe stonden. De Kamer was te sterk bestuurlijk gericht en te weinig generalistisch, hetgeen ten koste ging van haar vertegenwoordigende en controlerende functies. Regering en volksvertegenwoordiging moesten nadrukkelijker als macht en tegenmacht tegenover elkaar worden geplaatst, bijvoorbeeld door parlementaire themacommissies in te stellen die de departementale indeling doorkruisten. Daarnaast vroeg de Conventie meer ruimte voor slagvaardig democratisch leiderschap via een duidelijker profilering van de rol van de minister-president, die een bindende aanwijzingsbevoegdheid moest krijgen en het recht om ministers te benoemen en te ontslaan. Maar zij schrok er uiteindelijk voor terug om die leiderschapsrol vorm te geven via een zelfstandig mandaat. Terwijl de ene helft van de Conventie wees op de geslotenheid van het politieke systeem en de kartelpolitiek van de politieke partijen, en meende dat 'pas de rechtstreekse verkiezing van de minister-president de beslissing over de leiding van het kabinet [legt] daar waar het behoort te liggen: in

de handen van het volk', hield de andere helft vol dat directe verkiezingen onverenigbaar waren met de essentie van het parlementaire stelsel (Nationale Conventie 2006).

Net als in het geval van de burgemeester gaat het om een verschuiving van een collegiale naar een meer presidentiële rolopvatting en bestuurlijke stijl. Volgens de historicus Te Velde kent Nederland op dit punt een introverte politieke traditie, waarin de premier vooral wordt gezien als eerste minister en voorzitter van de ministerraad. De legitimatie van het ambt wordt bij voorkeur gezocht in bestuurlijke kwaliteiten en de vertrouwensbasis in het parlement. Het is vooral de pragmatische Willem Drees die in dit opzicht zijn stempel heeft gedrukt op het moderne premierschap. De rol van sterke man, waarmee bijvoorbeeld Kuiper en Colijn nog flirtten, was door de oorlog naar de achtergrond verdwenen. Lubbers en Kok cultiveerden vooral het rustige en degelijke Drees-imago. Maar vanaf de jaren zestig wordt er opnieuw gedebatteerd over de gekozen minister-president en de personalisering van de machtsvraag. Sinds Fortuyn, die zich in 2002 zonder gêne als kandidaat-premier presenteerde, ligt de vraag op tafel: willen we een bestuurlijke of een politieke premier? Willen we een probleemoplosser of eerder een klokkenluider en probleembenoemer? Hoe kan onze introverte traditie worden verbonden met de recente behoefte aan een extraverte premier? (Te Velde 2010: 123 e.v.)

Te Velde ziet zelf niet goed wat we met persoonsverkiezingen opschieten, ook omdat het bestel zelf ruimte laat voor personalisering en het premiersambt al veel publieker is geworden. Mijn voorstel om daar juist wel mee te experimenteren, is opnieuw ontleend aan het model van de verticale wisselwerkingsdemocratie. De behoefte aan meer toegespitst en zichtbaar leiderschap, die wordt gedicteerd door structurele veranderingen zoals de Europese integratie, de mediatisering en de bestuurlijke drukte, maar die ook voortvloeit uit het wantrouwen van

veel burgers jegens de gevestigde politiek, kan het beste worden vertaald door de uitvoerende macht verder te personaliseren. Die nieuwe spitspositie zorgt voor een concentratie van persoonlijke zichtbaarheid en macht die meer extraverte persoonlijkheden ('onafhankelijken en buitenbeentjes') zal aantrekken. Deze 'politieke dieren' zullen meer dan gewone burgers worden gemotiveerd door ambitie, risicobereidheid, eerzucht en wil tot de macht. Vandaar de noodzaak om een sterker leiderschapsprofiel ook sterker democratisch te legitimeren via een rechtstreeks kiezersmandaat, een scherper dualisme tussen de bestuurs- en de controlemacht, referenda en burgerinitiatieven, en een permanente kritische monitoring door de media en het publieke debat.

Vaak wordt tegengeworpen dat in landen met meer presidentiële stelsels zoals Frankrijk of de VS de betrokkenheid van burgers, zoals gemeten in opkomstpercentages, niet hoger maar eerder lager is. Maar opkomstcijfers zeggen niet alles (zeker niet in de VS met zijn registratieplicht), en de VS laat met Obama ook de grote voordelen zien van burgermobilisatie via een personenstrijd die tegelijkertijd een ideeënstrijd is. Een verschuiving van de partijendemocratie in de richting van een kiezersdemocratie ondervangt daarbij enkele grote nadelen van het Nederlandse kiesstelsel, zoals de ontbrekende stem op de machtsvorming, die exclusief in handen is van de politieke partijen, het chronische gebrek aan helderheid over politieke alternatieven, en de sterke trek naar monistische belangenverstrengeling die in het huidige coalitiestelsel is ingebakken. Als alle politieke stromingen in de gemeenteraden, Provinciale Staten en het parlement vertegenwoordigd zijn, kan men het risico van een meer persoonlijke bestuursmacht wel lopen, juist omdat deze (zie het model-Leers van het burgemeesterschap) relatief autonoom zal staan ten opzichte van de politieke partijen. De gekozen premier zal doorgaans voortkomen uit een politie-

ke partij, maar zal ook boven de partijen willen staan en er willen zijn 'voor het hele land'.

De kandidaat-regeringsleider spreekt van te voren uit welke coalitie zijn voorkeur heeft. Zodra de premier is gekozen, vormt deze een eigen kabinet dat het vertrouwen vraagt van de Tweede Kamer. Kandidaat-bewindslieden kunnen door de Kamer in hoorzittingen worden gescreend (zie de praktijk van de toetsing van kandidaat-commissarissen door het Europese Parlement), die het recht heeft om deze het vertrouwen te ontzeggen. De regering hoeft niet per se te stoelen op een parlementaire meerderheid, maar kan als minderheids- of zakenkabinet voor wetsvoorstellen wisselende meerderheden proberen te vinden. In een werkelijk dualistisch bestel zijn in feite alle kabinetten 'extra-parlementair'. De grotere afstand tot de parlementaire partijen maakt een dichtgetimmerd regeerakkoord overbodig. In geval van een hardnekkige vertrouwensbreuk of een politieke patstelling moeten procedures (zoals een referendum) worden ontwikkeld waarbij de inzet van het conflict opnieuw aan de kiezers kan worden voorgelegd. De ervaringen in de VS en in Frankrijk met vormen van 'cohabitation', waarbij de regering een andere politieke kleur had dan het parlement, zijn niet zodanig afschrikwekkend dat men een scherper dualisme om die reden zou moeten afwijzen. De politieke stagnatie is eerder groter in een coalitiestelsel als het onze. Degenen die vrezen voor politieke eenzijdigheid en een te grote presidentiële macht kunnen uit deze vorm van gedwongen samenwonen ook enige geruststelling putten.

Meerstemmigheid en de voorkeurstem

In de klassieke formulering van D66: de kiezer stemt op de macht én op de controle over de macht. In 2000 uitte Van Mierlo nog eens zijn verbazing over het feit dat in Nederland alle

macht voortvloeide uit één stem, en dat de uitvoerende macht op een voor de kiezer onnavolgbare wijze resulteerde uit de wetgevende macht van het parlement. Een meer persoonsgericht en 'meerstemmig' kiesstelsel zou niet alleen de regering een sterkere positie verschaffen tegenover het parlement, maar het parlement ook sterker kunnen maken tegenover de regering (Van Mierlo 2000). Die gedachte werd overgenomen door zijn partijgenoot Thom de Graaf, die in zijn ministeriële nota *Naar een sterker parlement. Hoofddlijnennotitie nieuw kiesstelsel* (2003) schreef dat hij het kiesstelsel zó wilde inrichten 'dat het ertoe bijdraagt dat er meer Kamerleden zijn met een eigen democratische legitimatie, doordat kiezers zich nadrukkelijk voor hem of haar hebben uitgesproken'. De Graaf bepleitte een mengvorm tussen de evenredige (partij)vertegenwoordiging en een districtenstelsel, waarbij de kiezer één stem zou uitbrengen op de partij van zijn keuze en een tweede stem op een door de partijen aangewezen districtskandidaat; maximaal de helft van het aantal Kamerzetels zou via die laatste route worden bezet.

Een districtenstelsel is mijns inziens echter een achterhaalde en riskante manier om de band tussen kiezer en gekozene te willen versterken. Nederland is te klein om nog eens in kiesdistricten te worden verdeeld, en de noodzaak van regionale binding tussen kiezer en gekozene lijkt, althans waar het gaat om nationale verkiezingen, in het mediatijdperk grotendeels achterhaald. Het districtenstelsel is goed voor de meerderheid en de gevestigden, de evenredige vertegenwoordiging is beter voor minderheden en buitenstaanders. De EV is niet alleen superieur omdat zij de diversiteit van politieke voorkeuren beter reflecteert en lagere drempels kent voor politieke outsiders en dus voor politieke vernieuwing; bovendien biedt zij alle ruimte voor een versterking van de persoonlijke relatie tussen kiezer en gekozene. Politieke blokvorming moet niet van bovenaf worden afgedwongen via een districtenstelsel of een verhoging

van de kiesdrempel, maar juist van onderop groeien door ideologisch debat en de vervaging van uit partijbelang getrokken grenzen. Ook hier kan een verdere individualisering van de politieke vertegenwoordiging helpen om de partijdiscipline te versoepelen en de drempels tussen verwante partijen te slechten.

De mogelijkheid voor burgers om meer dan één stem uit te brengen breekt met de gedachte van de enkelvoudige soevereiniteit en geeft beter uitdrukking aan een meerstemmige, diverse samenleving. Die meerstemmigheid bevindt zich ook binnen burgers zelf, die het steeds moeilijker vinden om voor één politieke partij te kiezen, zeker wanneer de verschillen binnen de partijen ongeveer even groot zijn als de verschillen tussen de partijen. Om die reden wordt een tweede stem vaak genoemd als middel om de werkelijke partijvoorkeuren van burgers beter te kunnen registreren en om hun meer invloed te geven op de gewenste regeringscoalitie (Australische kiezers kunnen zowel op de partij van hun eerste als op die van hun tweede voorkeur stemmen). De enkelvoudige stem dwingt bovendien in sommige gevallen tot strategisch stemmen, terwijl dit opportunistische motief bij meervoudig stemmen minder sterk wordt. Kiezers zijn tegenwoordig meer issue-gericht, en vaak ontevreden met de *package deal* of gedwongen winkelnering die hun door partijprogramma's worden opgelegd. Bij belangrijke thema's nemen zij vaak een ander standpunt in dan hun partij. Jongere kiezers noemen vaker meerdere partijen waartussen zij aarzen. Die partijen liggen vaak dicht bij elkaar: uit onderzoek blijkt dat zwevende kiezers vaker wisselen van partij maar niet zo vaak van politieke oriëntatie: de links-rechtsverdeling van het politieke landschap is opmerkelijk stabiel (Van Holsteyn & Den Ridder 2008).

Zonder het beginsel van de evenredige vertegenwoordiging op de tocht te zetten, kan een verdere personalisering van het

parlement en een meer directe band tussen burgers en hun vertegenwoordigers ook worden gestimuleerd door de voorkeursdrempel te verlagen. Die is nu 25 procent van de kiesdeler; tot 1998 gold een norm van 50 procent.¹⁴ Omdat Kamerleden minder dan in een gesloten lijstenstelsel 'op de slippen van de lijsttrekker' de Kamer binnenkomen, staan zij onafhankelijker tegenover hun politieke partijen en kunnen zij zich gemakkelijker aan de fractiediscipline onttrekken. Er bestaat dus een direct verband tussen de mate van politiek dualisme en de bewegingsvrijheid van individuele Kamerleden. In monistische verhoudingen wordt de parlementaire politiek (ook op lokaal niveau) vooral beheerst door de tegenstelling tussen de regerings- en de oppositiepartijen. Politieke partijen zijn in die constellatie de belangrijkste actoren. In meer dualistische verhoudingen bestaat een duidelijker machtenscheiding tussen regering en parlement. Eensgezind optreden van fracties is dan minder essentieel, en er ontstaat meer ruimte voor individueel opererende Kamerleden (Thomassen & Andeweg 2006: 169).

Ook het Burgerforum Kiesstelsel kwam tot de slotsom dat een versterking van de rol van de kiezer ten opzichte van de politieke partijen een voorwaarde was voor herstel van het democratisch vertrouwen. Het stelde voor om de voorkeursdrempel geheel te slechten, zodat kiezers ofwel konden stemmen op een partij (door hun stem uit te brengen op de lijsttrekker en dus in te stemmen met de lijstvolgorde) of een voorkeurstem konden uitbrengen op een (andere) persoon. Het nieuwe stelsel zou zo tegemoetkomen aan de wens van de kiezer om niet alleen door een politieke partij maar ook door duidelijk geprofileerde Kamerleden vertegenwoordigd te worden: een nieuw evenwicht tussen partijmacht en kiezersinvloed (Burgerforum Kiesstelsel 2006). Maar ook deze bescheiden aantasting van de macht van de gevestigde partijen werd door het kabinet Balkenende-IV naar de prullenbak verwezen.

Het voorstel van Pechtold om de voorkeursdrempel te verlagen van 25 procent naar 12,5 procent werd door zijn opvolger Nicolai (VVD) spoedig terzijde gelegd. De lage drempel zou cliëntelisme in de hand werken. De band van een Kamerlid met een kleine groep kiezers kon te knellend worden en de behartiging van het algemeen belang in de weg staan. In april 2008 zei CDA-staatssecretaris Bijleveld ook nee tegen het voorstel van het Burgerforum, omdat het een onwenselijke concurrentie tussen kandidaten van dezelfde lijst zou aanwakkeren en daarmee de stabiliteit van politieke partijen zou schaden. Opnieuw werd partij gekozen voor de partijen en tegen de kiezers. In een redactioneel commentaar noemde NRC *Handelsblad* (30.4.08) dit terecht een 'affront van de burger, aan wie dit kabinet geen enkel perspectief op bestuurlijke vernieuwing of democratische versterking toestaat... dit kabinet is bang van de burger'.

Natuurlijk zijn er haken en ogen aan het gebruik van de voorkeurstem, maar net als bij andere staatkundige vernieuwingen is het de vraag of de nadelen zwaarder wegen dan de voordelen. Bart Tromp schreef indertijd met karakteristieke overdrijving: 'Daar zit de eigenaardige gedachte achter dat de Tweede Kamer een verzameling individueel opererende volksvertegenwoordigers is, en niet wordt bemand door teams die op basis van een gemeenschappelijk program zijn samengesteld, wat een arbeidsverdeling naar deskundigheid en andere relevante kwaliteiten veronderstelt' (NRC *Handelsblad* 2.4.05). Maar als men het dualisme scherper wil aanzetten en meer generalisten tot de Kamer wil laten toetreden met een eigen verhaal en achterban, weegt het (partij)belang van evenwichtig gespreide dossierkennis minder zwaar. Het evenwichtsargument wordt gemakkelijk misbruikt om als fractie te kunnen 'meeregeren' met de departementen. Hetzelfde geldt voor de koudwaterrees dat kandidaten op dezelfde lijst via persoonscampagnes elkaar de tent zouden uitvechten. Zij blijven immers optreden

als leden van dezelfde partij en als aanhangers van hetzelfde gedachtegoed. Wat meer individuele variatie en interpersoonlijke rivaliteit zouden de herkenbaarheid van kandidaten en de aantrekkingskracht van hun partij voor veel kiezers juist kunnen vergroten.

Het aantal bij voorkeur gekozen Kamerleden ligt al jaren stabiel rond de 12-13 procent. De meeste stemmen gaan naar de lijsttrekker, en ook worden veel stemmen uitgebracht op de eerstgeplaatste vrouw (vaak de nummer twee). Veel kandidaten worden gekozen met een klein aantal stemmen: de PvdV'er John Sharpe was met 148 stemmen in 2010 recordhouder.¹⁵ Een verlaging van de drempel tot 12,5 procent van de kiesdeler, en zeker de algehele slechting ervan, zou dat aantal aanzienlijk kunnen verhogen. Met hoeveel precies is moeilijk te schatten, hoewel de ervaring leert dat meer vrouwen en vertegenwoordigers van regionale, religieuze en etnische minderheden de Kamer zouden betreden. Op dit moment gaat nog steeds rond de 80 procent van de stemmen naar de lijsttrekker, en maakt minder dan 5 procent van de kiezers gebruik van de voorkeurstem. Voor alle duidelijkheid: het zou geenszins de bedoeling zijn om de meeste stemmen *letterlijk* te laten gelden en de kiesdrempel (van 0,66 procent) voor politieke groeperingen af te schaffen. De versnippering van de Kamer wordt dan veel te groot. In 2003 zou bijvoorbeeld het aantal fracties bijna zijn verdubbeld van negen tot zeventien partijen, waarvan er zes maar één zetel zouden hebben gekregen (NRC Handelsblad 1.2.03).

Het gevaar van cliëntelisme is reëel. Zo ontstond er op lokaal niveau commotie na de gemeenteraadsverkiezingen van 2010, toen bleek dat in steden als Enschede, Helmond, Eindhoven, Utrecht, Amsterdam, Den Haag en Rotterdam hogergeplaatsten door lagergeplaatsten via voorkeurstemmen werden verdrongen; in bijna alle gevallen betrof het PvdA-kandidaten van allochtone herkomst. Maar het is opnieuw de vraag of de breek-

ijzerfunctie van de voorkeurstem niet belangrijker is dan het streven van partijen naar een evenwichtige representatie van het algemeen belang – dat in veel gevallen lijkt samen te vallen met het belang van de zittende partijelite. De klacht dat ervaring en kennis verloren gaan weegt ruimschoots op tegen de nieuwe ervaring en kennis en het emancipatoire effect van een grotere kiezersinvloed, ook al neemt deze de vorm aan van etnische solidariteit.

6

Naar een nieuwe democratie

Een brug over de kloof

De Nederlandse democratie piept en kraakt onder achterstallig onderhoud. Maar de gedachte aan democratische vernieuwing lijkt dood en begraven. Zelfs Pim Fortuyn en zijn erven hebben daar tot nu toe weinig aan kunnen veranderen. Na de burgemeesterscrisis van maart 2005 en het Europese referendum van juni 2005 wilde geen van de grote partijen haar vingers er nog aan branden. De aanbevelingen van de Nationale Conventie en het Burgerforum Kiesstelsel zijn zonder veel plichtplegingen terzijde gelegd. Een tweede Europa-referendum werd afgeblazen en PvdA-minister Ter Horst sprak de grafrede uit over de rechtstreeks gekozen burgemeester. Het debacle werd in maart 2009 afgesloten met een tandeloos en nietszeggend rapport over parlementaire zelfreflectie. Het verkiezingsprogramma van de PvdA voor 2010 bevatte weliswaar een oproep om te komen tot een Nationaal Democratie Akkoord ter modernisering van de representatieve democratie ‘door op een verantwoorde manier vormen van directe invloed voor de burger in te voeren’, maar bleef vaag over het hoe en wat. Het verkiezingscongres van GroenLinks schrapte voor het eerst in het bestaan van de partij het referendum uit het programma, terwijl het wél prominent prijkte in het programma van Wilders’ populistische P.V.V.¹

Over de gehele linie is er bij progressieve partijen een terug-

trekkende beweging te zien: in reactie op de frontale kritiek van populistten op het gevestigde bestel zijn zij er juist dichtertegen aan gaan schurken. De bestuurlijke-vernieuwingsagenda kan dan ook terecht worden aangeduid als een ‘boulevard of broken dreams’ (Hendriks 2006: 185). In zijn Thorbeckelezing van 2000 sprak pionier Van Mierlo al over de ‘lijdensweg’ van de staatsrechtelijke vernieuwing, die het ene rapport en het ene parlementaire debat na het andere had voortgebracht, zonder tastbaar resultaat. Van een directer of persoonlijker of sterker maken van de band tussen kiezer en gekozene was in veertig jaar tijd niets terechtgekomen (Van Mierlo 2000). Tekenend was dan ook het sentiment van SP-voorman Marijnissen, die tien jaar later – en een kleine maand na het overlijden van Van Mierlo – in zijn Thorbeckelezing abrupt liet weten: ‘Alle nieuwlichterij die verscholen gaat achter het begrip “bestuurlijke vernieuwing” kan me gestolen worden.’ Het was zijn voornaamste zorg om de parlementaire democratie ‘overeind te houden in moeilijke tijden’, zoals de ondertitel van zijn lezing luidde. Er was geen beter systeem dan het onze, want daarin ‘heeft de burger altijd het laatste woord’ (Marijnissen 2010).

Maar die burger heeft nog steeds te weinig in te brengen. Terwijl hij op de markt alles mag, nee *moet* kiezen, mag hij dat onvoldoende in de politieke democratie. Mijn uitgangspunt is daarom verre van origineel: mondige, beter opgeleide, kieskeurige en dus vaak zwevende kiezers moeten (vinden zij ook zelf) veel meer invloed kunnen uitoefenen op de beleids- en besluitvorming. Zij zijn er terecht niet tevreden mee dat zij eens in de vier jaar op een politieke partij kunnen stemmen en verder het nakijken hebben. Daarom moet de gevestigde representatieve democratie worden aangevuld met elementen van participatieve en/of directe democratie (ROB 2010). Als we al van een kloof tussen burgers en bestuurders willen spreken, gaat het vooral om dit democratisch gat van vier jaar, waarbij de kiezer al vanaf

het begin, vanaf de formatie van het nieuwe kabinet, buitenspel wordt gezet. De frequentie van het contact en de interactie tussen kiezers en gekozenen ligt in onze democratie te laag. De wisselwerkingsdemocratie zoals hier voorgesteld heeft tot doel om deze communicatie te versnellen en te verdiepen. Zij moet zowel vormgeven aan een meer continue betrokkenheid van burgers als aan een meer intensieve publieke verantwoording door bestuurders, zonder de functionele afstand en gezagsverdeling tussen beiden uit te wissen.

In de praktijk zijn er natuurlijk een groter aantal democratische toets- en afrekenmomenten dan eens per vier jaar, al was het maar omdat kabinetten vaak de eindstreep niet halen. Daarnaast zijn er in de afgelopen decennia tal van geïnstitutionaliseerde vormen van inspraak, interactieve beleidsvorming en burgerparticipatie tot stand gekomen. En natuurlijk is er in de huidige media- of publieksdemocratie sprake van een hoogfrequente, niet aflatende verantwoordingsdruk als gevolg van de verhoogde reputatiegevoeligheid van alle machtsposities. Bestuurders kunnen niet langer zeggen: 'Ik ben voor vier jaar benoemd/gekozen, laat me mijn gang gaan, en reken me over vier jaar maar af op mijn prestaties.' In een publieke ruimte die door de media en het internet sterk is uitgebreid en veel toegankelijker is geworden moeten politiek gezag en bestuurlijk vertrouwen iedere dag opnieuw worden verdiend. De Tweede Kamer komt via de tv vrijwel dagelijks in de huiskamer. Bloggers en twitteraars reageren stante pede op de politieke actualiteit. De wisselwerkingsdemocratie wil deze versnelling van de politieke communicatie bevestigen en constitutioneel verankeren, door de kiesmomenten te vermenigvuldigen en meer te variëren, en door kiezers ook op andere manieren invloed te geven op de voorbereiding en uitvoering van het beleid.

Het centrale probleem is hoe, gegeven de meer zichtbare spitsfunctie van politieke leiders en bestuurders, de democrati-

sche zeggenschap en controle van onderop kan worden uitgebreid en geconsolideerd. Aan de onderkant van de representatieve pyramide moet daartoe het complete arsenaal van democratische vernieuwingen worden aangesproken dat sinds de jaren zestig op de politieke agenda prijkt: van referenda en burgerpanels, cliënten- en bewonersraden in de zorg, de huisvesting en het onderwijs tot en met een grotere zeggenschap voor werknemers in economische instituties (democratisering van het structuurregime, versterking van de ondernemingsraden etc.). Directe zeggenschap van burgers is niet alleen een kwestie van politieke maar ook van maatschappelijke of 'associatieve' democratie. Die bredere democratiseringsagenda is niet bepaald besteed aan populistische partijen, die zich beroepen op de volksmacht, maar deze vooral tot uitdrukking willen brengen via een directe volksstem tegen de zittende elite en de (islamitische) buitenlanders die het eigen volk zouden bedreigen in zijn identiteit. Tegelijkertijd is het spijtig dat progressieve partijen zich uit populistische smetvrees lijken af te keren van de politieke ten gunste van de maatschappelijke democratisering. Maar naast het oppoetsen van radenachtige overlegstructuren zouden zij niet bang moeten zijn om te experimenteren met meer personalistische vormen van directe democratie.²

Stemmen en kiezen

In dit boek heb ik mij beperkt tot pogingen om dit terrein voor links te herwinnen, en me dus hoofdzakelijk gericht op staatkundige vernieuwingen. Daarbij is de aandacht met name uitgegaan naar de personendemocratie en de rechtstreekse verkiezing van uitvoerende gezagsdragers. Directe persoonsverkiezingen bezitten een unieke kwaliteit en hebben in de moderne mediademocratie een speciale strategische betekenis. Zij versterken tegelijkertijd de elitaire en de populaire dimensies van het

vertegenwoordigende stelsel, en slaan daarmee een brug over de kloof tussen elite en volk. Personalisering van de macht maakt politieke leiders en bestuurlijke elites beter zichtbaar, waardoor zij directer en nadrukkelijker ter verantwoording kunnen worden geroepen. Door de meer emotionele en intuïtieve herkenning van mediagenieke personen hebben ook lager opgeleide kiezers een volwaardige stem in het politieke proces, zodat tegenwicht wordt geboden aan de vanzelfsprekende politieke dominantie van hoger opgeleiden (de ‘diplomademocratie’).

De ijzeren wet van Michels spreekt duidelijke taal: alle organisaties, ook de meest democratische, vertonen een natuurlijke neiging tot oligarchisering en elitevorming. In een moderne meritocratische samenleving bestaat die elite vooral uit hoogopgeleide professionals. De vraag is hoe hun onvermijdelijke dominantie kan worden gematigd en de kloof met gewone burgers zo goed mogelijk kan worden overbrugd. De ironie wil dat de nieuwe vormen van activisme en burgerparticipatie die in de afgelopen decennia voor dat doel zijn uitgeprobeerd (buurtraden, wijkpanels, jury’s, klankbordgroepen etc.) de politieke ongelijkheid nauwelijks hebben verminderd, omdat zij sterk door hoger opgeleiden worden gedomineerd (Bovens & Wille 2011: 40). Naarmate er meer van burgers wordt gevraagd in termen van tijd, energie, ambitie en competenties, zoals bij de meeste vormen van inspraak en interactieve beleidsvorming, is het aandeel van de gemakkelijke praters, de dossierkenners en de handige netwerkers groter. Hetzelfde geldt voor de politieke partijen, die ook als zij volkspartijen willen zijn steeds sterker worden beheerst door de gestudeerde kaste. Van alle leden van politieke partijen was in 1999 minstens 60 procent hoog en maar 16 procent lager opgeleid (Bovens & Wille, 33-4).

Het vliegwiel van de oligarchisering begint dus al te draaien vanaf het laagste niveau (de buurt, de straat, de school, de werk-

vloer) waarop burgers zich door anderen laten vertegenwoordigen. Alle vormen van burgerparticipatie kennen een participatie-elite van geïnteresseerde hoger opgeleiden; in plaats van de inspraakrijker kennen we tegenwoordig de participatierijker (ROB 2004: 18; Hendriks 2007: 192).³ Die elite kan worden verruimd, maar dat betekent in veel gevallen (denk aan het Burgerforum Kiesstelsel) dat gewone burgers via weekendcursussen, de raadpleging van experts en intensieve overlegsessies uitgroeien tot semiprofessionals en halve beleidsmedewerkers. Tegenover overspannen verwachtingen omtrent de participatieve democratie moeten daarom nut en noodzaak van de politieke arbeidsdeling duidelijker worden erkend. Maar daaruit volgt ook dat de daaruit resulterende politieke ongelijkheid het beste kan worden verzacht via vormen van politieke activiteit die minder tijd en moeite vragen, zoals het uitbrengen van een stem op een idee, een partij of een persoon. Hoewel ook hier al grote verschillen optreden tussen hoger en lager opgeleiden (bij lokale en Europese verkiezingen gaan de eersten bijvoorbeeld veel vaker stemmen dan de laatsten), is het uitbrengen van een stem (het eenvoudig handopsteken) vergelijkenderwijs een zeer egalitaire bezigheid: het is verreweg de minst veeleisende vorm van politieke participatie en bereikt daarmee potentieel de ruimste kring (Bovens & Wille 2011: 31, 33).

De macht van de politieke elite kan daarom worden gematigd door plebiscitaire mechanismen als referenda en rechtstreekse persoonsverkiezingen in te bouwen in de bestaande vertegenwoordigende democratie. Correctieve referenda geven burgers een belangrijke vetomacht, terwijl de personendemocratie het burgers gemakkelijker maakt om zich te identificeren met opvallende politieke persoonlijkheden en de door hen uitgedragen ideeën. Wellicht kunnen we iets leren van wat de 'stemparadox' kan worden genoemd: mensen komen massaal in beweging als ze via internet of sms'jes hun stem kunnen

uitbrengen op kandidaten voor talenten- en realityshows als *Idols*, *Big Brother*, *X Factor* of *So You Think You Can Dance*, maar blijven weg wanneer ze naar de politieke stembus worden geroepen. Mediawatchers suggereren dat politici heel wat kunnen opsteken van de technieken van massamarketing en persoonlijke *branding* die deze entertainmentshows hebben ontwikkeld (Corner & Pels 2003: 1-2). Denk bijvoorbeeld aan het gemak waarmee de stem online kan worden uitgebracht, vergeleken bij de fysieke gang naar de stembus en het hanteren van het rode potlood. Als ook politieke kiesmomenten door deze *push button democracy* gemakkelijker en aantrekkelijker worden gemaakt, zouden ze ook veelvuldiger kunnen plaatsvinden.

Bovens & Wille laten ook zien dat lager opgeleiden veel meer belang hechten aan deze directe vormen van democratie dan hoger opgeleiden. Zij zijn in grote meerderheid voorstanders van het referendum (70 procent), de direct gekozen burgemeester (68 procent) en de direct gekozen minister-president (60 procent), terwijl de voorstanders onder de hoger opgeleiden komen tot 69, 49 en 32 procent. De verschillen zijn het grootst tussen lager of middelbaar opgeleide kiezers en hun hoger opgeleide volksvertegenwoordigers. De leden van de Tweede Kamer keren zich met een kleine meerderheid tegen het referendum (51 procent), en met grotere meerderheden tegen de direct gekozen burgemeester (69 procent) en dito minister-president (83 procent). Overigens is staatkundige vernieuwing een van de vier maatschappelijke kwesties waarbij grote verschillen in politieke voorkeur optreden tussen hoger en lager opgeleiden. De andere drie zijn: immigratie en integratie, criminaliteit en de Europese eenwording. Niet toevalligerwijze vormen juist deze thema's de speerpunten van populistische partijen, en weten de gevestigde partijen er nog steeds niet goed raad mee (Bovens & Wille, 96-9).

Critici als Zijderveld maken zich zorgen over de negatieve

boodschap van het populisme, dat vooral antisysteemgevoelens aanwakkert en de dommekracht van het volkse 'nee' exploiteert. Maar in een voldragen wisselwerkingsdemocratie zou juist dit anarchistische en anti-establishment sentiment sterker moeten worden gewaardeerd (Van Reybrouck 2008). De burgers bezitten in de democratie een algemeen veto- en ontslagrecht, en vervullen daarmee een onmisbare functie als tegenprekers van de politieke elite. Door dit vetorecht wordt de hoogopgeleide elite gedwongen om rekening te houden met de politieke gevoeligheden en perspectieven van de minst opgeleiden. Noch elite noch volk heeft immers in de democratie het laatste woord; zij moeten beiden hun eigen 'tegenhanger' organiseren. Dat houdt ook in dat de rauwheid van de tegenstem, van het nee zeggen, een legitieme plaats moet hebben in het politieke bestel. Op deze manier komt een politiek systeem nabij dat een zelfbewuste elite de ruimte geeft, maar tegelijkertijd een anti-elitair tegenwicht inbouwt dat voorkomt dat zij zich afsluit van de burgers en verandert in een regentesk establishment.

Het referendum

Een van de manieren om dit te doen is via de constitutionele verankering van het referendum. GroenLinks verdedigt sinds 2005 samen met D66 en de PvdA twee initiatiefwetsvoorstellen over het correctief en raadgevend referendum in de Tweede Kamer. Des te wonderlijker was het dat het referendum vorig jaar uit het verkiezingsprogramma werd geschrapt; maar intussen is GroenLinks weer bijgedraaid. Christelijke partijen als het CDA en de SGP zijn principieel gekant tegen elke vorm van directe democratie en wijzen daarom ook het referendum af, omdat het 'niet past binnen onze representatieve democratie'. De VVD heeft de laatste jaren op dit punt flink gezwakt, maar is

inmiddels terug bij de vertrouwde nee-positie van de beruchte Nacht van Wiegel (18 mei 1999), toen het referendum net geen tweederde meerderheid haalde in de Eerste Kamer. De SP is voorstander, hoewel het referendum zelf niet meer voorkomt in het huidige verkiezingsprogramma, in tegenstelling tot het zwakkere grondwettelijk recht van petitie. Ook de Christen-Unie is vóór, en natuurlijk ook D66, hoewel deze vernieuwingspartij bij uitstek haar kroonjuwelen tegenwoordig liever in het magazijn bewaart dan prominent uitstalt in de etalage.

Maar ook populistische partijen als de PVV en Trots op Nederland pleiten vóór het referendum. Dat maakt het noodzakelijk om scherp onderscheid te maken tussen twee interpretaties ervan: de populistische en de liberaal-democratische. De eerste interpretatie vindt tegenwoordig evenveel aanhangers op rechts als op links. Jan Marijnissen moet bijvoorbeeld weinig hebben van D66-achtige bestuurlijke vernieuwingen, maar maakt een uitzondering voor het referendum, want dat is ‘de ultieme expressie van het “volk aan de macht”’ (Marijnissen 2010). Dezelfde gedachte is in radicalere vorm te vinden in *Directe democratie. Feiten, argumenten en ervaringen omtrent het referendum* van Jos Verhulst en Arjen Nijeboer. Het referendum is volgens hen het enige instrument om een authentieke democratie te vestigen, met de ‘integrale volkssoevereiniteit’ als kern. Alle andere voorstellen, zoals de personalisering van de macht, de direct gekozen burgemeester en minister-president of een sterker dualisme, verbeteren hooguit hier en daar wat aan het representatieve systeem. Maar dat systeem zal altijd een elite van vertegenwoordigers (een selectie van ‘filosofen-prinsen’) kennen en dus nooit een democratie kunnen zijn in de ware, letterlijke zin van de volksheerschappij.⁴

Het ideaalbeeld van de auteurs is nog steeds dat van de volksvergadering van gelijken, waarbinnen ieder een gelijk recht heeft om voorstellen in te dienen, en de agenda dus niet door

een elite kan worden gekaapt. Omdat unanimiteit meestal niet haalbaar is geldt de meerderheidsregel, die volgens de auteurs haaks staat op alle elitaire tendensen. Omdat de universele deelname van burgers evenmin haalbaar lijkt, geldt de mandateringsregel: wie niet deelneemt aan de volksvergadering wordt geacht een mandaat te geven aan degenen die wel deelnemen. In een representatief stelsel wordt het mandaat waarop volksvertegenwoordigers zich beroepen feitelijk afgedwongen: een authentiek democratisch mandaat kan alleen vrijwillig worden afgegeven en bij handopsteken weer worden teruggetrokken. Alleen het beslissende referendum op volksinitiatief kan dus als de authentieke uitdrukking van de volkswil worden beschouwd (Verhulst & Nijeboer 2007).

Maar zodra het referendum wordt losgeweekt van deze associatie met de volkssoevereiniteit, kan het heel goed worden ingepast in het mechanisme van de wisselwerkingsdemocratie. Het is een middel om de stem van de burger luider te laten klinken en de communicatie met de politieke elite te intensiveren.⁵ Burgers moeten kunnen meebeslissen over zaken van groot publiek belang, zonder afbreuk te doen aan het mandaat van de gekozen volksvertegenwoordiging. Tijdens haar verdediging van het initiatiefvoorstel voor een correctief referendum kenmerkte GroenLinks-leider Femke Halsema het vooral als een nieuw democratisch communicatiemiddel 'in een beschaafd, voortgaand gesprek waarbij het laatste woord nooit kan zijn gezegd'. Terwijl een SP'er als Ronald van Raak in het Kamerdebat de indruk wekte de directe stem des volks als *nec plus ultra* te beschouwen ('de democratie is niet van de volksvertegenwoordigers maar van het volk'), onderstreepten de indieners keer op keer dat het primaat van de Staten-Generaal niet werd ondergraven 'omdat politici uiteindelijk de wet altijd hernemen'. Een referendumuitslag dwingt tot heroverweging, maar blijft uiteindelijk een advies: 'Burgers stellen geen wetten vast.' Refe-

renda houden de politiek scherp: alleen al het feit dat zij gehouden kunnen worden, bevordert de responsiviteit van het bestuur. Hun democratische meerwaarde schuilt in hun mobiliserend effect en de impuls die zij geven aan het publieke debat (Handelingen Tweede Kamer, 31.3.10).

Het is juist die debatfunctie van het referendum, en niet de werking ervan als stemmachine, die expliciet door de initiatiefnemers naar voren werd gehaald. GroenLinkser Tofik Dibi zei bijvoorbeeld ‘zeer geïnteresseerd te zijn in mogelijkheden om beter en effectiever met de burger te communiceren. Ook het raadgevend referendum is tenslotte een communicatiemiddel, niet het einde van een gesprek maar het begin. Het is een communicatiemiddel dat confronteert, corrigeert en dwingt tot zelfreflectie.’ Politici hoeven het meerderheidssignaal van een referendumuitslag niet over te nemen, maar het dwingt hun ‘om soms de burger tegen te spreken en om uit te leggen waarom dat standpunt werd ingenomen, en soms om het eigen standpunt enigszins te veranderen’. PvdA-woordvoerder Paul Kalma meende zelfs dat het referendum ‘staat of valt met het geloof dat politici de kracht hebben om het door de burgers gegeven advies zo nodig en beargumenteerd naast zich neer te leggen’. Het is volgens hem daarom spiegelbeeldig aan het burgerinitiatief, dat de politiek dwingt om voorstellen te overwegen, niet om ze over te nemen (Handelingen Tweede Kamer, 31.3.10).

De directe democratie wordt daarmee gekarakteriseerd als een dialoogfabriek: als een publieke ruimte waarin niet ‘de’ stem maar juist de meerstemmigheid van het volk kan weerklinken. Het referendum is vooral een noodrem of een waarschuwingssignaal dat een nieuw soort politieke communicatie op gang kan brengen. Zo kan het Europese Grondwetsreferendum van juni 2005 ondanks de voor velen teleurstellende uitslag achteraf een maatschappelijk succes worden genoemd, juist vanwege het brede debat dat erdoor werd uitgelokt. Die

ervaring liet bovendien zien dat ook bij referendumcampagnes spraakmakende elites (politici, mediamakers, intellectuelen) een leidende rol spelen en dat zij hun eigen mediagenieke woordvoerders voortbrengen (in het Europeareferendum vooral van de tegenpartij: Ronald Plasterk, Ad Verbrugge, Willem Bos en Bart Jan Spruyt). Als het referendum bij uitstek een communicatiemedium is, is er ook ruimte voor mediamieke *communicators* en versterkt het de personendemocratie. Het probleem van de voorstanders was dat zij noch een aansprekend verhaal hadden, noch leidende persoonlijkheden (met uitzondering van de Duitse politicus Joschka Fischer in *Buitenhof*) die dit verhaal met volle overtuiging konden vertellen.

Mediademocratie

Verkiezingen zijn momentopnamen, een periodieke afdracht van vertrouwen. Die momenten kunnen worden vermenigvuldigd door tussen de verkiezingen van vertegenwoordigende organen door directe persoonsverkiezingen en referenda te houden. Maar in de moderne mediademocratie is deze monitoring permanent geworden en begeleidt zij politici tijdens de hele bestuurlijke rit. Door de centrale rol die de communicatiemediën spelen in de verbeelding van de (politieke) werkelijkheid en het in stand houden of ondermijnen van het politiek krediet (*naming and shaming*), staan reputaties en gezagsposities voortdurend op het spel: zij moeten dagelijks worden verdiend, waargemaakt en hernieuwd ten overstaan van het grote publiek. Die performatieve druk van de publieke opinie wordt meer dan ooit gericht op leidende personen, in 'een continu proces van afrekening en steunbetuiging, van aversie en adhesie, van blaam en krediet' (Verhoeven 2010: 77).

Die continue verantwoordingsdruk richt de schijnwerper op de moderne media, die als poortwachters van de publiciteit en

als regisseurs van het publieke debat een machtige intermediaire positie hebben verworven. Als extra volksvertegenwoordiging ‘zonder last of ruggespraak’ hebben zij de gewone burger grotendeels vervangen als controleur en criticus van de macht. Het soevereine volkje dat politici kan maken en breken bewoont vooral de tv-studio’s van Hilversum en Amsterdam. Mediamakers bezitten de letterlijke verbeeldingskracht: de macht om woorden en beelden te (ver)vormen, en daarmee ook de politieke werkelijkheid mede te produceren. Vandaar dat in de wisselwerkingsdemocratie speciale aandacht moet uitgaan naar de democratisering van de media, met het doel om burgers letterlijk meer zeggenschap te geven over het gebruik van hun eigen woorden en beelden.

Mediapopulisme dreigt zodra mediamakers hun rol als vormgevers van de stem des volks ontkennen. Media en politici die elkaar in die ontkenning steunen worden dan twee handen op één onderbuik. Een zelfstandige, kwaliteitsgerichte en commercievrije publieke omroep die niet bang is om elitair te zijn, een meer alerte mediakritiek, effectieve journalistieke beroepscode en een grotere toegankelijkheid van informatie en cultuur kunnen dit mediapopulisme tegenwerken. De laagdrempeligheid van het internet heeft al gezorgd voor een ongekennde democratisering van het publieke debat, waarbij de stem des volks vaak ruw en ongenueanceerd weerklinkt, maar waar tegelijkertijd nieuwe mogelijkheden zijn ontstaan voor dialoog en participatie, in de vorm van blogs, petitie, manifesten en andere vormen van online activisme. Actieorganisaties zoals Greenpeace en Oxfam Novib mobiliseren honderdduizenden consumenten en zetten via sociale mediacampagnes ‘foute’, vervuilende bedrijven effectief onder druk (*de Volkskrant* 25.9.10). Interactieve media zijn, zoals de soortnaam al zegt, onmisbaar voor de meer intensieve democratische interactie die in dit boek wordt bepleit, en bieden alternatieven voor het eenrichtingsverkeer en de machtspositie van

oudere media zoals radio en tv. De verdere ontwikkeling van deze middelen van directe burgerinspraak is essentieel om de wisselwerkingsdemocratie verder te verdiepen.

Zo probeert het overheidsprogramma Burgerlink de e-participatie te bevorderen door allerlei experimenten in de etalage te zetten, zoals virtuele steden, digitale burgerpanels, weblogs van burgemeesters en andere lokale politici, digitale burgerloketten, en stemhulpen als Kieskompas en Stemwijzer. Er zijn projecten bij als die van de stichting Het Nieuwe Stemmen (zoals de onofficiële *primary* www.rutteofverdonk.nl), websites die politici ook na de verkiezingen blijven volgen, en sites als Wat Stemt Mijn Raad?, Verbeter de Buurt of Petities.nl, waarmee overheidsorganisaties een petitieloket kunnen openen. De website 'Zo'n burgemeester wil Almelo' vroeg burgers om een profiel- en competentieschets en maakte op die manier deel uit van de sollicitatieprocedure – hoewel de nieuwe burgemeester in december 2009 natuurlijk werd benoemd en niet gekozen (Burgerlink 2010). De politicoloog Krouwel onderstreept dat bij digitale media de informatiesnelheid hoger ligt dan bij traditionele media, en tekst, beeld en geluid meer zijn geïntegreerd. In vergelijking met het eenrichtingsverkeer van kranten, radio en tv is de inhoud minder onderhevig aan top-down redactionele controle en is de controle door de politieke elite minder groot. Dat betekent wel dat een filter ontbreekt: internet is daarom bij uitstek het domein van de radicale en extreme opinies (Krouwel 2010).

Internetdemocratie en digitaal burgerschap zijn ook individualistischer, meer geïntereerd op de directe leefwereld en sterker persoonsgericht dan meer klassieke vormen van democratische participatie. Personalisering is onvermijdelijk op internet, waar iedereen een eigen profiel opbouwt via websites, YouTube en sociale netwerksites als Hyves, Facebook en Twitter. Internet kan de personen in en achter de instellingen daar-

door beter zichtbaar maken. De snelheid en directheid van communiceren, de informalisering van contacten en de grotere beschikbaarheid en uitwisseling van beelden en portretten maken de persoonlijke stijl en uitstraling tot het visitekaartje waarmee men de wereld betreedt. In de huidige mediacultuur is persoonlijke bekendheid bovendien een cruciale kapitaalwaarde geworden, die de toegang tot andere inkomsten (geld, eer, kennis, netwerken) sterker dan vroeger reguleert. Vandaar het universele verlangen naar persoonlijke erkenning, om gezien en gehoord te worden, iemand te zijn in plaats van niemand, met de celebrity-status als ideaal aan de horizon.

Democratie als zelfbinding

Laat ik tot slot de voornaamste stelling van dit boek nog eens samenvatten. In het model van verticale of wisselwerkingsdemocratie dat hier is uitgewerkt, wordt de leiderschaps- of voorhoederol van gekozen politici sterker geaccentueerd, maar wordt de relatie met de kiezers en burgers tegelijkertijd geïntensiveerd. Het populisme vormt op beide punten een uitdaging voor de gevestigde parlementaire en partijendemocratie. Omdat populistten inspelen op de behoefte aan profilerend leiderschap en een inspirerend politiek verhaal, dwingen zij vertegenwoordigende democraten om zelfbewuster om te gaan met hun eigen professionalisme en de politiek als beroep, dus om het elitaire of aristocratische karakter van de politieke democratie sterker te accentueren. Maar omdat de politieke elitevorming altijd een schaduwzijde heeft van mogelijk machtsmisbruik, kan juist de anti-elitaire en antipolitieke inslag van het populisme helpen om de wisselwerking tussen het volk en zijn vertegenwoordigers te intensiveren. Behalve via referenda en experimenten met internetdemocratie kan dit het beste gestalte krijgen door het partijstelsel voor een deel om te bouwen tot

een personenstelsel, en burgers niet alleen de controleurs van de macht maar ook de uitvoerende machthebbers op alle niveaus rechtstreeks te laten kiezen.

Het blijft een intrigerende paradox: de democratie moet meer elitair worden én zij moet populistischer worden. Als de elites aan de spits van de democratische piramide meer ruimte krijgen, moeten ook de burgers aan de basis meer te zeggen en te kiezen hebben. De populistische spanning tussen gevestigden en buitenstaanders moet nadrukkelijker in het bestaande stelsel worden ingebouwd. Zij houdt niet alleen de elites bij de les, maar biedt ook een permanente opening voor politieke buitenstaanders en vernieuwers. De horizontale logica van het parlementaire stelsel wordt zodoende aangevuld met verticale checks and balances, die het stelsel zowel een meer presidentieel als een meer plebiscitair accent geven. Dat is geen knieval voor het populisme die de vertegenwoordigende democratie op fatale wijze uitholt, maar een noodzakelijke verhoging en verdieping ervan.

Democratie bestaat dus bij de gratie van een eigenaardige vorm van dubbele zelfbinding.⁶ Wij, de burgers, accepteren het gezag dat we over onszelf hebben ingesteld. We geven onze vertegenwoordigers vertrouwen, maar met dit vertrouwen sturen we altijd een gezonde dosis wantrouwen mee. We kiezen leiders om ze te kunnen volgen, maar met behoud van permanente kritiek en debat en de kans om ze bij tegenvallende prestaties naar huis te kunnen sturen. We kiezen ze dus om voorop te lopen, ons uit te dagen, ons de waarheid te zeggen en onszelf te laten tegenspreken. Dat doen wij vanuit het gelouterde inzicht dat wij, het volk, niet de waarheid in pacht hebben, en daarom niet soeverein kunnen zijn. Maar ook de door ons gekozen elite heeft geen geprivilegieerde toegang tot de politieke waarheid: zij bezit hooguit de helft ervan, zoals John Stuart Mill zou zeggen. Dat wil zeggen dat zij zich meer moet openstellen

voor de ervaringswijsheid, de tegenspraak en de tegenstem van gewone burgers. Het is deze soms moeizame conversatie tussen politieke professionals en burgers 'over de kloof heen' die het hart uitmaakt van het democratische proces.

Verantwoording

De denklijn van dit boek is voorbereid in een aantal publicaties dat hieronder chronologisch per hoofdstuk is gegroepeerd. Alle gebruikte stukken en fragmenten zijn grondig herzien en aangepast aan het betoog als geheel.

1 Het nieuwe nationaal-individualisme

‘De Hollandse Tuin; of hoe de Nederlandse Leeuw worstelt met zijn identiteit’ in: Carla van Baalen e.a. (red.) (2007) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007*. Amsterdam: Boom; ‘Populisme moet blijven’ in: *Rekto:Verso* 32, 2008 en *Waterstof* #38, 2008; ‘Tegen de hufteerigheid. Het nieuwe nationaal-individualisme’ in: *De Groene Amsterdammer*, 6 november 2009.

2 Het volk bestaat niet

‘Volksmacht in verkiezingstijd. Vóór en tegen het populisme’, *Waterstof* #18, 2006; ‘Het waarheidstekort van de politiek’, *Filosofie & Praktijk* 27(2-3), 2006: 31-36; ‘Waarom democraten de democratie moeten wantrouwen’ in: *De Gids*, november 2006: 952-54; ‘Drie uitdagingen van het populisme’ in: Simon Knepper & Johan Kortenray (red.) (2008) *De vertrouwenscrisis. Over het kerkend fundament van de samenleving*. Amsterdam: Meulenhoff; ‘Het volk en de waarheid bestaan niet’, *Waterlog*, 25 juni 2009; ‘Gekozen leiders en de stem van het volk’ in: *De Helling*, lente 2010, 20-22.

3 Wisselwerkingsdemocratie

‘Wat is democratisch leiderschap?’ in: *Waterstof* #24, 2007; ‘De paradox van het democratisch leiderschap’ in: *Hollands Diep* #2, 2007: 68-74; ‘Verticale democratie. Populisme en de noodzakelijke vernieuwing van de politiek’ in: J.Th.J. van den Berg e.a. (red.) (2009) *Humeurig volk, rusteloze politiek. Jaarboek Vereniging van Griffiers* 2009. Den Haag: Sdu.

4 Politiek charisma in het mediatijdperk

‘De democratisering van het charisma en het fenomeen Fortuyn’ in: *Filosofie & Praktijk* 25(6), 2004: 6-19 en Marcel Becker (red.) *Charisma. De fascinatie van leiders*. Budel: Damon, 2006; ‘Mediacratie en politiek populisme’, website *De Journalist*, 7 februari 2009; ‘Het “Geenstijltje” maakt school’, website *De Nieuwe Reporter*, 12 februari 2009.

5 Leve de personendemocratie!

‘Het glazen huis van de democratie: politiek sterrendom na Fortuyn’ in: *Justitiële Verkenningen* 33(2) 2007: 9-20; ‘Leve de rechtstreeks gekozen burgemeester!’ in: *Waterstof* #11, 2006 en *De Groene Amsterdammer*, 17 maart 2006; ‘Leve de personendemocratie!’ in: *De Helling*, herfst 2010: 18-21.

6 Naar een nieuwe democratie

‘Referendum naar rechts’ in: *De Helling*, zomer 2010, 34-37.

Noten

1 Het nieuwe nationaal-individualisme

1. Volgens een suggestie van UvA-politicologe Sarah de Lange in *Buitenhof* (19.9.10).
2. Wellicht kan er ook worden gesproken van een oost-westverdeling, waarbij de Oost-Europese partijen sterker aansluiten bij het fascistische verleden, terwijl West-Europese partijen doorgaans een meer liberale inslag hebben.
3. Ook de Britse politicoloog Paul Taggart beschouwt het populisme als een corrigerend mechanisme dat een 'periodieke zuivering' van het democratische systeem bewerkstelligt. De reden dat het ook steeds weer verdwijnt, is dat het niet kan worden geïnstitutionaliseerd. Maar hij zegt er ook naast te kunnen zitten: 'Als we een systeem vinden dat populisme kan institutionaliseren, moet ik terugkomen op wat ik nu zeg.' (NRC *Handelsblad* 26.2.11). Dat zal ook Bolkestein moeten doen: 'De PVV is een partij van de korte baan, Wilders is stroman' (*de Volkskrant* 5.3.11).
4. Zie ook Pels (2007b).
5. Vergelijk de uiteenlopende visies op de 'fascismevergelijking' van Lucardie (2009), Zwaan (2009), Vossen (2009) en Klijn & Te Slaa (2010).
6. Zo bepleitte het *Conservatief Manifest* van de Edmund Burke Stichting al in 2003 het samengaan van een 'authentiek' conservatisme (waar het CDA toen nog niet aan toe was) met een 'klassiek' liberalisme (dat een stuk radicaler was dan dat van de toenmalige VVD). Na dit manifest ontpopte hoofdauteur Bart Jan Spuyt zich als ghostwriter van de afgescheiden VVD'er Geert Wilders, en legde vergelijkbare denkbeelden neer in diens *Onafhankelijkheidsverklaring* (2005) en het programma-stuk *Klare Wijn* (2006).

7. Zie De Beus e.a. (1996). Premier Rutte sprak onlangs over de PVV als de 'vierde volkspartij' die zich bij deze drie heeft gevoegd, en op grond daarvan het recht heeft om mee te doen (*de Volkskrant* 18.12.10).
8. Racisme is helaas niet voorbehouden aan antisemieten, zoals ten overvloede blijkt uit de anti-Arabische haatcampagnes van orthodoxe joden in Israël.
9. Ook Frissen onderstreept dat de populistten vooralsnog kiezen voor de parlementaire weg, hoewel zij de regels van het spel maximaal oprekken en het parlement vooral gebruiken als tribune en niet als debatpodium: 'Wilders is in dit dubbel spel van meedoen zonder mee te doen een grootmeester geworden.' Maar hij waarschuwt ook dat de PVV via meerderheidsvorming totalitair zou kunnen worden (2009: 162, 166).
10. 'Nationaal-individualisme' staat aan de andere kant haaks op het sociaal-individualisme dat ikzelf heb verdedigd (Pels 2005).
11. Die nabijheid is minder vreemd als men in plaats van een 'vleugelmodel' van het politieke spectrum uitgaat van een 'hoefijzermodel' waarin de extremen elkaar (bijna) raken (Pels 1984; 1993; 2003).
12. Niet voor niets stamt de eerste politieke vertaling van deze culturele tegenstelling uit de jaren zestig, toen het 'provotariaat' werd opgesteld tegenover het 'klootjesvolk'. De verburgerlijkte arbeidersklasse en de gevestigde bourgeoisie werden door de provo's samengevat als de 'misselijkmakende middenstand' die leefde in slaafse aanbidding van geld en luxe (Giesen 2010).

2 Het volk bestaat niet

1. De filosoof en antidemocraat G. Bolland zei over de voorstanders van de volkssoevereiniteit: 'Demokraten zijn ezelrijvers, die om den ezel te mogen regeeren, den ezel vereren.'
2. Let op: dit deel bestaat natuurlijk wel! De terechte kritiek op het 'over één kam scheren van een hele bevolkingsgroep' moet niet opnieuw doorschieten in de omgekeerde ontkenning. In hun drang om de islam zuiver en heel te houden neigen ouderwetse multiculti's en orthodoxe moslims er vaak toe om het kwade deel (terroristen die zich beroepen op de Koran) buiten het zuivere en goede geheel te plaatsen: zij zijn geen echte moslims, maar idioten of psychopaten.
3. Zo beroept Alain de Benoist, de voornaamste denker van de Franse

Nouvelle Droite, zich op de Atheense notie van volkssoevereiniteit (De Benoist 1993). Geschiere (2010) laat zien dat de klassieke Atheense opvatting van democratie direct was verbonden met het idee van *autochthonia*: dezelfde verbinding die tegenwoordig door de profeten van Nieuw Rechts wordt gepropageerd.

4. Volgens de gedachtegang van het 'constitutioneel patriottisme' (Habermas 1992) hoeft er geen volk te bestaan voordat er een democratische politieke gemeenschap kan functioneren, omdat de collectieve identiteit zich in en door het democratische proces zelf kan ontwikkelen. In een 'performatieve' opvatting is Europees burgerschap eerder een kwestie van politieke wil en politiek leiderschap (Beck & Grande 2004; Van Gunsteren 2005; Van Middelaar 2009).
5. Bruce Ackerman (1991) spreekt zowel van de 'normale afwezigheid' als van de 'incidentele aanwezigheid' van het volk in 'nulsituaties' waarin het politieke bestel opnieuw wordt uitgevonden. Maar wordt het 'constitutionele moment' (denk aan de Amerikaanse Founding Fathers) in plaats van door 'het volk' niet gedefinieerd door een nieuwe elite die in naam van het volk optreedt tegen de oude?
6. Zie hiertegenover de verdediging van de politiek als professie door Becker & Kalma (1991) en Pels (1993).
7. Dit meerderheidsdenken wordt o.a. gedeeld door Martin Sommer, hoofd van de parlementaire redactie van *de Volkskrant* (14.8.10). Volgens hem heeft in de Nederlandse bestuurstraditie de rechtsstaat altijd voorrang boven de volkswil, omdat we het begrip volkssoevereiniteit niet kennen. Maar het rechtse kabinet-Rutte is nu eenmaal wat een meerderheid van de Tweede Kamer wil. Dat de nadruk nu ligt op de meerderheid en niet langer op de grondrechten, lijkt hem 'na zoveel jaar hangen-en-wurgendiscussie over immigratie en integratie alleen maar gezond'.
8. Ondanks het feit dat Mills schadebeginsel dus lijkt uit te gaan van een betrekkelijk absolutistische opvatting van individuele autonomie, blijkt hij bij nader inzien ruimte te laten voor een milde of zwakke vorm van paternalisme (Pels 2009b).
9. Of is dit een onderschatting van de populisten, die dit heel goed beseffen, zoals Oudenampsen stelt (2010a: 43)?
10. 'De wil van het volk bestaat niet als deze de articulatie door een leider nodig heeft... Kennelijk kan het volk alleen via de leider met één stem spreken' (Frissen 2009: 169).

11. De vertegenwoordiger is geen passieve actor, maar voegt iets toe aan het belang dat hij vertegenwoordigt. De identiteit van de vertegenwoordigden verandert als gevolg van het proces van vertegenwoordiging (Laclau, 2005: 158).
12. Dezelfde waarheidsretoriek is nog veel duidelijker te vinden in Wilders' toespraak te Berlijn van 2 oktober 2010.
13. Het verschil is dat Bouyeri geen onderscheid maakt tussen 'intellectueel terrorisme' (de zonde waarvan hij Ayaan Hirsi Ali beschuldigde) en fysiek terrorisme, terwijl Wilders zich beperkt tot verbale terreur.
14. Terwijl de populist zeker weet wat het volk is en wat het wil, en wie tot het volk behoort en wie niet, 'komt de democratie pas vrij als de onrust van een radicale, principiële onzekerheid doorgebroken is' (Visker 2005: 322). 'Volgens het populistische discours is er een directe toegang tot de waarheid van het volk... Pluriforme opvattingen over de waarheid, kennis die leidt tot rivaliserende inzichten en ideeën die de voorlopigheid van alle feiten beklemtonen zijn in populistische optiek perverse uitvindingen van conspiratieve elites die hun eigen machtspositie veilig willen stellen door het volk als onkundig en onbekwaam af te spiegelen... De waarheid wordt hartstochtelijk met krachttermen gesproken' (Frissen 2009: 167-68).
15. Ook Van Doorn brengt het politieke relativisme van Kelsen en Radbruch in stelling tegen het politieke absolutisme van de 'volksdemocraten' (1996: 131-32). Op de achtergrond hoort men de stem van Jacques de Kadt en zijn pleidooi voor een nieuwe relativistische elite (De Kadt 1980).

3 Wisselwerkingsdemocratie

1. Een eerdere uiteenzetting van de 'verticale democratie' is te vinden in *Het democratisch verschil* (1993: 28 e.v.), waarin ik, net als verderop in dit hoofdstuk, aansluit bij het democratische elitedenken van Jacques de Kadt en Hendrik de Man. Meindert Fennema (2003) spreekt in iets andere zin over een 'matrixdemocratie' die een balans zoekt tussen verticale en horizontale politieke loyaliteiten.
2. De Beus en De Rooy gebruiken deze term ter onderscheiding van het harde elitisme in de traditie van Plato, Machiavelli, Michels, Mosca, Schumpeter en Schmitt (2009: 27-28). Zie ook uitvoerig Frissen (2009), die het democratisch elitisme terecht beschouwt als het 'contrapunt' van het populisme.

3. Zie bv. Hans Goslinga over de crisis binnen het CDA: 'De missiedrang van de generatie-Balkenende verkeerde allengs in een politiek van louter machtsbehoud, met als vertrouwde kenmerken het smoren van intern debat, het vermijden van lastige kwesties, zoals het vraagstuk van de integratie, en het verdacht maken van elk tegengeluid. Zelfs de meest toegewijde partijgangers werden bij de geringste kritiek voor deloyaal uitgemaakt – de stalinistische CPN was er niets bij' (*Trouw* 4.9.10).
4. Ik heb de vertaling van dit citaat herzien. Later is dezelfde gedachte door Louis Althusser toegepast op de relatie tussen Kapitaal en Proletariaat, en verder gegeneraliseerd in het zogenaamde standpuntdenken (Pels 2000: 156 e.v.).
5. Dat zijn de persoonlijkheden die een bejaarde Europa-architect als Edmund Wellenstein mist in de huidige politiek: 'Als je politicus bent dan hoor je voorop te lopen, dan moet je net iets verder durven reiken dan je draagvlak toestaat' (*NRC Handelsblad* 8.10.09).
6. Ook De Man is met zijn waarheidsliefde en ethisch gerichte intellectuelen-socialisme in dit opzicht nog te idealistisch (Pels 2000: 110 e.v.).
7. Als democratische politiek voor een deel neerkomt op 'getting rid of the bastards' of 'throwing the rascals out', moeten we ook beseffen dat wijzelf (of onze helden) de volgende schoften zullen zijn. Juist daarom is er een voortdurende circulatie van elites nodig. Helden worden schoften, omdat ze het eigenlijk al een beetje zijn.
8. Maarten Hajer spreekt over 'citizens on standby' en benadrukt tegenover Manin de actieve houding van het publiek: 'Publics are active judges of performances' (2007: 44-5, 180-81). De Nederlandse vertaling van Manins 'audience democracy' als 'toeschouwersdemocratie' wekt inderdaad te veel de suggestie van passiviteit.
9. Verkiezingen verzekeren dat politieke leiders 'enigszins responsief' zijn ten opzichte van de voorkeuren van gewone burgers. Ze zijn een cruciaal instrument om leiders te controleren, maar veel minder geschikt om de voorkeuren van de meerderheid te registreren. De meerderheid regeert dus niet, maar bepaalt de contouren waarbinnen specifieke beleidsalternatieven kunnen worden geformuleerd en uitgevoerd (Dahl 1956: 72).
10. Wie vertrouwen vraagt, moet beginnen met zelfvertrouwen, zegt Alexander Rinnooy Kan terecht.
11. De Franse denker Dominique Moïsi formuleert het zo: 'De rol van po-

litici is om te luisteren naar de kiezers, maar ook om hen op te voeden, mensen te vertellen waarom je vindt dat iets belangrijk is. Dat uitdragen van je eigen standpunt is helemaal niet in strijd met het idee dat de burger zelf wel bepaalt wat hij vindt. Je kunt je nog steeds als individu opstellen als je hebt geluisterd naar wat een politicus heeft gezegd. In een democratie is pedagogie essentieel, maar die is vervangen door populistische demagogie' (NRC *Handelsblad* 23.10.10).

12. Jon Elster is inmiddels teruggekomen van de zelfbindingsmetafoor voor politieke constituties die hij eerder ontwikkelde in *Ulysses and the Sirens* (1979). De analogie tussen individuele en collectieve zelfbinding gaat volgens hem mank: constituties zijn eerder middelen om *anderen* te binden (2000: 92). Toch heeft het voordelen om zowel de horizontale als de verticale machtscheidingen als vormen van vrijwillige zelfbeperking (nl. van de machtswil en het streven naar machtsmonopolies) te blijven beschouwen.

4 Politiek charisma in het mediatijdperk

1. Historicus Chris van der Heijden spreekt in dit verband smalend van het 'heldenoffensief' van het NIOD (*De Groene Amsterdammer* 29.4.10). Volgens de propagandisten van het nieuwe heldendom zouden helden 'magie' bezitten, 'een vuur dat anderen aansteekt', en steeds de juiste keuzes maken. Volgens hem is er veel meer toeval in het spel. Dat mag zo zijn, maar ik denk dat hij de charismatische kracht van buitengewone persoonlijkheden daarmee onderschat.
2. Tegelijkertijd blijven de Hollandse nuchterheid en zelfrelativering ons parten spelen. De naar eeuwige roem smachtende jongeling Van Speyk bij het praalgraf van De Ruyter op het bekende schilderij van Hendrik Breukelaar uit 1832 wekt tegenwoordig niet zozeer bewondering als wel medelijden op. Fysiek sterven voor het vaderland wordt tegenwoordig niet zozeer als heroïsch gezien, maar eerder als een tragisch risico dat kleeft aan het gevaarlijke, maar zelfgekozen beroep van militair.
3. Zie bv. Zeeman (2007), Vink (2008), Etty (2009), Bos (2009) en Frissen (2009). Haegens (2010) is veel sceptischer over deze elitebelofte.
4. Van Leers' heldhaftigheid is weinig over sinds hij een gang naar Canossa moest maken voordat hij door Geert Wilders werd toegelaten tot het kabinet. 'Een verschrikkelijke draaikont', zo werd hij door ex-CDA-mastodont Hannie van Leeuwen genoemd.

5. Adam Smiths *The Theory of Moral Sentiments* (1759) bevat een scherpe observatie van de performatieve lichaamstaal van de machtige persoon, die vanuit het bewustzijn van zijn eigen superioriteit een natuurlijke zelfverzekerdheid, elegantie en charme uitstraalt. Vaak zijn deze 'kunsten' (*arts*) voldoende om de wereld te beheersen. Een anekdote over Lodewijk XIV roemde zijn uiterlijke gratie, nobele stemgeluid, elegante houding en tred, die degenen die hem spraken in verlegenheid brachten, zoals de oude officier die beefde 'zoals hij nog nooit voor de vijanden van Zijne Majesteit had gebeefd' (Smith 1991: 53-54).
6. Dit inzicht is al te vinden bij een elitedenker als Gaetano Mosca in 1896: 'Als we zeggen dat de kiezers hun vertegenwoordigers kiezen, is dat zeer onzorgvuldig taalgebruik. De waarheid is dat de vertegenwoordiger zichzelf laat kiezen door de kiezers, en als die uitdrukking te onwrikbaar en te sterk is voor sommige gevallen, kunnen we deze kwalificeren door te zeggen dat *zijn vrienden zorgen dat hij wordt gekozen*.' Die 'vrienden' zijn de partijbazen die kandidaten kiezen, campagnes leiden, de publieke opinie manipuleren en op die manier het parlementaire proces beheersen (cit. Femia 2001: 89; zie ook Körösiényi 2007: 11).
7. Henk te Velde signaleert een opvallende heropleving van de Tweede Kamer als centrum van maatschappelijk en politiek debat onder invloed van de media (2010: 120-21). De Tweede Kamer is vooral een televisieplatform geworden. Voor een politicus-zonder-partij als Geert Wilders is het spreekgestoelte-op-televisie zelfs een onmisbare tribune vanwaar hij over de hoofden van zijn collega-Kamerleden direct tot het volk kan spreken.
8. Zie ook Duyvendak e.a. (2008: 95 e.v.). Ook politieke peilingen (de beruchte 'dagkoersen') worden vaak geïnterpreteerd als de 'stem van het volk', die vervolgens als feitelijk gegeven wordt ingevoerd in het politieke debat en zo de politieke krachtsverhoudingen gaat meebepalen.
9. De macht van de beeldvorming manifesteert zich vooral waar mensen zich niet zozeer laten leiden door eigen ervaringen maar meer door indrukken en inschattingen die zijn gebaseerd op mediaverhalen. In veel Limburgse en Brabantse dorpen waar de meerderheid in 2010 PVV stemde is nog nooit een moslim gesignaleerd, behalve op tv. Een uit vele voorbeelden: een Wilders-aanhanger zegt dat ze zich niet meer thuisvoelt in eigen land. Zelf heeft ze nooit nare ervaringen met allochtonen gehad, 'maar ik kijk wel veel actualiteitenrubrieken' (*Trouw* 14.11.09). Het door het SCP herhaaldelijk gepeilde volksgevoel 'met

mij gaat het goed, met ons (de samenleving, de politiek) gaat het slecht', kan niet goed worden verklaard zonder de invloed van de media in rekening te brengen (zie ook Elchardus 2009: 30-31).

10. Bas Heijne pleit voor een nieuwe mediacultuur en dus voor een nieuw soort journalist, 'die oppositie durft te voeren, niet alleen tegen de gevestigde macht, maar vooral tegen de gemeenzaamheid van de mediacultuur'. Daarbij hoort 'een kritische nieuwsconsument, die tegen zichzelf durft in te denken, die zichzelf lastige vragen durft te stellen, die niet alleen maar bevestigd wenst te worden in wat hij toch al vindt' (NRC *Handelsblad* 11.12.10).

5 Leve de personendemocratie!

1. Als de politiek weer moet gaan opereren vanuit waarden en beginselen, en 'gezagvol richting moet geven', kan men die waarden ook belichaamd zien in gezaghebbende en vertrouwenwekkende persoonlijkheden, die karaktervast blijven in veranderlijke tijden (ROB 2010: 9).
2. Uit de *21minuten*-enquête van 2006 bleek overigens dat slechts 2% van de Nederlanders liet weten in zijn stemkeuze primair af te gaan op de persoon van de lijsttrekker; de grote meerderheid van de kiezers zei zich te baseren op de inhoudelijke standpunten van de partijen (NRC *Handelsblad*, 3.11.06). Ook onderzoek door Wouter van der Brug heeft laten zien dat kiezers hun stem in grote meerderheid uitbrengen op grond van het gedachtegoed van een politieke partij (Van der Brug 2004; 2007). Maar het dilemma 'persoon of ideeën' gaat m.i. uit van een valse keuze: bekende politici zijn 'thematische' personen die bepaalde politieke ideeën belichamen, en die ideeën soms effectiever uitdragen dan hun partij. Ook mediahistoricus Wijffes (2010) onderstreept dat inhoud een verbindend kernpunt blijft in de politiek, 'ook al begrijpen we die inhoud veel beter als ze door personen wordt gedragen'.
3. 'The predilection with stardom and the tendency to personify is hard to deny', stelt ook Maarten Hajer, die het voorbeeld uitwerkt van Al Gore en diens film *An Inconvenient Truth* (Hajer 2009: 15). Zie ook Van Zoonen (2006).
4. Een personenstrijd blijkt altijd een publiekstrekker te zijn. Ruime landelijke (media-)aandacht was er ook voor de concurrentie tussen Liliane Ploumen en Jan Pronk om het voorzitterschap van de PvdA in sep-

tember 2007 en voor de strijd die PvdA'ers Ahmed Marcouch en Achmed Baådoud in december 2009 leverden voor de post van 'burgemeester' van het nieuwe Amsterdamse stadsdeel Nieuw-West. Marcouch leed een verrassend verlies, ondanks het dringende stemadvies van PvdA-voorzitter Ploumen en de Amsterdamse locoburgemeester Asscher.

5. Eerder maakte Koole al bezwaar tegen de benaming van de PvdA als 'Bos-partij': de PvdA was niet van Wouter Bos, Wouter Bos was van de PvdA.
6. Het lijkt erop dat Wilders zijn radicale toon enigszins heeft gematigd sinds zijn partij gedoogsteun verleent aan de regering-Rutte en verschillende van zijn fractieleden door corruptie en andere schandalen in opspraak kwamen.
7. Dat geldt voor de meeste partijen, maar bijvoorbeeld in mindere mate voor GroenLinks, dat 'geen plicht tot fractiediscipline' kent (Lucardie e.a. 2007: 132).
8. Bij de Grondwetwijziging van 1983 werd de formule 'zonder last of ruggespraak' ingekort tot 'zonder last', omdat ruggespraak met de fracties inmiddels gold als een onvermijdelijke staatsrechtelijke realiteit (Lucardie e.a. 2007: 126n).
9. Naar aanleiding van het Utrechtse burgemeestersreferendum raadde politicoloog Van Schendelen daarom iedereen die burgemeester wilde worden aan om lid te worden van een politieke partij, daar flink actief te zijn en te hopen dat de politieke wind goed zou waaien (NRC Handelsblad 13.7.07).
10. 'Wél een politieke kleur, niet politiek gekleurd', zoals CDA'er Cees Veerman onlangs een mogelijk zakenkabinet karakteriseerde.
11. Zie ook ROB (2003b; 2010). Het is duidelijk dat ik hier kies voor de radicalere versie van de twee eindmodellen (de 'eigenstandige' en de 'zelfstandige' burgemeester) die de ROB onderscheidt.
12. In zijn coreferaat met het populistische motto 'Geef de burgemeester terug aan de mensen' pleitte Leers voor een nieuw soort moreel leiderschap, dat een brug zou kunnen slaan tussen samenleving en overheid. Uiteindelijk was er volgens hem maar één echte formele stap mogelijk om dit morele leiderschap te verankeren en te stimuleren. Zijn oproep aan Den Haag: 'Toon durf en haal de gekozen burgemeester uit de koelkast' (Leers 2008).
13. Critici zijn van mening dat afzonderlijke kiezersmandaten onvermij-

delijke botsingen en patstellingen opleveren tussen burgemeester en raad, omdat beide zich kunnen beroepen op 'het soevereine volk'. Maar de essentie van het dualisme is nu juist dat men afscheid neemt van de monistische soevereiniteitsgedachte en het beginsel van het politieke primaat (van de raad). Zie verder ROB (2003b).

14. Een voorstel dat onder andere is te vinden in het GroenLinks-rapport *Duurzame democratie* uit 1993, het PvdA-rapport *De leidende burger* uit 2005 en het recente democratierapport van de ROB (2010). Ook Pim Fortuyn bepleitte dat politici niet via een door partijbonzen opgestelde lijst, maar op grond van het aantal voorkeurstemmen werden gekozen. Zonder ingewikkelde wetswijzigingen kon op die manier de band tussen kiezer en gekozene worden aangehaald. Partijen kregen er belang bij om populaire mensen met een eigen achterban op de lijst te plaatsen. Die mochten zelf bepalen hoe ze hun mandaat wilden binnenhalen: als vertegenwoordiger van een regio, als publieke persoon (Fortuyn dacht hier natuurlijk aan zichzelf) of als vertegenwoordiger van een specifieke groep kiezers (1992: 195-211).
15. In 2003 kwamen behalve de lijsttrekkers achttien kandidaten op eigen kracht de Kamer binnen, Hilbrand Nawijn (LPF) als enige vanaf een aanvankelijk onverkiesbare plaats. In 2006 haalden behalve de lijsttrekkers eveneens achttien kandidaten de voorkeursdrempel. Zij stonden allen al op een verkiesbare plaats, behalve Fatma Koser Kaya (D66), die daarmee oudgediende Bert Bakker verdrong. Rita Verdonk was met haar 620.555 stemmen goed voor tien VVD-zetels. In 2010 betraden behalve de lijsttrekkers twintig kandidaten op eigen kracht de Kamer (32 in totaal). Twee van hen behaalden echter geen zetel omdat hun lijst onder de kiesdrempel bleef: Rita Verdonk van Trots op Nederland en Lea Manders van de lijst Mens en Spirit. Van de overige dertig zouden twee kandidaten op grond van de lijstvolgorde niet in de Kamer zijn gekomen: Sabine Uitslag (nr. 31 op de CDA-lijst) en Pia Dijkstra (nr. 13 op de lijst van D66).

6 Naar een nieuwe democratie

1. Op het partijcongres van 5 februari 2011 kreeg de Tweede Kamerfractie weer het groene licht om de verdediging van de initiatiefwetten over het correctieve en raadgevende referendum voort te zetten.
2. Deze aanbeveling is omgekeerd aan die van Evelien Tonkens, die con-

stateert dat deliberatief burgerschap in vergelijking met de jaren zeventig is versmald tot de sfeer van overheid en politiek: 'Bestuurlijke vernieuwing wordt bijvoorbeeld vrijwel alleen gezien als vernieuwing van politiek-bestuurlijke procedures, zoals de samenstelling en grootte van regering en parlement, de gekozen burgemeester, formatiebesprekingen, referenda en dergelijke. Deliberatie in maatschappelijke organisaties en bedrijven via ondernemingsraden, cliëntenraden, bewonerscommissies en dergelijke is nauwelijks meer in beeld' (2006: 13, 19).

3. Uit een recente enquête door *Trouw* onder lokale politici bleek bijvoorbeeld dat de mogelijkheden van burgerinvloed voornamelijk worden gebruikt door een kleine elite van actievelingen, die soms de besluitvorming kapen tegen de wil van de zwijgende meerderheid in (*Trouw* 6.2.10).
4. Marijnissen erkent daarentegen de noodzaak van gezagsposities en elites in de democratie, hoewel hij uiteindelijk vasthoudt aan de letterlijke definitie van democratie als 'de macht aan het volk'.
5. Verschillende auteurs in Van Praag (red.) (1993) onderstrepen deze communicatieve functie van het referendum. Zo vindt Witteveen het referendum belangrijker als katalysator van de openbare meningsvorming dan als middel om de wil van het volk te laten prevaleren (Witteveen 1993: 47).
6. Ook Frissen pleit voor zelfbinding en zelfbeperking als grondtrek van de democratie, maar hij vat dit essentiële kenmerk eenzijdig op: het geldt alleen voor de politieke elite, niet voor het volk. Matiging van de machtswil is alleen gericht tegen de soevereine macht van de 'afschuwwekkende' staat; burgers daarentegen definiëren en beleven hun verantwoordelijkheden 'volkomen naar eigen inzicht'. Maar dit levert geen evenwichtige wisselwerkingstheorie op waarin de elite ook het volk mag aanspreken op deugden als matiging en beschaving (Frissen 2009: 75-6, 272).

Bibliografie

- Ackerman, Bruce (1991) *We the People 1. Foundations*. Cambridge Mass. & London: Harvard University Press.
- Aerts, Remieg (2009) *Het aanzien van de politiek*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Albertazzi, Daniele & Duncan McDonnell (eds)(2008) *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy*. Houndmills & Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Ankersmit, Frank (1996) *Aesthetic Politics. Political Philosophy Beyond Fact and Value*. Stanford: Stanford University Press.
- (2002) *Political Representation*. Stanford: Stanford University Press.
- (2009) 'Politieke verantwoording in de "vrije staat"', *Waterstof* #42, maart (www.waterlandstichting.nl)
- Baakman, N. (2004) 'De nomenklatoera in Nederland. Over het verschijnen van partijpolitieke benoemingen' in: *DNPP Jaarboek 2003*, Groningen: RUG.
- Baalen, Carla van e.a. (red.)(2010) *Waarheidsvinding en waarheidsbeleving. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2010*. Amsterdam: Boom.
- Beck, Ulrich & Edgar Grande (2004) *Das kosmopolitische Europa*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Becker, Frans & Paul Kalma (1991), 'Het vak van de politiek' in: *Socialisme & Democratie*, 2: 49-57.
- & René Cuperus (2003) 'De partijpolitieke paradox. Partijen tussen almacht en onmacht' in: Frans Becker e.a. (red.) *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam: WBS/De Arbeiderspers.
- & Hennekeler W. van (2006) 'Inleiding' in: idem (red.) *Vier jaar Balkenende. WBS Jaarboek 2006*. Amsterdam: Mets & Schilt.

- Beek, Krijn van & Marcel Ham (red.) (2007) *Gaat de elite ons redden? De nieuwe rol van de bovenlaag in onze samenleving*. Amsterdam: Van Gennep.
- Benoist, Alain de (1993) 'Democracy Revisited' in: *Telos* 95: 65-75.
- Berg, J. Th.J. van den (red.) (2009) *Humeurige volk, rusteloze politiek*. Jaarboek Vereniging van Griffiers 2009. Den Haag: Sdu.
- Beus, Jos de, Jacques van Doorn & Piet de Rooy, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Amsterdam: Boom, 1996.
- & Piet de Rooy (2009) 'Tegendraads waarnemen', inleiding bij J.A.A. van Doorn (2009).
- Boorstin, Daniel (1992 [1962]) *The Image*. New York: Vintage.
- Borg, Meerten ter (2010) *Vrijzinnigen hebben de toekomst*. Zoetermeer: Meinema.
- Bos, Wouter (2005) 'Democratie: over partijen, populistische personen.' Johan de Witt-lezing, Dordrecht, 23 februari.
- (2009) 'Sociaal-democratie kan niet zonder elite', *NRC Handelsblad*, 24 juni.
- Bourdieu, Pierre (1991) *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- (1998) *On Television and Journalism*. London: Pluto Press.
- Bovens, Mark & Anchrith Wille (2011) *Diploma-democratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Brants, Kees (2008) 'Media, politiek en de spiraal van wantrouwen' in: Bart Snels & Noortje Thijssen (red.) *De grote kloof. Verhitte politiek in tijden van verwarring*. Amsterdam: Boom.
- Brink, Gabriël van den, Thijs Jansen & Jos Kole (2009) 'Beroepstrots als programma. Pleidooi voor een neorepublikeinse bestuursfilosofie' in: Jansen e.a. (red.)
- Brug, Wouter van der (2004) 'Zwevende of geëmancipeerde kiezers?' in: *Jaarboek DNPP 2002*. Groningen: DNPP
- (2007) *Een crisis van de partijdemocratie?* Amsterdam: Vossiuspers.
- Burgerforum Kiesstelsel (2006) *Met één stem meer keus. Advies van het Burgerforum Kiesstelsel over het toekomstige kiesstelsel*. Den Haag.
- Burgerlink (2010) *2010: Kiezen voor eParticipatie*. Den Haag: Burgerlink.
- Bijl, Rob e.a. (red.) (2009) *De sociale staat van Nederland 2009*. Den Haag: SCP.
- Canovan, Margaret (2002) 'Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy' in: Mény & Surel (eds.) *Democracies and the Populist Challenge*.

- (2005) *The People*. Cambridge: Polity.
- Capellen tot den Pol, Joan Derk, baron van der (1966 [1781]) *Aan het volk van Nederland*. Ingeleid door W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Claassen, Rutger (2006) 'De media: marktplaats of plaats voor ontmoeting?' in: *Socialisme & Democratie* 5: 15-23.
- Cohen, Job (2010) 'De financiële crisis voorbij: kansen voor onze samenleving.' Van der Wielen Lezing, Leeuwarden, 26 maart.
- Collins, Randall (2004) *Interaction Ritual Chains*. Princeton: Princeton University Press.
- Cook, Timothy E. (2005 [1998]) *Governing with the News: the News Media as a Political Institution*. Chicago: Chicago University Press.
- Corner, John & Dick Pels (2003) 'Introduction: The Re-Styling of Politics' in: idem (eds) *Media and the Restyling of Politics. Consumerism, Celebrity and Cynicism*. London: Sage.
- Couwenberg, Wim (2009) *Moderniteit als nieuw beschavingstype. Ontwikkeling, problematiek en perspectief*. Budel: Damon.
- Crawford, Matthew B. (2009) *Shop Class as Soulcraft. An Inquiry into the Value of Work*. New York: The Penguin Press.
- Cuperus, René (2009) *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Dahl, Robert A. (1956) *A Preface to Democratic Theory*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- (1998) *On Democracy*. New Haven & London: Yale University Press.
- Davies, Nick (2008) *Flat Earth News*. London: Chatto & Windus.
- Dekker, Sander & Luuk van Middelaar (2006) 'Liberalen tussen vrijheid en democratie' in: Pellikaan & Van der Lubben, *Ruimte op rechts?*
- Doorn, J.A.A. van (1996) *De draagbare Van Doorn*. Amsterdam: Prometheus.
- (2008) *Duits socialisme. Het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- (2009) *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Durkheim, Émile (1995 [1912]) *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: The Free Press.
- Duyvendak, Jan Willem, Ewald Engelen & Ido de Haan (2008) *Het bange Nederland. Pleidooi voor een open samenleving*. Amsterdam: Bert Bakker.

D66 (2009) *Vertrouw op de eigen kracht van mensen*. Den Haag: Permanente Programmacommissie D66.

Elchardus, Mark (2002) *De dramademocratie*. Tielt: Lannoo.

— (2009) *Hollandse burger of Romein*. Den Haag: ROB.

Elster, Jon (1979) *Ulysses and the Sirens*. *Studies in Rationality and Irrationality*. Cambridge: Cambridge University Press.

— (2000) *Ulysses Unbound*. *Studies in Rationality, Precommitment, and Constraints*. Cambridge: Cambridge University Press.

Elzinga, Douwe Jan (2007) 'De plebiscitaire democratie past niet bij Nederland' in: *Socialisme & Democratie* 1/2: 8-13.

Engels, Hans (2010) 'Maak een einde aan de top-down democratie' in: *Socialisme & Democratie* 7/8: 30-37.

Etty, Elsbeth (2009) 'Morele standaard losgelaten' in: *NRC Handelsblad*, 16 juni.

Femia, Joseph V. (2001) *Against the Masses. Varieties of Anti-Democratic Thought since the French Revolution*. Oxford: Oxford University Press.

Fennema, Meindert (2003) *Over de kwaliteit van politieke elites*. Amsterdam: Vossiuspers UvA.

— (2010) *Geert Wilders. Tvenaarsleerling*. Amsterdam: Bert Bakker.

Frissen, Paul (2009) *Gevaar verplicht. Over de noodzaak van aristocratische politiek*. Amsterdam: Van Gennep.

Fortuyn, W.S.P. (1991) *Zonder ambtenaren. De overheid als ondernemer*. Amsterdam-Antwerpen: Veen.

— (1992) *Aan het volk van Nederland. De contractmaatschappij, een politiek-economische zedenschets*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.

— (1994) *Het zakenkabinet-Fortuyn*. Utrecht: Bruna.

— (1998) *Zielloos Europa*. Utrecht: Bruna.

Geschiere, Peter (2010) 'Autochthony, Belonging and Exclusion. The Pitfalls of a Culturalization of Citizenship', paper conference 'Strangeness and Familiarity', University of Groningen, 21-22 October.

Giesen, Peter (2010) 'De jaren zeventig, maar dan andersom' in: *de Volkskrant*, 28 augustus.

Gunsteren, Herman van, e.a. (1992) *Eigentijds burgerschap*. Den Haag: Sdu.

— (1998) *A Theory of Citizenship*. Boulder CO: Westview Press.

— (2005) 'De geboorte van de Europese burger' in: *Vrij Nederland*, 18 juni.

- Haan, Ido de (1993) *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Habermas, Jürgen (1996) *Between Facts and Norms. Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- (2008) *Ach, Europa. Kleine Politische Schriften XI*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Haegens, Koen (2010) 'De elite redt ons niet' in: *De Groene Amsterdammer*, 14 januari.
- Haider, Jörg (1993) *Die Freiheit die Ich meine*. Berlin: Ullstein.
- Hajer, Maarten (2009) *Authoritative Governance. Policy-Making in the Age of Mediatization*. Oxford: Oxford University Press.
- Halsema, Femke (2006) *Over de Linkse Lente*. Amsterdam: Bert Bakker.
- (2008) *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*. Amsterdam: Bert Bakker.
- (2011) *Zoeken naar vrijheid. Teksten 2002-2010*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Hamilton, Alexander, James Madison & John Jay (1961 [1788]) *The Federalist Papers*. New York: Mentor/Penguin Books.
- Hendriks, Frank (2006) *Vitale democratie. Theorie van democratie in actie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hermans, Cor (2008) *Een Engelsman in Frankrijk. Een andere geschiedenis van John Stuart Mill*. Amsterdam: Boom.
- Holsteijn, Joop van (2004) 'Nederland is geen personendemocratie' in: *Socialisme & Democratie* 7/8: 79-83.
- (2007) 'Al een halve eeuw wachten op verbetering' in: *NRC Handelsblad*, 6 oktober.
- & Rudy Andeweg (2008) 'Niemand is groter dan de partij. Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek' in: *Jaarboek DNPP 2006*. Groningen.
- & J. den Ridder (2008) 'Verandering in continuïteit: Houdingen en gedragingen van Nederlandse kiezers' in: *Bestuurskunde* 17/3: 39-46.
- Hooven, Marcel ten (2010) 'Bevrijd van de onverbloemde waarheid', in: Carla van Baalen e.a. (red.) *Waarheidsvinding en waarheidsbeleving*.
- Horst, Guusje ter (2007) 'De (on)zichtbare overheid.' 11^e Burgemeesterslezing, Den Haag, september.
- Houtman, Dick, Peter Achterberg & Anton Derks (2008) *Farewell to the Leftist Working Class*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Hurenkamp, Menno en Monique Kremer (red.) (2005) *Vrijheid verplicht*.

Over tevredenheid en de grenzen van de keuzevrijheid. Amsterdam: Van Genneep.

Ignatieff, Michael (2004) *Het minste kwaad. Politiek en moraal in het tijdperk van het terrorisme.* Amsterdam: Cossee.

Jansen, Thijs, Gabriël van den Brink & Jos Kole (red.) (2009) *Beroepstrots. Een ongekende kracht.* Amsterdam: Boom.

Kadt, Jacques de (1980 [1939]) *Het fascisme en de nieuwe vrijheid.* Amsterdam: Van Oorschot.

Kleinnijenhuis, J., D. Oegema, J.A. de Ridder en R. Vliegenthart (2003) *De puinhopen in het nieuws. De rol van de media bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002.* Deventer: Kluwer.

— D. Oegema & J.H. Takens (2009) 'Personalisering van de politiek' in: *Jaarboek DNPP 2007.* Groningen: DNPP.

Klijn, Edwin & Robin te Slaa (2010) 'Waarom Wilders geen fascist is' in: *Trouw*, 4 december.

Kooijman, Jaap (2010) 'Infotainment hoeft niet op z'n Amerikaans' in: *Trouw*, 31 juli.

Körösi, András (2007) 'Political Leadership: Between Guardianship and Classical Democracy'. Paper 4th ECPR General Conference, Pisa, 6-8 September.

Kremer, Frits (2008) *Het boodschappenbolwerk. Macht en onmacht van de Nederlandse supermarkt.* Amsterdam: Bert Bakker.

Krouwel, André (2003) 'Op weg naar een populistische democratie' in: Becker e.a., *Politieke partijen op drift.*

— (2010) 'eParticipatie en democratie' in: *Burgerlink* (2010).

Laclau, Ernesto (2005) *On Populist Reason.* London & New York: Verso.

Lans, Jos van der (2005) *Koning Burger. Nederland als zelfbedieningszaak.* Amsterdam-Antwerpen: Augustus.

— (2010) *Eropaf! De nieuwe start van het sociaal werk.* Amsterdam-Antwerpen: Augustus.

— & Antoine Verbij (2005) 'Manifest voor de jaren zeventig' in: *Vrij Nederland*, 25 maart.

Latour, Bruno (1986) 'The Powers of Association' in: John Law (red.) *Power, Action, and Belief: A New Sociology of Knowledge?* London: Routledge.

- Leers, Gerd (2005) 'Leiderschap in bange tijden.' Thorbecke-lezing, oktober.
- (2008) 'Reactie op De Vries.' 12^e Burgemeesterslezing. Den Haag, september.
- Lefort, Claude (1992) *Het democratisch tekort. Over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie*. Amsterdam: Boom.
- Lloyd, John (2004) *What the Media Are Doing to Our Politics*. London: Constable.
- Lucardie, Paul (2009) 'Rechtsextremisme, populisme of democratisch patriottisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland' in: *Jaarboek DNPP 2007*. Groningen: DNPP.
- Arjan Marchand & Gerrit Voerman (2007) 'Frictie in de fractie' in: *Representatie, fractiediscipline en financiering. Drie onderzoeken rondom het advies over een nieuw kiesstelsel*. Den Haag: BZK/Burgerforum Kiesstelsel.
- Luyendijk, Joris (2010) *Je hebt het niet van mij, maar... Een maand aan het Binnenhof*. Amsterdam: Podium.
- Machiavelli, Nicólo (2005 [1513]) *De heerser*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Mair, Peter (2002) 'Populist Democracy vs Party Democracy' in: Mény & Surel (eds.) *Democracies and the Populist Challenge*.
- Mak, Geert (2005) *Gedoemd tot kwetsbaarheid*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Man, Hendrik de (1927) *De psychologie van het socialisme*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- (1932) *Massa en leiders*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- (1975) *Persoon en ideeën. I v Planisme*. Antwerpen/Amsterdam: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Manin, Bernard (1997) *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marijnissen, Jan (2010) 'Dimmen of gas geven? Hoe de parlementaire democratie overeind te houden in moeilijke tijden.' Thorbeckelezing, Den Haag, 13 april.
- Mazzoleni, Gianpetro (2008) 'Populism and the Media' in: Albertazzi & McDonnell (red.) *Twenty-First Century Populism*.
- Mény, Yves & Yves Surel (2002) 'The Constitutive Ambiguity of Populism' in: Yves Mény & Yves Surel (eds) *Democracies and the Populist Challenge*. Houndmills & New York: Palgrave.

- Meurs, Eric (2009) 'De staat van de dualisering: per saldo nog een wereld te winnen!' in: J.Th.J. van den Berg (red.) *Humeurig volk, rusteloze politiek*. Meyrowitz, Joshua (1985) *No Sense of Place. The Impact of Electronic Media on Social Behavior*. New York: Oxford University Press.
- Michels, Robert (1962 [1911]) *Political Parties*. New York: Collier Books.
- Middelaar, Luuk van (2009) *De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- (2010) 'Een goed politicus moet ook slecht zijn' in: *NRC Handelsblad*, 10 april.
- Mierlo, Hans van (2000) *Democratie en politieke vernieuwing*. Wassenaar: Thorbecke Vereniging.
- Mill, John Stuart (2007 [1859]) *On Liberty and other writings*. Ed. by Stefan Collini. Cambridge: Cambridge University Press.
- (1964 [1861]) *Considerations on Representative Government*. In: J.S. Mill, *Utilitarianism, Liberty, Representative Government*. London: Everyman's.
- Montesquieu, Charles de (2006 [1748]) *Over de geest van de wetten*. Amsterdam: Boom.
- Moors, Hans e.a. (2010) *Polarisatie en radicalisering in Nederland. Een verkenning van de stand van zaken in 2009*. Tilburg: IVA.
- Mudde, Cas (2004) 'The Populist Zeitgeist' in: *Government and Opposition* 39/4: 541-63.
- (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nationale Conventie (2006) *Hart voor de publieke zaak. Aanbevelingen van de Nationale Conventie voor de 21^e eeuw*. Den Haag.
- Nietzsche, Friedrich (1972 [1889]) *Götzen-Dämmerung*, in *Werke III*. Frankfurt: Ullstein.
- Noordegraaf, Liesbeth (2010) 'Leve de onzekerheid' in: *de Volkskrant*, 13 februari.
- Obama, Barack (2008) *The Audacity of Hope*. London: Canongate.
- Oddens, Joris & Jouke Turpijn (2010) 'Waarheid en gezond verstand in het Nederlandse parlement rondom 1798 en 1848' in: Carla van Baalen e.a. (red.) *Waarheidsvinding en waarheidsbeleving*.
- Olsthoorn, Peter (2000) *Eer in de politieke filosofie*. Leiden: Universiteit van Leiden.
- Oudenampsen, Merijn (2010a) 'De roep van het volk. Populisme en de ruk

- naar rechts' in: *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* 2010. Amsterdam: Aksant.
- (2010b) 'Sprekend tot de verbeelding' in: *Open* 2010, nr. 20: 6-21.
- Pellikaan, Huib & Sebastiaan van der Lubben (2006) *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*. Utrecht: Spectrum.
- Pels, Dick (1993) *Het democratisch verschil. Jacques de Kadt en de nieuwe elite*. Amsterdam: Van Gennep.
- (1998) *Property and Power in Social Theory. A Study in Intellectual Rivalry*. London & New York: Routledge.
- (2000) *The Intellectual as Stranger. Studies in Spokespersonship*. London & New York: Routledge.
- (2003a) *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Ambo.
- (2003b) 'Aesthetic Representation and Political Style. Re-balancing Identity and Difference in Media Democracy' in Corner & Pels (eds) *Media and the Restyling of Politics*.
- (2005) *Een zwak voor Nederland. Ideeën voor een nieuwe politiek*. Amsterdam: Ambo.
- (2006) 'Het waarheidstekort van de politiek' in: *Filosofie & Praktijk* 27 (2-3): 31-36.
- (2007a) *De economie van de eer. Een nieuwe visie op verdienste en beloning*. Amsterdam: Ambo.
- (2007b) 'De Hollandse Tuin; of hoe de Nederlandse Leeuw worstelt met zijn identiteit' in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 2007. Amsterdam: Boom.
- (2008) *Opium van het volk. Over religie en politiek in seculier Nederland*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- (2009a) 'Tegen de hufterigheid. Het nieuwe nationaal-individualisme' in: *De Groene Amsterdammer*, 6 november.
- (2009b) 'Mill en het populisme' in: Dirk Verhofstadt (red.) *John Stuart Mill. 150 jaar Over Vrijheid*. Houtekiet/Atlas: Antwerpen/Amsterdam.
- (2010) 'GroenLinks en de populistische uitdaging' in: *Socialisme & Democratie* 7/8: 61-68.
- & Liesbet van Zoonen (2002) 'Idolen met ideeën. De nieuwe democratische elite' in: *Pluche* 2: 58-67.
- & Henk te Velde (2000) 'Politieke stijl in perspectief' in: Dick Pels & Henk te Velde (red.) *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek*. Amsterdam: Het Spinhuis.

- Praag, Philip van (red.)(1993) *Een stem verder. Het referendum in de lokale politiek*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Kees Brants & Claes de Vreese (2010) 'Het wantrouwen tussen politici en journalisten' in: *Bestuurskunde* 11: 11-18.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2003) *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*. Den Haag: RMO.
- Raad voor het Openbaar Bestuur (2003a) *Politiek en media. Pleidooi voor een LAT-relatie*. Den Haag: ROB.
- (2003b) *De gekozen burgemeester: een kwestie van kiezen*. Den Haag: ROB.
- (2004) *Burgers betrokken, betrokken burgers*. Den Haag: ROB.
- (2010) *Vertrouwen op democratie*. Den Haag: ROB.
- Reybrouck, David van (2008) *Pleidooi voor populisme*. Amsterdam/Antwerpen: Querido.
- Riemen, Rob (2010) *De eeuwige terugkeer van het fascisme*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Rooy, Piet de (2002) *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Rossem, Maarten van (2010) *Waarom is de burger boos? Over hedendaags populisme*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Sartori, Giovanni (1987) *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham: Chatham House Publishers.
- Sartorius, Rolf (red.)(1983) *Paternalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Sas, N.C.F. van (2004) *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Schoo, Hendrik Jan (2008) *Republiek van vrije burgers*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Schudson, Michael (1998) *The Good Citizen. A History of American Public Life*. New York: Free Press.
- Schumpeter, J.A. (1974 [1943]) *Capitalism, Socialism, and Democracy*. London: Unwin University Books.
- Schutte, Xandra (2009) 'Twee handen op één onderbuik' in: *De Groene Amsterdammer*, 30 oktober.
- Schwartz, Barry (2003) *The Paradox of Choice. Why More is Less*. New York: HarperCollins.
- Smith, Adam (1991 [1759]) *The Theory of Moral Sentiments*. Oxford: Clarendon Press.

- Spruyt, Bart Jan (2005) *De toekomst van de stad*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- (2006) 'De verdediging van het Westen: Leo Strauss, Amerikaans neo-conservatisme en de kansen in Nederland' in: Pellikaan & Van der Lubben, *Ruimte op rechts?*
- Stokkom, Bas van (1992) *De republiek der weerbaren*. Houten: Bohn, Stafleu, Van Loghum.
- (2010) *Wat een hufter! Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke verruwing*. Amsterdam: Boom.
- Street, John (2004) 'Celebrity Politicians: Popular Culture and Political Representation' in: *The British Journal of Politics and International Relations* 6(4): 435-52.
- Surel, Yves (2002) 'Populism in the French Party System' in: Mény & Surel (eds) *Democracies and the Populist Challenge*.
- Surowiecki, James (2004) *The Wisdom of Crowds*. New York: Doubleday.
- Swierstra, Tsjalling & Evelien Tonkens (2009) 'PvV is antwoord op zinvierlies' in: *Trouw*, 27 juni.
- Thaler, Richard H. & Cass R. Sunstein (2008) *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. New Haven: Yale University Press.
- Thomassen, J.J.A. & R.B. Andeweg (2006) 'Fractiediscipline. Vooroordelen en misverstanden' in: *Jaarboek DNPP 2005*. Groningen: DNPP.
- Thucydides (2005) *De laatste eer. Pericles' grafrede*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Tirez, Andreas (2010) 'Niet-weten is onze identiteit', *Nieuwsbrief Liberales* nr. 287, 5 november.
- Tonkens, Evelien (2006) *De bal bij de burger*. Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- (2008) *Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerving en professionaliteit in de publieke sector*. Amsterdam: Van Gennep.
- & Tsjalling Swierstra (red.) (2008) *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tromp, Bart (2000) 'Een partijloze democratie, of: het einde van de politieke partij?' in: *Socialisme & Democratie* 12: 544-553.
- (2002) 'Het virus van de plebiscitaire democratie' in: *Socialisme & Democratie* 12: 31-34.
- (2003) 'De crisis der partijen en enkele voorstellen deze te overwinnen', in Becker e.a. (red.) *Politieke partijen op drift*.

- Veld, Roel in 't (2007) *De vloek van het succes. Over de ontwikkeling van democratie*. Amstelveen: Hogeschool InHolland.
- Velde, Henk te (1992) *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918*. Den Haag: Sdu.
- (2010) *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Verhoeven, Imrat (2010) 'Politici zijn nergens zonder emoties' in: *Socialisme & Democratie* 7/8: 75-80.
- Verhulst, Jos & Arjen Nijeboer (2007) *Directe democratie. Feiten, argumenten en ervaringen omtrent het referendum*. Brussel: Democracy International.
- Vink, Jaffe (2008) 'Er moet een nieuwe elite opstaan' in: *de Volkskrant*, 9 september.
- Visker, Rudi (2005) *Vreemd gaan en vreemd blijven. Filosofie van de multiculturaliteit*. Amsterdam: SUN.
- Voerman, Gerrit (2005) 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties' in: *Jaarboek DNPP 2004*. Groningen: DNPP.
- Voogd, Josse de (2010a) 'In het stemhokje gaat het om het rolluik versus de bakfiets' in: *NRC Handelsblad*, 13 maart.
- (2010b) 'De electorale geografie van Nederland: een veelkleurig mozaïek' in: *Jaarboek 2010 Vereniging van Griffiers*. Den Haag: Sdu.
- Vossen, Koen (2005) 'De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)' in: *DNPP Jaarboek 2004*. Groningen: DNPP.
- (2009) 'De PVV is geen fascistische partij' in: *Trouw*, 25 juli.
- Vries, Jouke de (2008) 'De terugkeer van de burgemeester.' 12^e Burge-meesterslezing. Den Haag, september.
- (2009) 'De politiek van het hoefijzer' in: Roger van Boxtel e.a. *Open en onbevangen. De noodzaak van politieke vrijzinnigheid*. Amsterdam: Balans.
- Vuijsje, Herman (2009) 'De lafhartige Samaritaan' in: *De Groene Amsterdammer*, 23 oktober.
- Wansink, Hans (2004) *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Weber, Max (1968) *On Charisma and Institution-Building. Selected Papers*. Ed. S.N. Eisenstadt. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2007) *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wijffes, Huub (2010) 'Televisie bederft de democratie niet, maar helpt die juist een handje' in: *NRC Handelsblad*, 12 juni.

Witteveen, Willem (1993) 'Referendum en representatie' in: Philip van Praag (red.) (1993) *Een stem verder. Het referendum in de lokale politiek*.

Zeeman, Michaël (2007) *Scheef elke schacht, gebarsten 't kapiteel. Over de teloorgang en de noodzaak van elitevorming in Nederland*. Utrecht: Forum.

Zoonen, Liesbet van (2002) 'Plezier en politiek in de entertainment-samenleving' in: *Socialisme & Democratie* 12: 22-30.

— (2004) *De direct gekozen burgemeester. Vier scenario's voor persoonlijke politiek*. Den Haag: Ministerie van BZK.

— (2005) *Entertaining the Citizen. When Politics and Popular Culture Converge*. Lanham: Rowman & Littlefield.

— (2006) 'Personalisering van de politiek en de waan van de dag' in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2006*. Amsterdam: Boom.

Zwaan, Ton (2009) 'Het is zinvol om P.V.V. en het fascisme te vergelijken' in: *NRC Handelsblad*, 11 juli.

Zwan, Arie van der (2003) *De uitdaging van het populisme*. Amsterdam: Meulenhoff.

Zijdeveld, Anton (2009) *Populisme als politiek drijfzand*. Amsterdam: Cossee.

Register

Adams, John 81, 94	Carlyle, Thomas 131, 138
Aerts, Remieg 119, 161	Castricum, Rutger 157
Ankersmit, Frank 89, 106, 107, 109, 111, 183, 195	Cohen, Job 68, 133, 174, 181
Balkenende, Jan Peter 18, 32, 132, 133, 176, 178-180, 185, 187, 188, 205, 232	Collins, Randall 139
Barber, Benjamin 67, 131	Couwenberg, Wim 86, 186
Beck, Ulrich 77, 230	Cuperus, René 20, 38, 49, 60, 184
Berlusconi, Silvio 15, 16, 41, 55, 134	Dahl, Robert 82, 232
Bolkestein, Frits 31, 228	Dalrymple, Theodore 33
Boorstin, Daniel 146, 147	Dewinter, Filip 15, 16, 30
Borg, Meerten ter 78, 126	Doorn, J.A.A. (Jacques) van 7, 18, 19, 33, 38, 85, 87, 181, 231
Bos, Wouter 21, 133, 174, 175, 177, 178, 188, 192, 233, 236	Durkheim, Emile 138, 141-145
Bosma, Martin 12, 13	Eerdmans, Joost 53
Bourdieu, Pierre 75, 106-110, 138, 139, 154, 162, 164	Elchardus, Mark 147, 151, 155, 161, 162, 235
Bovens, Mark 46, 48-50, 170, 171, 213-215	Elster, Jon 123, 233
Braak, Menno ter 77, 103	Engels, Hans 68, 69, 184, 186
Brinkman, Hero 52	Fennema, Meindert 17, 53, 231
Burke, Edmund 33, 89, 90, 109, 228	Fortuyn, Pim 15-17, 19, 21, 22, 26-32, 40, 41, 59, 61, 64, 65, 71, 105, 133, 134, 140, 152, 153, 156, 157, 166-168, 171-174, 177-180, 198, 200, 209, 237
Canovan, Margaret 41, 57, 66	Frissen, Paul 37, 54, 82, 229, 231, 233, 238
Capellen tot den Pol, Joan Derk van der 22, 23, 28, 29	

- Gogh, Theo van 33, 76, 136, 156
 Graaf, Thom de 192, 194, 203
 Grootveld, Robert Jasper 22, 27, 28
 Gunsteren, Herman van 67, 230
- Habermas, Jürgen 66, 123, 230
 Haider, Jörg 15, 16, 30, 41, 59, 134
 Hajer, Maarten 150, 163, 170, 232, 235
 Halsema, Femke 44, 45, 87, 178, 181, 218
 Hamilton, Alexander 81, 95-97
 Hilton, Paris 135
 Hirsi Ali, Ayaan 87, 176, 177, 231
 Hitler, Adolf 136, 148
 Hooven, Marcel ten 56, 76, 77
 Horst, Guusje ter 192-195, 209
- Janmaat, Hans 22, 27
- Kadt, Jacques de 12, 13, 103, 111, 125, 231
 Kalma, Paul 187, 219, 230
 Kjærsgaard, Pia 15
 Koekoek, Hendrik 22, 27, 28
 Kooten en De Bie, Van 42
 Kremer, Frits 71, 124
 Kuyper, Abraham 23, 24, 63, 200
- Laclau, Ernesto 57, 231
 Lans, Jos van der 45, 70, 122
 Latour, Bruno 139
 Le Pen, Jean-Marie 15, 16, 30, 134
 Leers, Gerd 87, 132, 133, 174, 190, 193, 201, 233, 236, 237
 Lefort, Claude 56, 66
 Lucardie, Paul 65, 186, 228, 236
- Machiavelli, Niccolò 88, 90, 107, 109, 111, 120, 231
 Madison, James 82, 94-97, 105, 107, 109, 112, 114
 Madonna 129, 140, 141
 Mak, Geert 74
 Man, Hendrik de 55, 97, 99-105, 110-112, 120, 231, 232
 Manin, Bernard 94, 95, 106, 108, 109, 112-114, 232
 Marijnissen, Jan 38, 57, 60, 133, 177, 178, 181, 210, 217, 238
 Marx, Karl 138
 Michels, Robert 86, 99, 101, 104, 105, 213, 231
 Middelaar, Luuk van 67, 86, 87, 117, 230
 Mierlo, Hans van 22, 28, 172, 202, 203, 210
 Mill, John Stuart 70, 77, 97-99, 103, 105, 111-113, 124-126, 224, 230
 Montesquieu, Charles de 88, 90, 91, 93, 97, 109, 112
 Mudde, Cas 20, 35, 39
 Mussert, Anton 21, 24
- Nietzsche, Friedrich 138, 140
- Obama, Barack 55, 134, 155, 156, 201
 Oudenampsen, Merijn 20, 33, 58, 73, 230
- Pauw, Jeroen 129, 155, 157
 Pechtold, Alexander 133, 175, 179, 180, 192, 206
 Pericles 127, 128
 Plasterk, Ronald 34, 61, 220

Riemen, Rob 30, 34, 45	Veld, Roel in 't 82
Robespierre, Maximilien de 90	Velde, Henk te 21, 22, 24, 30, 63,
169, 174, 200, 234
Roemer, Emile 133, 181	Verdonk, Rita 29, 34, 43, 53, 64, 73,
168, 173, 175-180, 237
Rooy, Piet de 23, 231	Vis, Jan 68
Rousseau, Jean-Jacques 62, 90	Vitez, Antoine 126
Rutte, Mark 15, 28, 34, 53, 83, 133,
175, 177, 178, 189, 229, 230, 236	Voogd, Josse de 49
Sartori, Giovanni 69, 73, 123	Vossen, Koen 27, 28, 228
Schoo, Hendrik Jan 19	Vries, Jouke de 49, 194, 195
Schumpeter, Joseph 103, 104, 107,
110, 231	Vries, Peter R. de 21, 29, 179
Spruyt, Bart Jan 33, 59, 60, 68, 220	Wansink, Hans 19, 156
Stokkom, Bas van 44, 45, 67	Weber, Max 99, 101, 138, 141-146
Sunstein, Cass R. 122	Wilders, Geert 13, 15, 17, 29, 30, 34,
36, 39, 41, 43, 44, 52, 53, 57, 58,
64, 73, 76, 77, 133, 156, 158, 166,
168, 172, 173, 177, 180, 181, 189,
209, 228, 229, 231, 234, 236
Swierstra, Tsjalling 50	
Thaler, Richard H. 122	Zoonen, Liesbet van 163, 169, 170,
197, 235
Thorbecke, Johan Rudolph 62, 63	Zwan, Arie van der 18
Tirez, Andreas 78	Zijderveld, Anton 18, 19, 33, 34, 63,
215
Tocqueville, Alexis de 98, 99	
Tonkens, Evelien 50, 67, 122-124,
238	
Tromp, Bart 18, 19, 33, 191, 192, 206	
Uyl, Joop den 28, 86, 188	

